

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ АПК

Збірник наукових праць

№ 2 (193) 2024

УДК 338.43(062.552):378.4(477.41) БНАУ

Е 45

Економіка та управління АПК = AIC Economics and Management: збірник наукових праць. № 2 (193) 2024. Білоцерківський національний аграрний університет. Біла Церква: БНАУ, 2024. 171 с. DOI 10.33245

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач:
Білоцерківський національний аграрний університет (БНАУ)

Збірник розглянуто і затверджено до друку рішенням Вченої ради БНАУ
(Протокол № 9 від 28.11.2024 р.)

Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК» («AIC Economics and Management») є фаховим виданням, що включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1643 від 28.12.2019 р.) і є продовженням «Вісника Білоцерківського державного аграрного університету», започаткованого 1992 року. Збірник представлено на порталі Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та включено до міжнародних наукометричних баз: *Index Copernicus*, *Google Scholar*, *Crossref*, *DOAJ*.

Періодичність виходу збірника «Економіка та управління АПК» – двічі на рік.

Редакційна колегія:

Головний редактор – **Варченко О.М.**, д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Заступник головного редактора – **Ткаченко К.В.**, канд. екон. наук, доц., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Члени редколегії:

Божнеч Стефан, проф. економіки, Приморський університет, м. Копере, Словенія

Вагнер Клаус, д-р філософії, Федеральний інститут економіки сільського господарства, м. Відень, Австрія

Гринчук Ю.С., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Клішінські Януш, д-р габіл., Університет технологій та гуманітарних наук, м. Бельсько-Бяла, Польща

Котікова О.І., д-р екон. наук, проф., Миколаївський НАУ, м. Миколаїв, Україна

Майєрс Вільям Х., д-р наук, проф. аграрної та прикладної економіки, Університет Міссурі, м. Колумбія, США

Непочатенко В.А., д-р екон. наук, доц., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Паска І.М., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Рябченко Оксана, д-р екон. наук, Словацький сільськогосподарський університет, м. Нітра, Словацька Республіка

Сатир Л.М., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Свиноус І.В., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Сокольська Т.В., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Шубравська О.В., д-р екон. наук, проф., ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», м. Київ, Україна

Шуст О.А., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Філдсенд Ендрю, д-р наук, Науково-дослідний інститут сільського господарства, м. Будапешт, Угорщина

Харайшвілі Етер, проф. економіки, Тбіліський державний університет імені Іване Джавахішвілі, м. Тбілісі, Грузія

Хмелінські Павел, д-р філософії, Інститут економіки сільського господарства та продовольства – Національний науково-дослідний інститут, м. Варшава, Польща

Юхименко П.І., д-р екон. наук, проф., Білоцерківський НАУ, м. Біла Церква, Україна

Editorial board:

Editor-in-Chief – **Varchenko O.M.**, D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Deputy Editor-in-Chief – **Tkachenko K.V.**, PhD in Economics, Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Members of the Editorial Board:

Bozic Stefan, Prof. of Economics, Maritime University, Koper, Slovenia

Fieldsend Andrew, PhD, Agricultural Research Institute, Budapest, Hungary

Grinchuk Yu.S., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Haraishvili Eteri, Prof. of Economics, Ivan Javakhishvili Tbilisi State University, Tbilisi, Georgia

Khmelinsky Pavel, PhD, Institute of Agricultural Economics and Food-National Research Institute, Warsaw, Poland

Klisinski Janusz, Dr. habil., University of Technology and Humanities, Bielsko-Biala, Poland

Kotikova O.I., D.Sc. in Economics, Prof., Mykolaiv NAU, Mykolaiv, Ukraine

Myers William H., D.Sc. in Economics, Prof. of Agrarian and Applied Economics, University of Missouri, Columbia, USA

Nepochatenko V.A., D.Sc. in Economics, Ass. Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Paska I.M., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Ryabchenko Oksana, PhD of Economics, Slovak University of Agriculture, Nitra, Slovak Republic

Satir L.M., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Shubravska O.V., D.Sc. in Economics, Prof., State Institution «Institute of Economics and Forecasting of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Shust O.A., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Sokolska T.V., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Svynous I.V., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Wagner Klaus, PhD, Federal Institute of Agricultural Economics, Vienna, Austria

Yukhymenko P.I., D.Sc. in Economics, Prof., Bila Tserkva NAU, Bila Tserkva, Ukraine

Адреса редакції: Білоцерківський національний аграрний університет, Соборна площа, 8/1,
м. Біла Церква, Київська обл., 09117, Україна. E-mail: redakciavidil@ukr.net.

ЗМІСТ

ЕКОНОМІКА

Шуст О.А., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Герасименко І.О., Драган О.О., Ткаченко К.В. Фінансова спроможність територіальних громад України в умовах війни.....	6
Юхименко П.І. Українська економічна школа кінця ХІХ початку ХХ століття: формування та розвиток.....	31
Ланченко Є.О., Івченко В.М. Економічні засади виробництва продукції тваринництва в сільськогосподарських підприємствах.....	52
Борщик В.М. Складові організаційно-економічного механізму регулювання ринку овочевої продукції.....	65
Варченко О.О. Наукові засади формування та функціонування агропродовольчих систем в сучасних умовах.....	76

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

Бойко С.В., Бец О.І., Драган О.О., Гаврик О.Ю. Концептуальні основи податкового ризику суб'єктів господарювання.....	88
Сандульський Р.П. Методичні підходи до оцінювання інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства.....	97

МЕНЕДЖМЕНТ

Літинська В. Планування кар'єрного зростання працівників аграрних підприємств.....	110
Паска І.М., Гринчук Ю.С., Батажок С.Г. Методичні підходи до оцінювання ефективності управління соціальною інфраструктурою сільських територій.....	119
Надводнюк О.О. Характеристика чинників, що впливають на сталий розвиток сільськогосподарських підприємств.....	129
Григорян Р.Х. Особливості діагностики як інструменту антикризового управління сільськогосподарським підприємством	140
Головащенко Ю.В. Аналіз розвитку соціальної інфраструктури сільських територій.....	150

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Якимчук О.Ф. Розвиток партнерських відносин бізнесу і влади в системі сталої енергетичної безпеки України.....	162
-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

CONTENT

ECONOMY

Shust O., Varchenko O., Krysanov D., Herasymenko I., Drahan O., Tkachenko K., Zubchenko V. Financial capacity of Ukraine territorial communities under the conditions of war.....	6
Yukhymenko P. The ukrainian economic school of the end of the 19th beginning of the XX century: formation and development.....	31
Lanchenko Ye., Ivchenko V. Economic aspects of production of livestock products in agricultural enterprises.....	52
Borshchyk V. Components of the organizational and economic mechanism of vegetable market regulation.....	65
Varchenko O. Scientific principles of the formation and functioning of agri-food systems under modern conditions.....	76

FINANCE, BANKING AND INSURANCE

Boyko S., Bets O., Drahan O., Havryk O. Conceptual foundations of tax risk of business entities.....	88
Sandulskyi R. Methodological approaches to assessing the investment activity of the agricultural enterprise.....	97

MANAGEMENT

Litynska V. Planning of career growth of agricultural enterprises staff.....	110
Paska I., Grynchuk Y., Batazhok S. Methodological approaches to research the efficiency of social infrastructure management in rural territories.....	119
Nadvodnyuk O. Characteristics of factors affecting the sustainable development of agricultural enterprises.....	129
Hryhorian R. Features of diagnostics as a crisis management tool for agricultural enterprises.....	140
Holovashenko Yu. Analysis of the development of rural areas social infrastructure.....	150








PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

Yakymchuk O. Development of partnership relations between business and government in the system of Ukraine sustainable energy security.....	162
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

УДК 339.97(477)

R19 R58

Фінансова спроможність територіальних громад України в умовах війни

Шуст О.А. , Варченко О.М. , Крисанов Д.Ф. , Герасименко І.О. ,
Драган О.О. , Ткаченко К.В. , Зубченко В.В. 

Білоцерківський національний аграрний університет



E-mail: Шуст О.А. olena.shust@btsau.edu.ua; Варченко О.М. omvarchenko@ukr.net;
Крисанов Д.Ф. d_krysanov@ukr.net; Герасименко І.О. irina-gerasimenko@ukr.net;
Драган О.О. draganok@ukr.net; Ткаченко К.В. k-tkachenko@ukr.net;
Зубченко В.В. vikazubchenko@ukr.net



Шуст О.А., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Герасименко І.О., Драган О.О., Ткаченко К.В., Зубченко В.В. Фінансова спроможність територіальних громад України в умовах війни. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 6–30.

Shust O., Varchenko O., Krysanov D., Herasymenko I., Drahan O., Tkachenko K.V., Zubchenko V. Financial capacity of Ukraine territorial communities under the conditions of war. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 6–30.

Рукопис отримано: 03.09.2024 р.

Прийнято: 10.09.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-6-30

Встановлено, що методичний підхід до визначення загального рівня спроможності територіальних громад є спрощеним, а тому надзвичайно мала частка громад з низьким рівнем спроможності (до 1 %). Запропоновано методичні підходи та алгоритм розрахунку фінансової спроможності усіх територіальних громад України за довоєнний 2021 і воєнний 2023 рр., на основі чого визначено, що кількість громад з позитивним (високим, оптимальним, задовільним) рівнем спроможності не змінилася. Одержані результати дозволяють зробити висновок про ефективну адаптацію бюджетної політики органів місцевого самоврядування щодо викликів воєнного часу.

Виявлено, що в умовах воєнного стану в країні відбувалася поляризація територіальних громад за рівнями фінансової спроможності: високого рівня зросла на 13,5 %, критичного – зросла на 36,8 %, але зменшилася частка спроможних громад із групи оптимального рівня на 6,3 %, задовільного - на 24,0 %, низького - на 8,9 %. Якщо у 2021 р. територіальні громади високого і критичного рівнів фінансової спроможності налічували 569 громад (до 40 % від загальної кількості 1438 громад), то у 2023 р. – 677 (47 %), або відбулося збільшення їх кількості на 19 %. Розраховано, що приріст поляризованих (високого і критичного рівнів) громад становить 108 одиниць і відповідає чисельності проміжних (оптимального, задовільного, низького рівня) громад, а кількісний склад діаметрально розташованих груп громад зріс на 7,5 %.

Встановлено, що в умовах війни посилюється диференціація територіальних громад різного функціонального призначення за рівнем наповнення місцевих бюджетів, зокрема, за 2021-2023 рр. дохідна частина бюджетів сільських територіальних громад зросла на 134,5 %, селищних і міських – на понад 128 %, м. Києва – на 121 %, обласних – на 113,5 %. Зроблено висновок, що непропорційне зростання зумовлене збільшенням податку на доходи фізичних осіб за цей період на понад третину, а його частка у структурі доходів зросла з 60 % до 65 %, а також були реалізовані пропозиції щодо підвищеного на 4 % нормативу зарахування ПДФО до місцевих бюджетів (крім бюджету м. Києва).

Наголошено, що російська агресія завдала суттєвих втрат соціальної інфраструктурі та промислового потенціалу Київської області, змусила велику частину населення стати внутрішньо переміщеними особами (ВПО) або стихійно мігрувати за кордон. Після звільнення пристолічного регіону від окупантів, які тут знаходилися понад місяць, розпочалося відновлення об'єктів та інженерних мереж критичної інфраструктури, а потім - житлово-комунального господарства. Обґрунтовано, що ремонт пошкоджених та відбудова зруйнованих об'єктів може затягнутися на кілька років і основним гальмівним чинником є дефіцит фінансових та матеріальних ресурсів, нестача кваліфікованої робочої сили тощо.

Ключові слова: територіальні громади, фінансова спроможність, місцеві бюджети, місцеві програми, відновлення звільнених населених пунктів.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. На сьогодні управління розвитком сільських територій відбувається через систему місцевого самоврядування територіальних громад (ТГ). Відомо, що формування мережі об'єднаних громад відбувалося з 2015 по 2020 роки. Так, перші 159 громад утворилися у липні 2015 року. Добровільний етап формування ТГ продовжувався до 2020 р. і таким шляхом було утворено 1070 об'єднаних ТГ, потім їх створення відбувалося адміністративним шляхом. Зокрема, Миронівська міська ТГ була утворена 12.06.2020 р. – фактично одна із великої низки останніх за часом створення громад, які сформувалися перед ліквідацією старих і утворенням нових районів [1]. У результаті суттєво змінилася мапа адміністративно-територіального устрою України – замість 490 старих утворено 138 нових адміністративних районів, а вся система управління сільськими територіями пережила кардинальну трансформацію. Постановою Верховної Ради від 17.07.2020 р. «Про утворення та ліквідацію районів» у складі областей по всій Україні було виділено всього 1469 громад, зокрема: 409 міських, 435 селищних та 625 сільських. Території ТГ, які поділяються на 7567 старостинських округів, формують райони, а декілька районів - від трьох до десяти - утворюють області.

Після завершення формування ТГ почалася масова підготовка планів і проектів просторового розвитку. Війна призупинила розробку і реалізацію планів і проектів місцевого розвитку, але поступово цей процес поширився на більшість громад. У другому півріччі 2023 р. кількість охоплених процесом стратегічного планування ТГ розширилась до 1314 громад [2].

Стратегії місцевого розвитку територіальних громад вже тривалий період часу є предметом дослідження багатьох учених та практиків,

а реальні результати їх впровадження стали предметом обговорення на низці конференцій і круглих столів [3-8]. Основні зусилля спрямовувалися на визначення структури планувальних і проектних документів, періодизації їх розроблення та практичної реалізації, чіткого узгодження між собою термінів щодо впровадження та виходу на проектні параметри. Водночас практика переконує, що перспективи розвитку територіальних громад залежать від їх фінансової спроможності та реальних можливостей наповнення дохідної частини місцевих бюджетів. Громади, які мають низький або критичний рівень фінансової спроможності, надзвичайно обмежені щодо позитивного розвитку і потребують додаткової бюджетної підтримки. Саме тому питання фінансового забезпечення розвитку територіальних громад в умовах війни та забезпечення їх відновлення після звільнення від російських загарбників є актуальними та будуть затребуваними органами місцевого самоврядування в майбутньому.

Метою статті є узагальнення досвіду становлення територіальних громад на початковому етапі, аналіз їх фінансової спроможності у мирних умовах 2021 р. і воєнному періоді 2023 р. та особливості практичної реалізації програмних і проектних документів в аспекті розвитку ТГ на сучасному етапі та на перспективу.

Матеріал і методи дослідження. Теоретичною основою дослідження стали наукові праці та матеріали обговорення результатів становлення територіальних громад після утворення нових районів, аналіз фінансової спроможності громад за результатами виконання бюджету у 2021 і 2023 рр. та їх диференціація залежно від досягнутого рівня спроможності, а також особливості відновлення зруйнованих під час війни населених пунктів тих громад, які були звільнені від російського агресора.

Під час проведення дослідження було використано низку загальних і спеціальних наукових методів, за допомогою яких отримано науково обґрунтовані результати. До них належать методи системного аналізу та теоретичного узагальнення (щодо формування бюджетів громад у різних умовах у довоєнний і воєнний періоди часу), структурно-семантичного аналізу і синтезу (для аналізу та оцінювання фінансової спроможності громад і диференціації його результатів за рівнями спроможності), адаптованої моделі 10-бального тесту Кена Брауна (для розрахунку показників виконання бюджету відповідної територіальної громади), абстракції (для формування висновків та систематизації прийнятих рішень щодо відновлення зруйнованих та звільнених від армії агресора населених пунктів з використанням показників забезпеченості ресурсами).

Результати дослідження та обговорення. Одним з найважливіших питань щодо можливості громад вирішувати нагальні питання місцевого розвитку, а, насамперед, для сільських і селищних ТГ – під кутом зору розвитку сільських територій, є їх спроможності: економічні, фінансові, соціальні, інфраструктурні, працересурсні та інші. Зазначимо, що спроможною територіальною громадою є така [9], в якій місцеві джерела наповнення бюджету, інфраструктурні та кадрові ресурси є достатніми для вирішення її органами місцевого самоврядування питань місцевого значення, передбачених законодавством, в інтересах жителів громади. З метою оцінювання власних спроможностей ТГ та аналізу потреб для забезпечення перспективного розвитку сільських територій розглянемо чинні нормативні документи та проведемо їх порівняння.

Зазначимо, що планування перспективного розвитку ТГ включає розроблення та прийняття місцевою радою Генерального плану розвитку населених пунктів громади, Стратегії місцевого розвитку та щорічних Планів соціально-економічного та культурного розвитку громади. Планування соціально-економічного та культурного розвитку ТГ включає наступні основні пункти, зокрема: аналіз соціально-економічного та культурного розвитку громади, її населених пунктів за попередній і поточний роки, визначення основних тенденцій розвитку, їх узгодження із загальнодержавними та регіональними тенденціями розвитку; визначення основних проблем розвитку економіки громади, її соціальної сфери, культурного розвитку; оцінювання стану використання природного, виробничого, науково-технічного та трудо-

вого потенціалу громади, визначення резервів такого потенціалу; пріоритетних цілей та напрямів розвитку громади на плановий період та шляхи розв'язання основних соціальних, економічних та культурних проблем ТГ; окреслення завдань з досягнення визначених цілей, встановлення термінів їх виконання з урахуванням фінансових та інших ресурсів громади [9].

У другому півріччі 2023 р. загальна кількість ТГ, які займаються стратегічним плануванням, зросла до 1314 громад (91 %) [2] (ще 126 громад тимчасово окуповані; лютий 2024 р.). Про це свідчать дані моніторингу стану розроблення та затвердження стратегічних документів, проведеного Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України. Стратегії місцевого розвитку є основою відновлення ТГ, містять стратегічні цілі, план заходів, перелік ключових проєктів, показників й інструментів моніторингу, які базуються на сучасних методиках – все це є непростим, але вкрай важливим завданням. Оскільки більшість громад розробляють або вже затвердили власні Стратегії, то це свідчить про їхню стійкість та спроможність до відновлення. Задля цього Мінінфраструктури реалізовує низку заходів, покликаних поліпшити стратегічне планування на місцевому рівні, які включають: внесення змін до наявної архітектури планувальних документів з метою зменшити кількість дублювальних документів, а також синхронізувати стратегічне, бюджетне та просторове планування на принципах інклюзивності, сприяти підвищенню якості підготовки і реалізації стратегічних документів для ТГ; розроблення Геоінформаційної системи регіонального розвитку (ГІС); оновлення методичних рекомендацій щодо розроблення, затвердження, реалізації, моніторингу та оцінювання Стратегій розвитку.

Важливу роль у підготовці стратегічних документів відіграє співпраця з міжнародними партнерами, агенціями регіонального розвитку, громадськими організаціями, зокрема: Програма «U-LEAD з Європою», Агентство місцевого розвитку та інформаційних ресурсів «Європоліс», Асоціація розвитку і реформ міст, селищ і сіл громад «Закарпаття – 21 століття» та ін. У найбільш загальному вигляді аналіз спроможностей ТГ за кожним показником проводиться окремо, а після визначення числового значення критерію (індексу) в Методиці [9] описано, як визначити загальний рівень спроможності територіальних громад. Вказано, що оцінювання спроможності громад проводиться на основі суми

числових значень критеріїв (індексів) оцінки рівня спроможності й становить: низький рівень спроможності – від 1,5 до 2,1; середній рівень спроможності – від 2,2 до 3,8; високий рівень спроможності – від 3,9 до 5 [10].

Зазначимо, що ключовими критеріями для оцінювання рівня спроможності ТГ є наступні демографічні, фізичний та фінансові (податкові) показники: чисельність населення, що постійно проживає на території спроможної ТГ; кількість учнів, що здобувають освіту в закладах загальної середньої освіти, розташованих на території спроможної ТГ; площа території спроможної територіальної громади; індекс податкоспроможності бюджету спроможної ТГ (надходження податків до бюджету громади на одного мешканця відносно такого ж показника загалом по області); частка місцевих податків та зборів у доходах бюджету спроможної ТГ.

дять як за кожним окремим критерієм, так і за кожною окремою територіальною громадою (табл. 1).

Щодо спроможності ТГ за показником чисельності населення, який для багатьох сільських і навіть селищних територіальних громад є ключовим, оскільки решта показників є переважно похідними від нього, то з урахуванням усіх пересторог при формуванні громад за нижню межу було прийнято мінімальний показник 4 тис. осіб. Однак на практиці все виявилось значно складнішим, оскільки в окремих ТГ спостерігалось нижчі значення чисельності мешканців [11].

Очевидно, що внаслідок війни кількість ТГ, де відбуватиметься скорочення чисельності населення, буде зростати під впливом як природного скорочення жителів, так і їх міграції, зокрема, зовнішньої. І найбільше від цього потерпають сільські і селищні ТГ,

Таблиця 1 – Критерії попереднього оцінювання рівня спроможності ТГ

Назва критерію		Значення показника	Числове значення критерію
1.	Чисельність населення, що постійно проживає на території спроможної територіальної громади	до 3 тис. осіб	0,3
		від 3 до 7 тис. осіб	0,6
		понад 7 тис. осіб	1
2.	Чисельність учнів, що здобувають освіту в закладах загальної середньої освіти, розташованих на території спроможної територіальної громади	до 300 осіб	0,3
		від 300 до 500 осіб	0,6
		понад 500 осіб	1
3.	Площа території спроможної територіальної громади	до 200 кв. кілометрів	0,3
		від 200 до 400 кв. кілометрів	0,6
		понад 400 кв. кілометрів	1
4.	Індекс податкоспроможності бюджету спроможної територіальної громади	до 0,3	0,3
		від 0,3 до 0,9	0,6
		понад 0,9	1
5.	Частка місцевих податків та зборів у доходах бюджету спроможної територіальної громади	до 20 відсотків	0,3
		від 20 до 40 відсотків	0,6
		понад 40 відсотків	1

Джерело: складено за джерелом [9].

Для кожного із вище перелічених п'яти критеріїв спроможності для ТГ визначається індивідуальне числове значення критерію (індексу), яке залежить від величини показника певного критерію щодо конкретної громади [9]. Наприклад, індекс чисельності населення для ТГ з населенням 2741 особа становитиме 0,3, для ТГ із чисельністю населення 3375 осіб становитиме 0,6, для ТГ із чисельністю населення 8121 особа становитиме 1,0 [11]. Саме такі підрахунки прово-

які наближаються до критичної межі, а ще більше проблем виникає у тих з них, які вже цю межу перейшли.

Дослідники зазначають, що запропонований підхід [10] для визначення загального рівня спроможності є необґрунтованим, оскільки інтервали між типами спроможності неоднакові: величина інтервалу для ТГ із низькою спроможністю становить (2,1-1,5) – 0,6; величина інтервалу для ТГ із середнім рівнем спроможності становить (3,8-2,2) –

1,6, що більше, ніж удвічі від величини інтервалу ТГ із низькою спроможністю; а величина інтервалу для ТГ із високим рівнем спроможності становить (5-3,9) – 1,1, що менше, ніж для попереднього інтервалу, але майже вдвічі більше, ніж для першого інтервалу. Отже, запропонована в Методиці шкала інтервалів для визначення загального рівня спроможності ТГ не відображає реальної кількості громад у кожній групі. І якщо провести розрахунок, то можна виявити, що кількість ТГ із високим рівнем спроможності становить 610 ТГ (42,4 %), із середнім – 817 ТГ (56,8 %), із низьким рівнем спроможності – лише 11 ТГ (0,8 %), усього 1438 ТГ. Це пояснюється допущеними прогалинами такого методичного підходу.

Зазначимо, що вказаний матеріал було оприлюднено 27.08.2021 [10], тобто, його підготовлено на статистичній базі і результатах формування ТГ, що завершилися у 2020 р. Очевидно, що на коротких відрізках часу – 1-2 роки і без війни - демографічні показники змінюються незначно, а фізичні (площа території громади) практично не змінюється. Для наших досліджень крайньою датою, на яку наявні верифіковані статистичні дані за чисельністю населення в населених пунктах і територіальних громадах, став 2021 р., тобто, станом на 01.01.2022. Після цього відбулися зміни у чисельності населення практично в усій Україні, і тому немає поки що сенсу вишукувати пізніші дані за демографічними показниками, а за фізичними вони є сталими. Водночас нині маємо 2024 р., але з 2020 р. по 2023 р. відбувалися значні щорічні зміни у фінансових показниках ТГ. Саме тому більш об'єктивно було б провести розрахунки за фінансовими показниками, але за даними 2023 р.

Відомо, що у 2020 р. до загального фонду місцевих бюджетів України надійшло 290,1 млрд грн; у 2021 р. – 351,9 млрд грн; у 2022 р. – 398,1 млрд грн; за січень-грудень 2023 р. – 441,9 млрд грн (усі дані без спеціального фонду і без урахування міжбюджетних трансфертів), що становить за 2020-2023 рр. приріст 152,3 % навіть незважаючи на воєнні дії на значній території. Тобто, за три роки доходи загального фонду місцевих бюджетів України зросли у півтора раза, але це відбувалося дуже нерівномірно у розрізі ТГ і призвело до суттєвої диференціації між ними. Тому аналіз та оцінювання фінансової спроможності територіальних громад за минулий рік дозволили б розкрити реальний стан справ у вказаній царині.

Оцінювання спроможності ТГ проведено групою українських дослідників на підставі

абсолютних і відносних показників з визначенням індивідуальних та граничних значень індикаторів на підставі алгоритму розрахунку інтегрального показника фінансової спроможності територіальної громади [12]. Проведемо аналіз методики оцінювання фінансової спроможності ТГ та розкриємо найбільш вагомі результати, які стануть основою для проведення подальших досліджень.

Оцінювання фінансової спроможності ТГ проведено за результатами звітних показників 2023 р. у розрізі 11 показників, розрахованих на підставі даних про чисельність населення та показників виконання бюджету відповідної громади. Зазначимо, що методологія оцінювання передбачає розрахунок показників відповідної ТГ з використанням адаптованої моделі 10-бального тесту Кена Брауна. Оцінювання здійснено у 1438 територіальних громадах за 11 вищезазначеними показниками фінансової спроможності. За результатами оцінювання фінансової спроможності, 182 територіальних громад (або 12,7 % від загальної кількості) мають критичний рівень спроможності, 247 (17,2 %) – низький. Тобто, 429 громад (29,8 %) належать до найнижчих категорій спроможності. Критичний рівень зафіксовано серед громад 16 областей. Об'єктивно, що значна кількість ТГ має низьку фінансову спроможність з огляду на воєнні дії, що відбуваються на їхніх територіях а також тих, які є близькими до зони бойових дій. Водночас значна кількість громад, які за оцінюванням віднесено до критичного рівня спроможності, знаходяться на територіях, віддалених від зони активних бойових дій.

До високого рівня спроможності віднесено 495 територіальних громад (34,4 %), до оптимального – 314 (21,8 %). Найбільша кількість громад з високим рівнем спроможності у Київській області – 54, Дніпропетровській – 48, Одеській – 44, Полтавській – 43.

Встановлено, що існує пряма залежність між сформованими рівнями спроможності ТГ і категоріями населених пунктів, які очолюють громади. Відповідно до проведеного оцінювання, із 495 громад, що належать до високого рівня спроможності, 198 (або 40 %) мають статус міських, 125 (25,3 %) – селищні громади, 172 (34,7 %) – сільські громади. У міру зниження рівня спроможності (від високого до критичного) частка ТГ міського типу зменшується, водночас кількість селищних та сільських громад зростає. Серед 182 громад, які віднесено до критичного рівня, лише 23 (12,6 %) міські громади, 62 (34,1 %) – селищні, 97 (53,3 %) – сільські (табл. 2).

Таблиця 2 – Розподіл територіальних громад за фінансовою спроможністю

Рівень фінансової спроможності	Кількість ТГ	%	із них:					
			міських	%	селищних	%	сільських	%
Високий	495	34,4	198	40,0	125	25,3	172	34,7
Оптимальний	314	21,8	86	27,4	100	31,5	128	41,1
Задовільний	200	13,9	40	20,0	70	35,0	90	45,0
Низький	247	17,2	33	13,3	77	31,2	137	55,5
Критичний	182	12,7	23	12,6	62	34,1	97	53,3
Усього	1438	100	380	26,4	434	30,2	624	43,4

Джерело: адаптовано за джерелом [12].

З метою проведення подальших досліджень проаналізуємо дві останні групи ТГ, які належать до критичного і низького рівнів фінансової спроможності. Щодо їхньої частки (відповідно, 53,3 % та 55,5 % по сільських громадах), то вона перевищує частку сільських ТГ в загальній кількості громад (43,4 %) майже на 10 і 12 в.п. На основі цього зроблено припущення, що необхідно провести аналітичну роботу в розрізі областей. У результаті виділено області із встановленим (визначеним згідно з фактичними параметрами) рівнем фінансової спроможності, що дозволить привернути увагу до тих сільських і селищних ТГ, які перебувають у скрутній фінансовій ситуації (табл. 3).

За результатами дослідження, всю сукупність громад із 24 областей було поділено на п'ять підгруп областей із встановленими рівнями (параметрами) фінансової спроможності: високий, оптимальний, задовільний, низький, критичний. Ці групи продубльовані буквами А, Б, В, Г, Д (а також логічно і числами 1; 2; 3; 4; 5) та їх прийнято називати вертикально складеними. Для верхніх двох підгруп областей А(1) і Б(2) із встановленими рівнями спроможності визначальними характеристиками є частка громад, які займають два перших диференційованих рівні спроможності (високий і оптимальний, або їх прийнято іменувати горизонтально поставленими), для двох останніх підгруп Г(4) і Д(5) – два останніх (низький і критичний, або горизонтально поставлений) (табл. 4).

Громади областей із задовільним рівнем фінансової спроможності залишаються проміжними і не враховують, тобто, є суміжними для обох подвійних підгруп областей (вертикально складені) із встановленими рівнями фінансової спроможності (А(1)+Б(2) та Г(4)+Д(5)).

У результаті вдалося досягти більш показових результатів щодо диференціації областей за показником встановленого рівня фінансової спроможності громад областей.

Отже, усі області були вертикально диференційовані на п'ять підгруп А(1), Б(2), В(3), Г(4), Д(5), а сукупність територіальних громад шляхом їх розчленування – на п'ять горизонтальних підгруп із диференційованим рівнем спроможності (високий, оптимальний, задовільний, низький, критичний) і це у підсумку дозволило отримати 25 підгруп ТГ. Умовно будемо вважати, що вершина цього своєрідного квадрата знаходиться зліва вверху (його параметри – найвища частка громад із високим рівнем фінансової спроможності – 78,3-52,9 %), а фактична точка опори цього квадрата – внизу справа (його параметри – максимальна частка громад із критичним рівнем фінансової спроможності – 73,5-25,4 %). Ці підгрупи громад для спрощення використання позначимо як перша (№ 1) і двадцять п'ята (№ 25) підгрупи ТГ. Від верхньої підгрупи квадрата № 1 (вниз, по діагоналі та справа) відходять підгрупи громад, які мають нижчі показники спроможності, тобто, має місце спадна тенденція. Але від нижньої підгрупи квадрата № 25 відходять підгрупи громад (вверх, по діагоналі та наліво), які мають зростаючу тенденцію. Межею або розділом між ними постають підгрупи областей В(3), зокрема: Чернігівська, Харківська, Миколаївська, Вінницька, Житомирська, Хмельницька; та підгрупи громад із задовільним рівнем спроможності (№№ 3; 8; 13; 18; 23). Наявність 4 підгруп громад справа внизу квадрата (№№ 19; 20; 24; 25) дозволяє вибрати репрезентативні громади і провести більш глибокі дослідження з метою вибору напрямів, способів та інструментів подолання ними спадних тенденцій.

Таблиця 3 – Розподіл громад (відсоток від загальної кількості громад області) залежно від рівня фінансової спроможності, 2023 р. (у розрізі областей)

Області із встановленим рівнем спроможності	Кількість ТГ	%	3 ніх за диференційованим рівнем спроможності:									
			високий	оптимальний	%	задовільний	%	низький	%	критичний	%	
А) Високий (1)												
Київська	69	100	54	78,3	13	18,8	2	2,9	0	0,0	0	0,0
Полтавська	60	100	43	71,7	13	21,7	2	3,3	2	3,3	0	0,0
Дніпропетровська	86	100	48	55,8	22	25,6	8	9,3	7	8,1	1	1,2
Кіровоградська	49	100	26	53,1	18	36,7	4	8,2	1	2,0	0	0,0
Сумська	51	100	27	52,9	15	29,4	4	7,8	4	7,8	1	2,0
Б) Оптимальний (2)												
Одеська	91	100	44	48,4	25	27,5	13	14,3	9	9,9	0	0,0
Черкаська	66	100	31	47,0	22	33,3	11	16,7	2	3,0	0	0,0
Львівська	73	100	33	45,2	16	21,9	12	16,4	12	16,4	0	0,0
В) Задовільний (3)												
Чернігівська	57	100	21	36,8	24	42,1	8	14,0	4	7,0	0	0,0
Харківська	56	100	20	35,7	15	26,8	5	8,9	15	26,8	1	1,8
Миколаївська	52	100	17	32,7	14	26,9	11	21,2	8	15,4	2	3,8
Вінницька	63	100	19	30,2	24	38,1	14	22,2	6	9,5	0	0,0
Житомирська	66	100	18	27,3	16	24,2	19	28,8	12	18,2	1	1,5
Хмельницька	60	100	15	25,0	19	31,7	10	16,7	14	23,3	2	3,3
Г) Низький (4)												
Івано-Франківська	62	100	15	24,2	7	11,3	8	12,9	18	29,0	14	22,5
Волинська	54	100	13	24,1	10	18,5	11	20,4	13	24,1	7	13,0
Донецька	46	100	11	23,9	5	10,9	8	17,4	9	19,6	13	28,3
Рівненська	64	100	14	21,9	6	9,4	13	20,3	18	28,1	13	20,3
Тернопільська	55	100	10	18,2	12	21,8	11	20,0	15	27,3	7	12,7
Д) Критичний (5)												
Закарпатська	64	100	10	15,6	4	6,3	6	9,4	29	45,3	15	23,4
Чернівецька	52	100	3	5,8	6	11,5	11	21,2	14	26,9	18	34,6
Запорізька	67	100	3	4,5	4	6,0	7	10,4	20	29,9	33	49,3
Луганська	27	100	0	0,0	2	7,7	0	0,0	6	23,1	19	69,2
Херсонська	49	100	0	0,0	2	4,1	2	4,1	9	18,4	36	73,5
Усього	1439	-	495	-	314	-	200	-	247	-	183	-

Джерело: адаптовано за джерелом [12].

Таблиця 4 – Розподіл областей між групами (відсоток від загальної кількості громад області) залежно від рівня фінансової спроможності, 2023 р. (у розрізі областей)

Групи областей за встановленим рівнем спроможності (вертикальні)	Кількість ТГ	%	3 диференційованим рівнем спроможності (горизонтальні):			критичний	%					
			Високий	оптимальний	задовільний			низький				
1. Розподіл областей із встановленим рівнем спроможності												
А) Високий (1) – 5 областей	315	100	198	62,9	81	25,7	20	6,4	14	4,4	2	0,6
Б) Оптимальний (2) - 3 області	230	100	108	47,0	63	27,4	36	15,6	23	10,0	0	0,0
В) Задовільний (3) – 6 областей	354	100	110	31,1	112	31,6	67	18,9	59	16,7	6	1,7
Г) Низький (4) – 5 областей	281	100	63	22,4	40	14,2	51	18,2	73	26,0	54	19,2
Д) Критичний (5) – 5 областей	259	100	16	6,2	18	7,0	26	10,0	78	30,1	121	46,7
Усього ТГ	1439	100	495	34,4	314	21,8	200	13,9	247	17,2	183	12,7
2. Діапазон поширення часток громад груп областей із встановленим рівнем спроможності												
Діапазон часток ТГ по групі А (1)	315	21,9	78,3-52,9	36,7-18,8	9,3-2,9	8,1-0,0	2,0-0,0					
Діапазон часток ТГ по групі Б (2)	230	16,0	48,4-45,2	33,3-21,9	16,7-14,3	16,4-3,0	0,0-0,0					
Діапазон часток ТГ по групі В (3)	354	24,6	36,8-25,0	42,1-24,2	28,8-8,9	26,8-7,0	3,8-0,0					
Діапазон часток ТГ по групі Г (4)	281	19,5	24,1-18,2	21,8-9,4	20,4-12,9	29,0-19,6	28,3-12,7					
Діапазон часток ТГ по групі Д (5)	259	18,0	15,6-0,0	11,5-4,1	21,2-0,0	45,3-18,4	73,5-23,4					
Усього ТГ	1439	100	495	34,4	314	21,8	200	13,9	247	17,2	183	12,7

Джерело: адаптовано за джерелом [12].

У наведених даних таблиці 4 частина 1 (розподіл областей із встановленим по вертикалі рівнем спроможності) група територіальних громад усіх областей разом розділяється підгрупою В із задовільним рівнем фінансової спроможності, яка включає 354 ТГ, на дві подвійні підгрупи громад областей А(1) і Б(2) та Г(4) і Д(5) практично навпіл: $(315+230)=545$ та $540=(281+259)$ ТГ. Це свідчить, що авторами проведеного дослідження [12] надзвичайно вдало була опрацьована її методика, і в результаті вдалося досягти орієнтовно рівномірного розподілу громад між вертикально розміщеними (складеними) областями.

З метою більш повного розуміння табл. 4 частина 2 (діапазон поширення часток громад груп областей із встановленим рівнем спроможності) зазначимо, що у лівій верхній частині розташована підгрупа ТГ областей, яку можна позначити А(1) - високий, або підгрупа № 1, з параметрами фінансової спроможності 78,3-52,9 та часткою 62,9 % або 198 громад, а в правій нижній частині – Д(5) - критичний, або підгрупа № 25, з параметрами 73,5-23,4 та часткою 46,7 % або 121 громада. Кожна громада у підгрупі № 1 набрала 10 і більше балів (максимально до 22 балів) фінансової спроможності, а в підгрупі № 25 – «мінус» 5 балів і менше (мінімально до «мінус» 11 балів) спроможності. Ці дві підгрупи характеризуються строкатістю у розподілі громад областей, тобто: найбільш фінансово спроможні та громади, що стабільно розвиваються, а також найменш фінансово спроможні та регресуючі.

Зазначимо, що попередній аналіз підгрупи громад областей з найнижчим рівнем фінансової спроможності, тобто, підгрупа № 25, свідчить про те, що домінуючу роль тут займають три області - Херсонська, Луганська, Запорізька - з критичним рівнем фінансової спроможності у межах 73,5-49,3 %, на території яких ведуться бойові дії. Це дуже впливає на пригнічення і згортання економічної діяльності, на зменшення дохідної частини місцевих бюджетів та їх розподіл за різними напрямками використання. Отже, це основна причина того, що вказані ТГ знаходяться у такому вкрай критичному стані, і тому вони не можуть бути обрані для подальших досліджень.

Решта дві області з підгрупи № 25 – це Чернівецька і Закарпатська, які налічують 30 громад з критичним рівнем фінансової спроможності у межах 34,6-23,4 %. Вважаємо, якраз із сукупності громад цих областей (табл. 5)

і необхідно буде вибрати найбільш репрезентативних представників та розробляти можливі варіанти покращення їх фінансового стану.

Отже, за результатами звітних показників за 2023 р., проаналізуємо відмінності у розрізі 11 показників, розрахованих на підставі даних про чисельність населення й показники виконання бюджету відповідної громади, у територіальних громадах Чернівецької та Закарпатської областей з критичним рівнем фінансової спроможності (підгрупа № 25) та щодо громад групи областей з високим рівнем фінансової спроможності (підгрупа № 1) (табл. 6).

У табл. 6 включені громади з високим і критичним рівнем фінансової спроможності, а також Черкаська селищна ТГ Дніпропетровської області, яка має найвищі показники доходів і витрат загального фонду місцевого бюджету. Якщо її не вивести із загального списку громад із підгрупи № 1, то це може значно спотворити загальну картину. Це зроблено для того, щоб виділити відмінності між двома крайніми типами громад за рівнем їх фінансової спроможності. Загалом же картина із доходами і витратами за визначеними напрямками складається наступна (за п'ятьма показниками): усереднені доходи загального фонду місцевих бюджетів ТГ з високим рівнем фінансової спроможності у 4-5 разів (відповідно, п'ятнадцять тис. грн і три тис. грн та вісім тис. грн і дві тис. грн) перевищують аналогічні доходи громад з критичним рівнем спроможності. Максимальні доходи означених громад перевищують абсолютні показники практично на порядок: 46746 грн та 4780 грн, а мінімальні – майже учетверо: 5826 грн та 1612 грн, що характеризує ключову причину основних відмінностей між громадами крайніх типів (високий рівень-критичний рівень); усереднені видатки загального фонду місцевих бюджетів ТГ з високим рівнем фінансової спроможності більше, ніж удвічі перевищують аналогічні витрати громад з критичним рівнем фінансової спроможності: максимально двадцять дві тис. грн та десять тис. грн, мінімально дев'ять тис. грн та сім тис. грн; усереднені витрати на утримання апарату управління вдвічі вищі: три тис. грн та півтори тис. грн, мінімальні – одна тис. грн та дев'яносто грн; усереднені капітальні видатки ушестеро вищі: три тис. грн і п'ятсот грн, мінімальні - більше, ніж утричі: одна тис. грн і триста грн; усереднені витрати на культуру, фізкультури та спорт у п'ятеро вищі: одна тис. грн і двісті грн, мінімальні - утричі: триста грн і сто грн.

Таблиця 5 – Територіальні громади Закарпатської і Чернівецької областей з критичним рівнем фінансової спроможності, 2023 р.
(30 громад із 116 – 25,9%)

Область	Назва і статус територіальної громади та кількість населених пунктів на території громади	Чисельність наявного населення станом на 01.01.2022, (тис. осіб)	Площа, (км ²)	Доходи загального фонду на мешканця, (грн.)	Видатки загального фонду на мешканця, (грн.)	Видатки на утримання апарату управління на мешканця, (грн.)	Капітальні видатки на мешканця, (грн.)	Рівень дотаційності бюджетів, (%)	Частка управлінських видатків, (%)	Частка бюджетних видатків на оплату праці, (%)	Частка капітальних видатків бюджету, (%)	Видатки на культуру, фізкультуру і спорт на мешканця, (грн.)	Частка трансфертів у дохідній частині загального фонду бюджету, (%)	Частка місцевих податків і зборів у дохідній частині загального фонду бюджету без трансфертів, (%)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Закарпатська	Білівська сільська – 6 н.п.	20,571	150,8	2 038,9	7 976,6	715,8	293,0	58,1%	35,1%	83,4%	3,4%	101,8	75,6%	36,4%
Чернівецька	Вашковецька сільська – 4 н.п.	4,611	59,7	2 421,0	7 418,0	960,5	153,2	53,2%	39,7%	85,0%	2,0%	116,1	71,5%	45,9%
Чернівецька	Герцаївська міська – 12 н.п.	17,890	196,2	2 749,9	8 502,8	895,6	220,1	43,4%	32,6%	81,1%	2,5%	172,9	67,1%	22,2%
Закарпатська	Горинцівська сільська – 16 н.п.	12,717	225,9	1 838,1	8 279,7	802,5	574,7	60,0%	43,7%	86,6%	6,2%	122,8	78,2%	24,1%
Закарпатська	Жденівська селищна – 11 н.п.	4,661	207,1	3 199,3	9 826,2	1 635,2	50,9	42,5%	51,1%	79,8%	0,5%	316,3	67,3%	32,8%
Чернівецька	Клішковецька сільська – 12 н.п.	14,734	211,6	2 355,6	7 248,2	1 245,3	824,0	53,8%	52,9%	86,3%	10,0%	75,9	71,6%	36,9%
Чернівецька	Кострижівська селищна – 5 н.п.	4,254	37,7	2 303,1	6 851,8	1 318,5	70,0	55,3%	57,2%	79,3%	1,0%	277,3	69,3%	40,1%
Закарпатська	Костринська сільська – 6 н.п.	5,061	214,0	2 709,7	9 930,6	1 932,2	666,5	49,4%	71,3%	84,1%	6,1%	200,8	71,8%	32,5%
Закарпатська	Ставненська сільська – 12 н.п.	6,910	302,6	2 861,0	9 044,7	1 921,9	856,2	46,4%	67,2%	83,7%	8,5%	466,6	68,0%	20,5%
Чернівецька	Сучевенська сільська – 6 н.п.	7,868	111,6	1 722,2	7 485,1	1 037,4	556,5	63,2%	60,2%	81,5%	6,8%	56,1	78,2%	32,3%
Чернівецька	Банлівська сільська – 4 н.п.	7,309	79,5	1 910,6	8 126,4	1 038,2	153,9	59,8%	54,3%	86,5%	1,8%	150,3	77,9%	36,8%
Закарпатська	Богданська сільська – 6 н.п.	10,499	491,4	3 521,0	11 804,1	1 667,1	503,3	41,5%	47,3%	83,8%	4,1%	240,1	69,2%	27,2%
Чернівецька	Брусиницька сільська – 10 н.п.	9,197	98,0	2 313,2	7 095,9	1 098,2	286,8	54,2%	47,5%	80,2%	3,8%	188,3	70,8%	35,2%

Чернівецька	Кам'янецька сільська – 4 н.п.	10,055	99,0	2 000,2	7 727,7	1 163,0	541,4	58,9%	58,1%	81,6%	6,4%	123,2	76,1%	32,3%
Чернівецька	Конятинська сільська – 10 н.п.	4,760	123,7	2 270,6	11 304,5	1 318,5	444,7	48,9%	58,1%	87,5%	3,7%	228,5	78,7%	25,4%
Закарпатська	Королівська селищна – 9 н.п.	22,846	118,0	1 611,9	6 465,3	879,9	144,9	64,0%	54,6%	78,3%	2,2%	133,7	75,5%	34,6%
Чернівецька	Лівнівська сільська – 7 н.п.	6,582	131,7	3 078,7	7 501,7	1 663,1	172,3	47,7%	54,0%	80,3%	2,2%	336,4	63,3%	47,8%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Закарпатська	Нересинська сільська – 12 н.п.	30,464	336,9	1 944,1	8 338,3	703,0	349,3	58,3%	36,2%	82,3%	3,9%	143,3	77,3%	28,9%
Чернівецька	Рукшинська сільська – 6 н.п.	6,410	109,3	1 916,8	6 808,4	1 230,3	411,9	61,7%	64,2%	84,9%	5,6%	52,1	76,1%	43,8%
Чернівецька	Ставанська сільська – 5 н.п.	6,220	75,0	2 514,4	7 278,4	1 308,2	383,5	53,1%	52,0%	82,7%	4,9%	131,9	69,4%	40,0%
Закарпатська	Тур'є-Реметівська сільська – 12 н.п.	16,057	442,7	2 506,7	9 678,8	1 297,3	511,7	51,2%	51,8%	84,5%	4,9%	262,2	74,2%	28,0%
Чернівецька	Усть-Путильська сільська – 13 н.п.	5,414	158,5	2 500,1	10 377,2	1 557,3	58,5	50,6%	62,3%	93,2%	0,5%	195,6	74,8%	33,0%
Закарпатська	Усть-Чорнянська селищна – 4 н.п.	6,877	648,9	4 779,4	13 206,6	2 252,4	326,8	21,5%	47,1%	89,2%	2,4%	69,2	61,9%	21,2%
Чернівецька	Чудейська сільська – 5 н.п.	14,355	140,6	1 621,4	7 259,2	906,6	430,0	64,6%	55,9%	85,6%	5,4%	109,5	79,0%	30,4%
Чернівецька	Острицька сільська – 10 н.п.	13,390	108,3	2 267,3	7 348,2	1 080,2	29,9	55,3%	47,6%	84,2%	0,4%	186,3	72,5%	26,5%
Закарпатська	Пийтерфолвівська сільська – 16 н.п.	19,577	194,9	2 935,3	7 399,6	1 104,9	71,3	45,6%	37,6%	83,8%	0,9%	89,7	62,7%	25,0%
Закарпатська	Середнянська селищна – 18 н.п.	14,424	220,1	3 746,4	8 711,7	1 405,5	409,0	39,0%	37,5%	81,1%	4,3%	188,9	61,4%	24,5%
Закарпатська	Вилоцька селищна – 11 н.п.	14,722	139,0	2 485,8	7 280,0	1 248,4	85,2	49,4%	50,2%	83,8%	1,1%	85,2	66,9%	24,1%
Чернівецька	Тарашанська сільська – 5 н.п.	7,557	105,1	2 349,1	8 070,1	1 184,9	274,0	55,9%	50,4%	85,4%	3,2%	191,6	73,6%	23,8%
Закарпатська	Великодобронська сільська – 5 н.п.	11,536	104,4	3 173,6	7 066,7	1 556,9	481,2	45,0%	49,1%	82,5%	6,2%	81,3	62,0%	16,0%

Джерело: адаптовано за джерелом [13].

Ці висновки зроблено щодо доходів і витрат за фактичними даними за 2023 р., однак є інші відносні показники, одні з яких - частки видатків з бюджету за різними напрямками (управлінські, на оплату праці, капітальні), а інші – складові дохідної частини, тобто, частки трансфертів та місцевих податків і зборів (без трансфертів) у дохідній частині бюджету, а також узагальнювальна їх (бюджетів) характеристика – рівень дотаційності. Виникає така закономірність: чим вище дотаційність бюджету, тим вища частка управлін-

ських, на оплату праці та капітальних витрат і це можна пояснити тим, що частка і обсяг власних надходжень відчутно зменшуються, а навантаження на них зростає – і в прямому значенні (обсяг витрат на визначені напрями використання), і відносно. Чим менше обсяг власних доходів, тим більше обсяг трансфертів з метою зменшення дефіциту бюджету. Але така закономірність не завжди буває прямою, оскільки існують й інші джерела поповнення дохідної частини місцевих бюджетів.

Таблиця 6 – Порівняльна характеристика громад з різним рівнем фінансової спроможності*

Показники фінансової спроможності територіальних громад	ТГ з високим рівнем фінансової спроможності (495 громад) 78,3-52,9%			ТГ з критичним рівнем фінансової спроможності (30 громад) 34,6-23,4%	
	Черкаська селищна Дніпропетровської області	Максимальний-мінімальний діапазон	Усереднені показники	Максимальний-мінімальний діапазон	Усереднені показники
1. Доходи загального фонду на мешканця, грн.	106564	46746 - 5826	15000 - 8000	4780 - 1612	3000 - 2000
2. Видатки загального фонду на мешканця, грн.	115419	42054 - 4687	22000 - 9000	13207 - 6465	10000 - 7000
3. Видатки на утримання – апарату управління на мешканця, грн.	3611	8574 - 640	3000 - 1000	2252 - 703	1500 - 900
4. Капітальні видатки на мешканця, грн.	168092	43448 - 27	3000 - 1000	856 - 30	500 - 300
5. Рівень дотаційності бюджетів, %	«-» 69,9	17,2 - «-» 47,6	8 - «-» 10	64,6 – 21,5	50 - 40
6. Частка управлінських видатків, %	<u>3,4</u>	<u>43,7 – 3,7</u>	<u>21 - 9</u>	<u>71,3 – 32,6</u>	<u>50 - 40</u>
7. Частка бюджетних видатків на оплату праці, %	6,8	79,2 – 5,1	50 - 20	93,2 – 78,3	80 - 85
8. Частка капітальних видатків бюджету, %	59,2	52,9 – 1,3	30 - 10	10,0 – 0,4	5 - 2
9. Видатки на культуру, фізкультуру і спорт на мешканця, грн.	39,3	2108,2 – 39,3	1000 - 300	466 - 52	200 - 100
10. Частка трансфертів у дохідній частині бюджету, %	19,2	54,7 – 5,2	40 - 20	79,0 – 61,4	75 - 65
11. Частка місцевих податків і зборів у дохідній частині загального фонду бюджету без трансфертів, %	1,2	85,5 – 1,3	40 - 15	47,8 – 16,0	40 - 25

Джерело: адаптовано за джерелом [13; 14].

Проаналізуємо структуру доходів загального фонду місцевих бюджетів України. Так, у 2023 р. до нього надійшло 441,9 млрд грн (на 43,8 млрд грн більше, ніж у 2022 р.), а основними статтями доходів були (без урахування міжбюджетних трансфертів): 289,4 млрд грн – податок на доходи фізичних осіб (ПДФО), (65,5 %); 55,8 млрд грн – єдиний податок (12,6 %); 34,5 млрд грн – плата за землю (7,8 %); 22,4 млрд грн – акцизний податок (5,1 %); 14,5 млрд грн – податок на прибуток підприємств приватного сектору економіки (3,3 %); 9,1 млрд грн – податок на нерухоме майно (2,1 %). Сума наведених податків 425,7 млрд грн (96,334 %). Це загалом по доходах загального фонду місцевих бюджетів України.

Внаслідок швидкої адаптації до воєнного стану підприємств, органів державної влади та місцевого самоврядування вдалося забезпечити зростання доходів загального фонду місцевих бюджетів на 11 % порівняно з 2022 р. За рахунок цих ресурсів органи місцевого самоврядування мали можливість здійснювати фінансування першочергових потреб на місцевому рівні. Водночас, розглянемо більш детально ТГ критичного рівня фінансової спроможності Закарпатської і Чернівецької областей, тобто, підгрупа № 25. Із 30 громад функціонує одна міська (Герцаївська), шість селищних та 23 сільських. Міська громада за своїми параметрами (населення, площа) навіть менша, ніж деякі сільські і тому не впливає загальну картину. Ця характеристика також притаманна і для селищних громад. Більш детально ознайомимося із станом та дохідною частиною Клішківцевої сільської ТГ [15]. Громада має 12 населених пунктів, налічує 14,734 тис. жителів та 211,6 км² (21160 га) площі. Доходи загального фонду на одного мешканця становлять 2355,6 грн, видатки загального фонду становлять 7248,2 грн, а рівень дотаційності – 71,6 % (табл. 5). До загального фонду бюджету Клішківцевої сільської ТГ (без урахування трансфертів) за 2023 р. надійшло 34,7 млн грн або 111,3 % від планових показників 2023 р., додаткові надходження склали 3,5 млн грн. Порівняно з попереднім роком надходження доходів до загального фонду бюджету (без урахування міжбюджетних трансфертів) зросли на 4,6 млн грн або на 15,4 %.

Основними бюджетоутворювальними податками в надходженнях до загального фонду громади у 2023 р. є податок на доходи фізичних осіб (податки з доходів у вигляді заробітної плати та податки із доходів інших, ніж заробітна плата), єдиний податок – спла-

чують суб'єкти господарської діяльності, які працюють на спрощеній системі оподаткування (20,4 %), акцизний податок – тютюн, алкоголь, пальне (6,6 %), податок на нерухоме майно – нерухомість житлова і нежитлова, транспорт (2,9 %), плата за землю – рентні платежі: земельний податок та орендна плата за земельні ділянки (1,5 %). Податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) є одним з найвагоміших джерел наповнення бюджету, частка якого в надходженнях до загального фонду склала 53,8 %.

Відомо, що у 2023 р. продовжено як виняток норму щодо зарахування збільшеного на 4 % нормативу ПДФО до бюджетів сільських, селищних, міських ТГ на рівні 64 %. Зазначимо, що додаткові 4 % у 2023 р. склали 746,4 тис. грн. Крім цього, у 2023 р. до бюджету громади надійшло податку на доходи фізичних осіб в сумі 18 658,9 тис. грн, що становить 108,4 % (+1439,6 тис. грн) до планових річних призначень та на 1613,5 тис. грн (+9,5 %) більше, ніж в минулому році. Розглядаючи структуру формування надходжень до бюджету податку на доходи фізичних осіб за видами економічної діяльності треба відзначити, що значних змін протягом звітного періоду не відбулось, бюджетоутворювальними галузями наповнення бюджету залишається бюджетна сфера.

Подібна ситуація з доходами загального фонду місцевих бюджетів загалом склалася і в інших громадах підгрупи № 25 критичного рівня фінансової спроможності. Реально збільшити доходи загального фонду місцевих бюджетів громад підгрупи № 25 у 2,5-4 рази, щоб досягти їх самозабезпечення, при незмінності сучасних підходів до його формування, порівняно з доходами 2023 р., не є можливим, що вимагає обґрунтування як в теоретичному аспекті, так і в практичному підході до формування місцевих бюджетів із урахуванням сучасних умов.

Зазначимо, що в останні роки науковці привертають увагу до такої важливої теоретичної проблеми як капіталізація природних ресурсів. За визначенням науковців, природні ресурси включають тіла й сили природи (запаси, цінності, можливості тощо), які за певного рівня розвитку продуктивних сил можуть бути використані в економічній діяльності як природний капітал для забезпечення потреб суспільства [16, с. 46-48]. Оскільки природний ресурс у цьому випадку розглядається як капітал природного походження, який можливо безпосередньо залучити до господарського обороту, а тому він

має вартість як товар і споживчу вартість, тобто, реально здатний задовольняти запити населення. У такому разі природні умови й ресурси можна охарактеризувати як господарські ресурси природного походження. Ключовою ознакою кожного такого ресурсу є природно-ресурсний потенціал, який характеризує потенційні можливості отримання від нього благ і послуг для задоволення суспільних потреб [17, с. 5-6]. Очевидно, що одним із сучасних інструментів регулювання розвитку фінансової системи України якраз є використання показників капіталізації для сфери природних ресурсів. Капіталізація природних ресурсів – це процес поступового нарощення вартості природних ресурсів як основної складової природного капіталу в результаті дії об'єктивних закономірностей просторового розвитку відповідної території та цілеспрямованого впливу системи заходів ризико змісту щодо її зростання [18, с. 1].

На основі вищезазначеного можна зробити висновок про те, що на сьогодні необхідно мати сучасне уявлення про такі два близькі базові поняття як актив і природний актив. Перший термін – це широке загальнотеоретичне поняття, друге стосується лише тих природних ресурсів, які залучено до господарської діяльності, і від них можлива віддача у результаті використання їх природно-ресурсного потенціалу.

Отже, природним активом є природний ресурс, який залучено до господарського обороту або може бути відразу використано у виробництві товарів чи наданні послуг. До істотних ознак природного активу належить наявність ідентифікованого власника та активного розпорядника і користувача природного ресурсу, що гарантує отримання доходу від його використання у довгостроковій перспективі. Крім того, природний актив повинен мати основні властивості капітального активу: зокрема, його слід оцінювати за певною вартістю і відображати у балансі обліку активів. Важливою ознакою природного активу є також набуття відповідного правового статусу, що має серйозні правові наслідки. У першу чергу, щодо надання суб'єктові господарювання права отримувати і привласнювати дохід від використання природних ресурсів. Сьогодні природний ресурс, здебільшого, не є активом (тобто, таким, що забезпечує дохід), а навпаки – вимагає витрат, по суті є для користувача в його господарській діяльності пасивом [17, с. 6].

За такого підходу суб'єктом діяльності, який має право отримувати і привласнювати дохід від використання природних ресурсів,

власником від громади виступає орган місцевого самоврядування. Оскільки природні ресурси належать до державної, комунальної та приватної форм власності, то акцентуємо увагу якраз на природних ресурсах комунальної власності. Зазначимо, що комунальною власністю є землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст. Суб'єктом права комунальної власності визначають відповідні територіальні громади, що здійснюють право власності або безпосередньо (за допомогою місцевого референдуму, загальних зборів громадян), або через органи місцевого самоврядування. Цими органами є відповідні місцеві ради: сільські, селищні, міські – щодо земель територіальних громад, а районні, обласні та Верховна Рада АПК – щодо земель спільної власності територіальних громад.

Як зазначають дослідники, для ринків, що розвиваються, капіталізацію досить важко визначити через низькі характеристики розвитку інституціонального середовища, несформованість ринкових структур, не досить чіткі підходи до обліку ринкових процесів, однак шляхом експертних розрахунків можливо сформулювати прогнозні характеристики. Одним із методів розрахунку є співвідношення середньої прибутковості від використання ресурсу до його вартості. Середня прибутковість корелює з рентними показниками. Якщо капіталізація менше 15 %, то ресурс недокапіталізований. Як показує практика, загальний рівень капіталізації активів в Україні – 14,5 %. Згідно із розрахунками, ставка капіталізації для земельних ресурсів – 18 %, водних – 12 %, лісових – 4,4 % [18, с. 1-2].

Найвище значення рівня капіталізації природних ресурсів характерне для земельних ресурсів і оцінюється воно як прийнятна капіталізація, але інші природні ресурси є недокапіталізованими. Такий стан справ свідчить про недостатні характеристики прояву процесу капіталізації для більшості природних ресурсів, та внаслідок цього низькі можливості їх активного позиціонування на фінансових ринках. Водночас земельні ресурси, на відміну від інших, задіяні в економічних процесах і виступають в різних ролях: об'єкт купівлі-продажу, основний засіб виробництва, об'єкт застави та ін.

У нинішніх умовах до загального фонду місцевих бюджетів сільських, селищних і міських територіальних громад зараховують наступні платежі у формі рентної плати [19], включаючи: 1) рентну плату за користування

надрами для видобування корисних копалин місцевого значення; 2) рентну плату за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; 3) рентну плату за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення; 4) рентну плату за спеціальне використання лісових ресурсів. Очевидно, що такий широкий спектр наявності природних активів теоретично може бути використаним для отримання відповідного доходу на рівні ТГ. Однак проблема полягає в тому, що значна кількість потенційних природних активів не є залученою в економічну діяльність, а, отже, вони неідентифіковані щодо місцевих умов і дотепер не є оціненими та включеними у звітність. Проведення відповідної роботи з метою ідентифікації, оцінювання та включення у статистичну звітність ще не гарантує автоматично економічного використання природних активів. Отже, необхідно проводити систематичну роботу за участю зацікавлених приватних структур для забезпечення спрямування довгострокових інвестицій з метою їх практичного розроблення, а також для прийняття гнучких та ефективних рішень щодо поліпшення фінансового стану таких природних об'єктів.

Зазначимо, що активне залучення приватних структур у сферу природокористування стане можливим за умови, що цільове використання природно-ресурсного потенціалу забезпечить отримання конкретних результатів діяльності (особливо з точки зору одержання прибутку) і це дозволить оцінити її економічну ефективність. У результаті включені в економічну діяльність природні ресурси будуть приносити реальний дохід підприємцям та забезпечать додаткове надходження податків до місцевих бюджетів, а природні об'єкти стануть виступати потужним активом місцевого значення.

Одним з найбільш цінних ресурсів природного походження ТГ є землі сільськогосподарського призначення. Так, земельна реформа розпочиналася з оприлюднення намірів влади 18.12.1990 провести її в декілька етапів і забезпечила перехід від державної форми власності на землю до форми власності на землю державної, колективної та приватної, а потім і до запровадження ринку землі за станом на 01.07.2021. Останні перестороги щодо цього було знято, з 01.01.2024 почався другий етап земельної реформи і ринок землі запрацював повною мірою: на сьогодні землі сільськогосподарського призначення можуть купувати не лише фізичні особи, а й компанії, однак діє ліміт «в одні руки», який збільшив-

ся із 100 га до 10 тис га і без будь-яких обмежень. Отже, для реалізації земельної реформи як складової економічної реформи у зв'язку з переходом від планово-командної економіки до ринкових відносин потрібно було чимало часу - практично третина століття.

Починаючи з 2015 р., реформування земельних відносин відбувалося паралельно із формуванням мережі об'єднаних територіальних громад та створенням нової системи земельного устрою. У червні 2020 р. процес формування ТГ закінчився, а з 25 жовтня пройшли вибори до місцевих рад. Їх метою було формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади задля організації повноцінного життєвого середовища для громадян, яке включає надання усього спектру високоякісних й доступних публічних послуг рівня не нижче, ніж до об'єднання, задоволення потреб й інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на підвідомчій території, узгодження державних інтересів з інтересами ТГ, забезпечення їх самодостатності та сталого розвитку.

Одним з головних ресурсів у більшості сільських і селищних, а також й міських ТГ, є земельні ресурси. Формування земельних ресурсів ТГ розпочалось ще до утворення громад, а вже в нинішній час його структура чітко визначена Земельним кодексом України. У цьому документі зазначається [20, ст. 83 пп. 2, 3], що землі, які належать на праві власності ТГ сіл, селищ, міст, є комунальною власністю і чітко визначено види земельних ділянок. Суб'єктом права комунальної власності є відповідні територіальні громади, що здійснюють право власності або безпосередньо або через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради – щодо земель ТГ. Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть об'єднувати на договірних засадах належні їм земельні ділянки комунальної власності. Управління зазначеними земельними ділянками здійснюється відповідно до закону. Отже, земельні ресурси ТГ внаслідок проведення земельної реформи та створення сформованої системи громад з практичним розмежуванням кордонів між ними отримали систему землекористування, в межах якої реалізують свої повноваження ОМС: сільські, селищні та міські ради. У цьому зв'язку доцільно проаналізувати динаміку доходів місцевих бюджетів, починаючи з 2018 р., коли вже процес формування об'єднаних ТГ почав набувати певного позитивного руху та їх дохідна частина посіла помітну частину загального фонду місцевих рад (табл. 7).

Наведені дані в таблиці 7 показують фактичне виконання дохідної частини місцевих бюджетів за результатами шести років. Загалом доходи зросли у 1,9 раза, але вклад окремих статей був різним. Доречно нагадати, що за 2022 і 2023 рр. доходи могли бути більшими, але частина ТГ знаходилася під окупацією або в зоні бойових дій, а тому звітності від них надходила не завжди. Ключову роль у зростанні дохідності місцевих бюджетів відіграв ПДФО: реальні обсяги зросли в 2,1 раза, а їх частка зросла з 59,2 % до 66,5 %. Водночас вагому роль відіграв той факт, що в останні два роки було введено у дію тимчасову норму щодо підвищеного (+ 4 %) нормативу зарахування податку на доходи фізичних осіб до місцевих бюджетів (крім бюджету м. Києва). Без цього було б зменшення цього податку внаслідок зниження ділової активності суб'єктів господарювання, враховуючи з можливостей воєнного стану і ліквідації наслідків збройної агресії проти України на деокупованих територіях, та реалізації пропозиції щодо скасування з 2023 р. оподаткування податком на доходи фізичних осіб грошового забезпечення та інших виплат військовослужбовцям.

Єдиний податок сплачують підприємці, які працюють на спрощеній системі опо-

даткування: його частка практично не змінилася (12,6 %), але фактичні обсяги зросли в 1,9 раза. Починаючи з 23.05.2020 р., Законом України від 16.01.2020 № 466-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві» збільшено граничний обсяг доходу для платників, що перебувають на спрощеній системі оподаткування та сплачують єдиний податок: I групи – з 300 тис. грн до 167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року (далі – МЗП); II групи – з 1,5 млн грн до 834 розмірів МЗП; III групи – з 5 млн грн до 1167 розмірів МЗП. Цим законом, зокрема, визначено, що тимчасово, з 01.04.2022 до припинення або скасування воєнного, надзвичайного стану на території України платниками єдиного податку третьої групи можуть бути фізичні особи – підприємці та юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, та до таких осіб не застосовується обмеження щодо обсягу доходу та кількості осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах.

Таблиця 7 – Динаміка доходів загального фонду місцевих бюджетів (без трансфертів) України*

Статті доходів	Доходи, млрд грн./%												2023 р. до 2018 р., у%	
	2018 р.		2019 р.		2020 р.		2021 р.		2022 р.		2023 р.		зміна абсолютного значення, %	зміна частки, %
	млрд грн.	%	млрд грн.	%	млрд грн.	%	млрд грн.	%	млрд грн.	%	млрд грн.	%		
УСЬОГО	234,1	100	275,2	100	290,1	100	352,0	100	398,1	100	441,9	100	188,8	0,0
ПДФО	138,1	59,2	165,4	60,1	177,8	61,3	212,2	60,3	272,2	68,4	289,4	66,5	209,6	7,3
Єдиний податок	29,5	12,7	35,2	12,8	38,0	13,1	46,2	13,1	47,2	11,8	55,8	12,6	189,1	-0,1
Плата за землю	27,3	11,8	32,8	11,9	31,5	10,8	35,3	10,0	29,6	7,4	34,5	7,8	126,4	-4,0
Акцизний податок	14,0	6,0	13,7	5,0	15,6	5,4	17,8	5,1	13,1	3,3	22,4	5,1	160,0	-0,9
Податок на прибуток	9,7	4,1	10,2	3,7	9,8	3,4	15,8	4,5	12,2	3,2	14,5	3,3	149,5	-0,8
Податок на нерухоме майно	3,1	1,3	4,9	1,8	5,8	2,0	7,8	2,2	7,1	1,8	9,1	2,1	293,5	0,8
Інші доходи	11,4	4,9	13,0	4,7	11,6	4,0	16,8	4,8	16,7	4,1	16,2	2,6	142,1	-2,3

Джерело: адаптовано за джерелом [21].

Майже втричі (з 3,1 млрд грн до 9,1 млрд грн) зросли доходи від податку на нерухоме майно (відмінне від земельної ділянки), яке включає об'єкти житлової та комерційної нерухомості юридичних та фізичних осіб з урахуванням їх площі, а також до нього приєднують транспортний податок. Його частка також збільшилася у півтора рази – з 1,3 % до 2,1 %. Решта податків (за землю, акцизний, на прибуток, а також інші доходи) зменшили свій вклад в загальний фонд місцевих бюджетів – їх зростання у межах 1,26-1,6 раза або в середньому в 1,57 раза (з 55,8 млрд грн до 87,6 млрд грн) порівняно із загальним збільшенням у 1,9 раза, а їх частка у структурі доходів зменшилася майже на третину – з 26,8 % до 18,8 %.

Значний інтерес становить динаміка структури доходів загального фонду місцевих бюджетів у розрізі суб'єктів доходної бази (табл. 8). За три останні роки (довоєнний 2021 р., перехідний 2022 р. і воєнний 2023 р.) загальний фонд місцевих бюджетів збільшився на чверть, зокрема, лідерами стали бюджети сільських територіальних громад. Їх зростання за 2022-2023 роки становило понад третину, тобто, 134,5 %. Водночас приріст доходів понад 128 % забезпечили бюджети міських і селищних територіальних громад. Бюджет м. Києва став третім – зростання 121,1 %, а в кінці списку бюджети територіальних громад обласних центрів – приріст 113,5 %.

Вважаємо, що необхідно дослідити зміни у фінансовій спроможності ТГ за 2021 та 2023 рр., тобто, довоєнний і воєнний роки, та як змінювалася ситуація на початковому періоді війни. Зазначимо, що фінансова спромож-

ність визначається на основі порівняльного аналізу у розрізі 11 індикативних показників [22]. Відзначимо, що місцеві бюджети за майже два роки тісно адаптувалися до умов воєнного стану і забезпечують реалізацію основних завдань бюджетної політики держави. Рівень виконання місцевих бюджетів буде свідчити про загальний соціально-економічний стан території громад, їх реальний потенціал для забезпечення сталого розвитку. Тенденція зростання фінансових ресурсів у місцевих бюджетах - це ключова ознака можливості громад надавати більш широкий спектр різноманітних послуг своїм жителям, реалізовувати необхідні соціальні та інфраструктурні проекти, фінансувати прийнятні перспективні програми місцевого розвитку.

Водночас важливо проаналізувати як змінювалася бюджетна ситуація в громадах у перші місяці війни. Результати опитування третини громад продемонструвало [23], що вторгнення РФ спричинило масову міграцію і зупинку бізнесу та завдало значного удару по бюджетах. Зокрема, кожна четверта громада у зоні вторгнення агресора збрала щонайменше на 50 % менше доходів від довоєнних планів. Серед ОТГ, які знаходились поза зоною бойових дій, дві третини відзначили зменшення доходів. Зокрема, найбільше постраждали такі статті бюджету: надходження з податку на доходи фізичних осіб (ПДФО), акцизів та земельного податку. У результаті громади зіткнулися із потребою продовжувати фінансувати освіту, медицину та житлово-комунальне господарство (ЖКГ), але при падінні надходжень до 70 % це супроводжувалося посиленням бюджетного дисбалансу.

Таблиця 8 – Динаміка доходів загального фонду місцевих бюджетів територіальних громад (без міжбюджетних трансфертів) України*

Суб'єкти доходної бази	2021		2022		2023		2023 : 2021 = %	2023 -2021 = +, -
	млрд грн.	%	млрд грн.	%	млрд грн.	%		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Усього, у т.ч.	352	100	398	100	442	100	125,6	0,0
м. Київ	57	16,2	59	14,8	69	15,6	121,1	-0,6
Міста	182	51,7	215	54,0	234	52,9	128,6	1,2
Обласні	52	14,8	57	14,3	59	13,4	113,5	-1,4
Селищні	32	9,1	35	8,8	41	9,3	128,1	0,2
Сільські	29	8,2	32	8,1	39	8,8	134,5	0,6

Джерело: адаптовано за джерелом [21].

Очевидно, що навіть в умовах війни на місцевому рівні необхідно вирішувати різні проблеми, відновлювати зруйновану економіку, а для цього необхідні фінансові і матеріальні ресурси. Задля цього місцеві громади залучають доступні їм механізми. Серед них на першому місці – скорочення видатків, а на другому – запит до влади про надання прямої фінансової допомоги. Так, у результаті 51 % громад довелося ухвалювати скорочення бюджету і найчастіше видатків на освіту та ЖКГ, а також багатьом із них довелося зменшувати видатки на оплату праці. Але доцільність таких рішень у довгостроковому періоді сумнівна: вони можуть принести значні негативні наслідки. Щодо освіти, медицини, ЖКГ, культури недофінансування спонукатиме до погіршення якості публічних послуг для жителів громади.

До запиту про пряму фінансову підтримку вдалися лише 20 % ТГ, але лише половина із них отримала кошти. Дефіцит державного бюджету у 3,5 млрд дол. США на місяць та пріоритетність оборонних видатків не дозволяє наростити фінансування місцевих потреб.

Водночас важливо проаналізувати як і наскільки змінилася фінансова спроможність ТГ у воєнному 2023 р. порівняно з довоєнним 2021 р. [22]. Так, 2023 р. 495 громад потрапили до високого рівня спроможності, 314 громад – до оптимального, 200 громад – до задовільного рівня, 182 ТГ мають критичний рівень спроможності, 247 – низький. Отже, 429 громад (29,8 %) належать до найнижчих категорій спроможності. Критичний рівень зафіксовано серед громад 16 областей. У порівнянні з базовим 2021 р., кількість ТГ із високим та критичним рівнями спроможності збільшилася на 59 та 49 відповідно. Водночас, зменшилася кількість громад з оптимальним (на 21), задовільним (на 63) та низьким (на 24) рівнями спроможності.

На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що в умовах військових дій відбувалася поляризація ТГ за рівнями фінансової спроможності: високого зросла на 13,5 % (59 : 436), критичного збільшилася на 36,8 % (49 : 133). Водночас зменшилася фінансова спроможність ТГ: оптимального рівня на 6,3 % (21 : 335), задовільного на 24,0 % (63 : 263), низького на 8,9 % (24 : 271). Якщо у 2021 р. громади високого і критичного рівня фінансової спроможності налічували 569 (436 + 133) ТГ (або 39,6 % від загальної кількості 1438 громад), то у 2023 р. – 677 (495 + 182) ТГ (47,1 %), тобто на 19 % більше (677 : 569 = 119 %). Приріст полярних (високого і критичного рівня) ТГ становить 108 (59 + 49) громад і відповідає кількості проміжних (оптимального, задовільного, низького рівня) і налічує 108 (21 + 63 + 24) громад і, отже, кількісний склад полярних груп збільшився на 7,5 % (108 : 1438) (табл. 9).

Враховуючи географію поширення російської агресії та інтенсивність ведення бойових дій у 2023 р., суттєве збільшення ТГ з критичним рівнем фінансової спроможності зафіксовано в Донецькій, Запорізькій, Луганській, Херсонській областях. Разом з тим значна кількість громад з критичним рівнем зберігається у Закарпатській (15 громад), Івано-Франківській (14), Рівненській (13), Чернівецькій (18) областях.

Водночас у розрізі ТГ 424 підвищили свої рейтингові позиції, щодо 2021 р., але 327 громад знизили [22]. Зниження позицій громад та їхнє переміщення до нижчих категорій спроможності сприяє поглибленню диспропорцій у фінансовій спроможності і, як наслідок, призводить до неможливості ТГ надавати якісні та в повному обсязі публічні послуги місцевому населенню.

Таблиця 9 – Динаміка змін рейтингових позицій територіальних громад, 2021-2023 рр.

Рівні спроможності ТГ	Загальна кількість ТГ по групах		Динаміка змін	
	2021 р.	2023 р.	одиниць	%
Високий	436	495	59	113,5
Оптимальний	335	314	-21	93,7
Задовільний	263	200	-63	76,0
Низький	271	247	-24	91,1
Критичний	133	182	49	136,8
Усього	1438	1438	0	-

Джерело: адаптовано за джерелом [12].

Так, на сьогодні нараховується 380 міських, 433 селищних і 625 сільських ТГ, з них 126 громад тимчасово окуповані (лютий 2024 р.). Серед типів адміністративних одиниць підвищення позицій по фінансовій спроможності зафіксовано по 86 міських, 122 селищних та 216 сільських ТГ (усього 424 громади). Зниження позицій спостерігається у 76 міських, 116 селищних та 135 сільських громадах (усього 327). Не змінилися рівні спроможності у 218 міських, 195 селищних та 274 сільських ТГ (усього 687 громад). Отже майже половина громад (47,8 %) залишилися у відповідних рівнях фінансової спроможності як у базовому 2021 р., так і за підсумками 2023 р. Відповідно, підвищили свій рівень 424 громади (29,5 %), знизили – 327 ТГ (22,7 %).

Очевидно, що поглиблення диференціації спроможностей призведе до неможливості ТГ надавати якісні та в повному обсязі публічні послуги жителям своїх громад, а також до надання публічних послуг різної якості/кількості у межах держави. Унаслідок цього реальне надання послуг не повністю узгоджується з базовими принципами реформування місцевого самоврядування, а також по суті із декларативним прагненням до забезпечення громадянам різних регіонів та громад доступу до публічних послуг однакової якості.

За підсумками 2023 р., понад 70 % (1009) ТГ перебувають в діапазоні високого (495; 34,4 %), оптимального (314; 21,8 %), задовільного (200; 13,9 %) рівнів фінансової спроможності. Порівняно з 2021 р., кількість ТГ з позитивним рівнем спроможності майже не змінилася (1034 громад - у 2021 р., 1009 громад – у 2023 р.), що може свідчити про ефективну адаптацію місцевої бюджетної політики до викликів воєнного часу.

Вважаємо, що одержані результати дослідження [22] загострили проблему підвищення ефективності системи фінансового вирівнювання (удосконалення діючої податкової системи, оновлення методичних підходів до оцінки наявних спроможностей тощо) бюджетів ТГ. Держава як гарант соціальних та економічних прав повинна забезпечувати відповідний життєвий рівень для своїх громадян незалежно від місця їх проживання. Отже існує реальна необхідність у державному регулюванні (точніше вирівнюванні) сформованої фінансової спроможності органів місцевого самоврядування задля забезпечення їх достатнім ресурсом для надання гарантованих державою публічних послуг визначеної якості та кількості. Однак, це завдання можна буде почати вирішувати лише після закінчення війни.

В умовах ведення затяжної війни з рф основні зусилля, матеріальні і фінансові ресурси значною мірою спрямовуються на потреби оборони країни. Вагому роль у цьому відіграє і державозахисна діяльність органів місцевого самоврядування та громад. Зокрема, у 2023 р. на потреби оборони ТГ добровільно перерахували понад 16 млрд грн. Ці кошти слугували надійним фінансовим буфером для військових частин, що дозволяло швидко реагувати і закривати певні поточні потреби. На виділені громадами кошти закуповували широку номенклатуру товарів: техніку і озброєння, оптичні та тепловізійні прилади, засоби зв'язку. Частина коштів спрямовувалася на виробництво боєприпасів, ремонт та утримання техніки. Водночас ті субвенції, які не були використані у 2023 р., перейшли на 2024 р. і допомогли пройти перші місяці до того, як запрацював механізм автоматичного перезарахування на військові частини військового ПДФО. Уряд ухвалював управлінські рішення з виділенням додаткових коштів, щоб військові частини оперативно пройшли перші місяці до початку перерозподілу ПДФО.

Російська агресія відчутно вплинула на виконання завдань щодо програм і проєктів регіонального розвитку, Генеральних планів розвитку населених пунктів громад, Стратегій місцевого розвитку й щорічних Планів соціально-економічного та культурного розвитку громад. Надзвичайно пізнавальною і доцільною для поширення на інші регіони є програма Комплексного відновлення території Київської області на 2023-2027 рр. [24]. Після адміністративно-територіальної реформи область налічує 69 територіальних громад, з них: 24 міських, 23 селищних, 22 сільських, об'єднаних у 7 районів. Під окупацією до 3 квітня 2022 були 15 громад Вишгородського, Бучанського і Броварського районів – а це 270 населених пунктів, 705 суб'єктів господарювання отримали пошкодження, 127 – повністю зруйновано. Навколо м. Києва знищено понад 400 тис. кв. м складів найуспішніших компаній України (20 % від загальної площі логістичних об'єктів); налічується понад 26 528 пошкоджених та зруйнованих об'єктів інфраструктури, зокрема, 1 649 багатопверхових житлових будинків і 21 954 приватних садиби та інших об'єктів, будівель і споруд. Під час бойових дій внаслідок обстрілів, авіанальотів, ракетних ударів у регіоні зафіксовано руйнування різного ступеню у 46 громадах з 69.

Отже, понад 65 % території області зазнало руйнацій внаслідок російської збройної агресії. Критичних руйнувань завдано в Бучанській, Ірпінській, Гостомельській, Бородянській, Макарівській, Дмитрівській, Великодиммерській, Пісківській ТГ. Особливий інтерес викликає зміна рівня фінансової спроможності в середовищі територіальних громад Київської області у воєнному році порівняно з довоєнним. Встановлено, що 32 ТГ підвищили рівень фінансової спроможності, з них 10 громад перейшли на вищий рівень, 7 не змінили свого стану, а 30 понизили, з них 5 перейшли на нижчий рівень. На пониження фінансової спроможності ТГ суттєво вплинули воєнні дії та місячна окупація.

Зазначимо, що План заходів заходів з реалізації у 2021-2023 рр. Стратегії розвитку Київської області на 2021-2027 рр. передбачав реалізацію 86 технічних завдань на розробку проєктів регіонального розвитку на загальну суму 13,9 млрд грн. Оцінювання результативності виконання цього Плану заходів засвідчило, що на переважну більшість технічних завдань розроблено проєкти регіонального розвитку. Водночас значний вплив на їх реалізацію мали наслідки збройної агресії рф. Це призвело до призупинення виконання значної кількості технічних завдань, реалізація яких розпочалася у 2021 р.

Починаючи з березня 2022 р., у пристроичному регіоні вживали першочергових заходів щодо відновлення зруйнованої та пошкодженої інфраструктури. У зв'язку з тим, що темпи приросту надходжень доходів до обласного бюджету значно знизилися, бюджетну політику було орієнтовано на фінансування першочергових та невідкладних видатків. Вони спрямовувалися на утримання бюджетних установ, фінансування заходів із підготовки і ведення національного спротиву та на реалізацію заходів із відновлення житла громадян, що постраждало від ворожих обстрілів й бомбардувань на території регіону. Враховуючи вищевикладене, на виконанні у 2022 р. перебувало лише 42 проєкти регіонального розвитку, не виконувалися 43 проєкти, один проєкт було виконано у 2021 р. Загальна сума витрат на реалізацію проєктів регіонального розвитку за рахунок усіх джерел фінансування у 2022 р. склала 1445,4 млн грн, що становить 48,4 % від запланованих на цей рік коштів (2987,3 млн грн) [24, с. 23].

Після звільнення регіону від російського агресора для відновлення економічного потенціалу і підвищення конкурентоспроможності виробників, розвитку інноваційних по-

тужностей та подолання наявних диспропорцій, передбачається створення 12 виробничо-логістичних й аграрно-харчових кластерів як центрів ділової активності. Вони будуть розміщені як у містах, так і на території селищних і сільських громад. Такі об'єднання включають спільні ознаки, перспективи і проблеми розвитку, на базі яких реалізуються спеціальні для цієї території регіональні програми. Ці економічні кластери об'єднують виробників основної та суміжних галузей, постачальників засобів виробництва й аграрної сировини, комплектувальних і послуг, наукові й освітні установи, інституції підтримки бізнесу та стануть сучасною базою економіки області. Постійна підтримка їх розвитку уможливить створення нових робочих місць з високим рівнем заробітної плати, зменшить маятникову міграцію між областю та м. Києвом, забезпечить збільшення податкових надходжень до місцевих бюджетів. Економічні кластери будуть створюватися у місцях концентрації промислових підприємств, навколо індустріальних парків та існуючих промислових зон, на територіях громад з розвинутою аграрною системою і наявністю необхідної сировини та ін. У сільських і селищних ТГ будуть розміщені такі кластери: інноваційний кластер Food for Health (Броварський район), кластер з виробництва облицювальних матеріалів (Калинівська ТГ Фастівського району), меблевий кластер Київщини (Калинівська ТГ Фастівського району, Білоцерківська міська ТГ), логістичний кластер передбачається створити у с. Гурівщина (Дмитрівська ТГ Бучанський район), кластер луб'яних культур Київщини.

На особливу увагу заслугоує План реалізації Програми комплексного відновлення території Київської області на 2023-2027 рр. [24, с. 130-149]. План реалізації включає сім ключових напрямів, частина пропозицій відноситься до сільських територій (сільських і селищних ТГ). Зокрема, напрям 5 – Розвиток потенціалу територіальних програм Київської області, включає низку завдань, виконання яких дозволить суттєво просунутись у вирішенні першочергових проблем. Ключове серед них «Підвищення рівня забезпечення різних категорій громадян доступним житлом, створення належних умов для забезпечення громадян доступним житлом, які зареєстровані та постійно проживають на території Київської області, та потребують поліпшення житлових умов відповідно до законодавства або у яких відсутнє у власності житло, шляхом надання державної підтримки на будівництво

(придбання) доступного житла або пільгових іпотечних житлових кредитів, а також будівництва доступного житла». Його реалізація забезпечується через Програму будівництва (придбання) доступного житла в Київській області на 2023-2028 роки, але почалася після звільнення у 2022 році.

Особливий інтерес викликає відродження пошкоджених та зруйнованих об'єктів інфраструктури і загалом населених пунктів у одній із найбільш постраждалих Бородянській селищній територіальній громаді (СТГ) Київської області. На основі сформованого бачення майбутнього громади та результатів проведеної діагностики на засіданні робочої групи були проаналізовані визначені Постановою КМУ від 18.07.2023 № 731 «Про затвердження порядків з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад» [25] на предмет їхньої відповідності та актуальності щодо Бородянської громади. За підсумками засідань робочої групи та проведених консультацій з місцевими зацікавленими сторонами було ідентифіковано 23 ідеї для проєктів місцевого розвитку, які охоплюють всі пріоритетні напрями.

Згідно Порядку визначення територій відновлення та Порядку розроблення, реалізації та моніторингу плану відновлення та розвитку регіонів і планів відновлення та розвитку територіальних громад були визначені основні напрями відновлення Бородянської громади. По кожному із напрямів відновлення сформовані основні завдання, які також були деталізовані по кожному етапу: невідкладне реагування; відновлення; розвиток. На сьогодні відбувається реалізація проєктів, на які було сформовано необхідні джерела фінансування, та проходить виготовлення проєктно-кошторисної документації на об'єкти нового будівництва і капітального ремонту. Очевидно, що реалізація зазначених вище проєктів буде розпочато за умови залучення надійних джерел фінансування.

Висновки. Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що в умовах війни з російським агресором питання розвитку територіальних громад повинні перебувати під постійним контролем як державних органів влади, так і науковців, що дозволило б налагодити періодичний аналіз тенденцій та виявляти зміни у їхньому розвитку. Очевидно, у воєнні роки на перший план вийшли проблеми забезпечення спроможності громад виконувати свої функціональні обов'язки, спрямовані на задоволення потреб і запитів місцевого населення, надання допомоги ЗСУ

у їх боротьбі з агресором. Задля цього має бути вчасне і в повному обсязі забезпечення надходження доходів до місцевих бюджетів та нарощування дохідної бази громад, які переважно виживають за рахунок міжбюджетних трансфертів.

Виявлено, що за підсумками 2023 р., понад 70 % (1009 одиниць) ТГ перебувають в діапазоні високого (495; 34,4 %), оптимального (314; 21,8 %) та задовільного (200; 13,9 %) рівнів фінансової спроможності. Водночас майже 30 % (429 одиниць) ТГ перебувають у діапазоні критичного (182; 12,7 %) та низького (247; 17,2 %) рівнів спроможності і їх реальні доходи необхідно збільшити у 1,5-4 рази. Останні і вимагають пошуку нових джерел дохідної бази громад.

Обґрунтовано, що одним з інструментів нарощення доходів бюджету ТГ є такі природні ресурси як капітал природного походження, який можна залучити до господарського обороту, оскільки він має вартість як товар та споживчу вартість, внаслідок чого спроможний реально задовольняти запити громадян. Отже, природні умови і ресурси – господарські ресурси природного походження. Їх ключовою ознакою є природно-ресурсний потенціал, а їх використання та привласнення доходу на території громади закріплено за органом місцевого самоврядування.

Крім цього, слід врахувати такий інструмент регулювання фінансової системи як використання показників капіталізації для сфери природних ресурсів. Капіталізація природних ресурсів виглядає як процес поступового нарощення вартості природних ресурсів – основної складової природного капіталу. Середня прибутковість використання природних ресурсів співпадає з рентними показниками. Загальний рівень капіталізації активів в Україні становить 14,5 %, ставка капіталізації для земельних ресурсів – 18 %, водних – 12 %, лісових – 4,4 %, тобто, останні недокапіталізовані, а, отже, слабкі можливості їх використання у фінансових операціях. Водночас широкий спектр рентних платежів за наявності природних активів у громаді теоретично може бути використаний для отримання суттєвого доходу. Однак невирішеним залишається те, що значну кількість потенційних природних активів не залучено в економічну діяльність, а, отже, їх неідентифіковано щодо місцевих умов, неоцінено і не включено до бухгалтерської звітності. Цілком логічно, що цю проблему необхідно вирішити у найближчий період часу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Про утворення та ліквідацію районів. Постанова Верховної Ради України від 17.07.2020 №807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>
2. Мінінфраструктури: Понад 90% громад розробляють або вже затвердили стратегічні документи розвитку. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mininfrastruktury-ponad-90-hromad-rozrobliaiut-abo-vzhe-zatverdily-stratehichni-dokumenty-rozvytku>
3. Берданова О., Вакуленко В. Стратегічне планування місцевого розвитку: практичний посібник; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні-DESPRO». К.: ТОВ «Софія-А». 2012. 88 с.
4. Бойко Н. І., Васильченко Г. В., Гірчак І. Я., Лукша Є. О., Оленковська Л. П., Парасюк І. Л., Ревенко Т. М., Серебрянська Д. М., Стасюк Р. П. Моделі місцевого економічного розвитку. Успішні практики. 2019. Проект ПУЛЬС: Асоціація міст України, вул. Січових стрільців, 73, 11 поверх, м. Київ, 04053. 141 с.
5. Глинський, Н. Характеристика поняття «місцевий розвиток» через призму трансформації національного господарства України. Економіка та суспільство, 2022. Вип. (38). URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-39>
6. Латко Ярослава. Щодо підсумків круглого столу «Планування відновлення територіальних громад і регіонів у контексті євроінтеграції України і воєнних викликів». URL: <https://www.csi.org.ua/news/shhodo-pidsumkiv-kruglogo-stolu-planuvannya-vidnovlennya-terytorialnyh-gromad-i-regioniv-u-konteksti-eyvointegracziyi-ukrayiny-i-voeyennyh-vyklykiv/>
7. Ткачук А., Кашевський В., Мавко П. Стратегічне планування в громаді. Київ: УКЦ «Легальний статус», 2016. 96 с.
8. Бабенко К. Є. SWOT-аналіз території як передумова формування стратегічного бачення її економічного розвитку. Економіка та держава. 2020. № 6. С. 126-130. DOI: 10.32702/2306-6806.2020.6.126
9. Методика формування спроможних територіальних громад. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 № 214 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 № 34). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text>
10. Остапенко П. Критерії спроможної громади: досвід України. URL: <https://decentralization.ua/news/17809>
11. Список територіальних громад України станом на 01.02.2023 р. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D
12. Казюк Я., Венцель В., Герасимчук В. Оцінка фінансової спроможності територіальних громад за підсумками 2023 року. URL: <https://decentralization.ua/news/17881>
13. Територіальні громади з критичним рівнем фінансової спроможності за підсумками 2023 року (182 громади). URL: https://decentralization.ua/uploads/attachment/document/1371/5_%D0%A4%D1%96%D0%BD_%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC_%D0%B7%D0%B0_2023_%D1%80_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C.pdf
14. Фінансова спроможність громад за 2023 р. Високий рівень. pdf. (495 громад). URL: https://decentralization.ua/uploads/attachment/document/1368/1_%D0%A4%D1%96%D0%BD_%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4_%D0%B7%D0%B0_2023_%D1%80_%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C.pdf
15. Городенська Людмила. Звіт про виконання плану діяльності за 2023 рік. URL: <https://klshkovetska-gromada.gov.ua/zvit-pro-vikonannya-planu-diyalnosti-za-2023-rik-11-12-40-15-02-2024/>
16. Комплексна економічна оцінка природних ресурсів; [за ред. М.А. Хвесика]. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. 264 с.
17. Хвесик М. А., Бистряков І. К., Клиновий Д. В. Фінансово економічний механізм реконструктивного розвитку України на засадах децентралізованого управління природними ресурсами. Економіка України. 2018. №3. С. 3-20.
18. Сундук А. М., Шашула Л. О. Капіталізація природних ресурсів як фактор розвитку фінансової системи України. 2 с. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/09/136.pdf>
19. Рентна плата за користування природними надрами. URL: https://eiti.gov.ua/podatkoviplatezhi/rentna_plata_za_koristuvannya_nadrami/
20. Земельний кодекс України. Закон України від 25.10.2001. № 2768-III . Офіційний вісник України. 2001 №46.
21. Онищук І. Аналіз місцевих бюджетів за 2023 рік. URL: <https://hromady.org/analiz-miscevix-byudzhativ-za-2023-rik/>
22. Казюк Я., Венцель В., Герасимчук В. Порівняльний аналіз фінансової спроможності територіальних громад (на основі показників 2021 та 2023 років). URL: <https://decentralization.ua/news/18171>
23. Піддубний І. Як змінилися бюджети громад під час війни. Яка ситуація із надходженнями до місцевих бюджетів і де громади шукають додаткові доходи? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/11/7/693539/>
24. Програма Комплексного відновлення території Київської області на 2023-2027 роки. Затверджено рішення Київської обласної ради від 17 жовтня 2023 року № 726-21-VIII. 149 с. URL: <https://kor.gov.ua/rishennia/zatverdzhennia-prohramy-kompleksnoho-vidnovlennia-terytorii-kyivskoi-oblasti/>

25. Про затвердження порядків з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад. Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2023 № 731. Офіційний вісник України. 2023. №72.

REFERENCES

1. Pro utvorennia ta likvidatsiiu raioniv. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 17.07.2020 No. 807-IX [About the formation and liquidation of districts. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated July 17, 2020 No. 807-IX]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>

2. Mininfrastruktury: Ponad 90% hromad rozrobliaiut abo vzhe zatverdily stratehichni dokumenty rozvytku [Ministry of infrastructure: More than 90% of communities are developing or have already approved strategic development documents]. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/news/mininfrastruktury-ponad-90-hromad-rozrobliaiut-abo-vzhe-zatverdily-stratehichni-dokumenty-rozvytku>

3. Berdanova, O., Vakulenko, V. (2012). Stratehichne planuvannia mistsevoho rozvytku: praktychnyi posibnyk [Strategic planning of local development: a practical guide]; The Swiss-Ukrainian project «Supporting decentralization in Ukraine-DE-SPRO». K.: «Sofia-A» LLC. 88 p.

4. Boyko, N. I., Vasylychenko, G. V., Hirchak, I. Ya., Luksha, E. O., Olenkovska, L. P., Parasyuk, I. L., Revenko, T. M., Serebryanska, D. M., Stasiuk, R. P. (2019). Modeli mistsevoho ekonomichnoho rozvytku. Uspishni praktyky. Proekt PULS: Asotsiatsiia mist Ukrainy [Models of local economic development. Successful practices. PULSE Project: Association of Cities of Ukraine], Kyiv. 141 p.

5. Hlynskyi, N. (2022). Kharakterystyka poniattia «mistsevyi rozvytok» cherez pryzmu transformatsii natsionalnoho hospodarstva Ukrainy [Characteristics of the concept of «local development» through the prism of the transformation of the national economy of Ukraine]. *Economy and society*, Vol. (38). Available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-39>

6. Latko Yaroslav. Shchodo pidsumkiv kruhloho stolu «Planuvannia vidnovlennia terytorialnykh hromad i rehioniv u konteksti yevrointehratsii Ukrainy i voienykh vyklykiv». [Regarding the results of the round table «Planning for the restoration of territorial communities and regions in the context of the European integration of Ukraine and military challenges»]. Available at: <https://www.csi.org.ua/news/shchodo-pidsumkiv-kruglogo-stolu-planuvannya-vidnovlennya-terytorialnyh-gromad-i-regioniv-u-konteksti-yevrointegratsiyi-ukrayiny-i-voyennyh-vyklykiv/>

7. Tkachuk, A., Kashevskiy, V., Mavko, P. (2016). Stratehichne planuvannia v hromadi. [Strategic planning in the community]. Kyiv: UCC «Legal Status». 96 p.

8. Babenko, K. Ye. (2020). SWOT-analiz terytorii yak peredumova formuvannia stratehichnoho bachennia yii ekonomichnoho rozvytku [SWOT analysis of the territory as a prerequisite for the formation of a strategic vision of its economic development]. *Ekonomika ta derzhava [Economy and the state]*. № 6. 126-130 pp. DOI: 10.32702/2306-6806.2020.6.126

9. Metodyka formuvannia spromozhnykh terytorialnykh hromad [Methodology of formation of capable territorial communities]. Approved by Resolution No. 214 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 8, 2015 (as amended by Resolution No. 34 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated January 24, 2020). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text>

10. Ostapenko, P. Kryterii spromozhnoi hromady: dosvid Ukrainy [Criteria of a capable community: the experience of Ukraine]. Available at: <https://decentralization.ua/news/17809>

11. Spysok terytorialnykh hromad Ukrainy stanom na 01.02.2023 r. [List of territorial communities of Ukraine as of February 1, 2023]. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D

12. Kazyuk, Ya., Wenzel, V., Gerasimchuk, V. Otsinka finansovoi spromozhnosti terytorialnykh hromad za pidsumkamy 2023 roku [Assessment of the financial capacity of territorial communities based on the results of 2023]. Available at: <https://decentralization.ua/news/17881>

13. Territorial communities with a critical level of financial capacity as of 2023 (182 communities) [Terytorialni hromady z krytychnym rivnem finansovoi spromozhnosti za pidsumkamy 2023 roku (182 hromady)]. Available at: https://decentralization.ua/uploads/attachment/document/1371/5._%D0%A4%D1%96%D0%BD_%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%0%BC_%D0%B7%D0%B0_2023_%D1%80_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%9_%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%B%D1%8C.pdf

14. Finansova spromozhnist hromad za 2023 r. Vysokyi riven [Financial capacity of communities for 2023]. High level. pdf. (495 communities). Available at: https://decentralization.ua/uploads/attachment/document/1368/1._%D0%A4%D1%96%D0%BD_%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4_%D0%B7%D0%B0_2023_%D1%80_%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C.pdf

15. Horodenska, L. Zvit pro vykonannia planu diialnosti za 2023 rik [Report on the implementation of the activity plan for 2023]. Available at: <https://kliskovetska-gromada.gov.ua/zvit-pro-vikonannya-planu-diyalnosti-za-2023-rik-11-12-40-15-02-2024/>

16. Khvesyuk, M. (2016). Kompleksna ekonomichna otsinka pryrodnykh resursiv [Comprehensive economic assessment of natural resources]. 264 p.

17. Khvesyuk, M. A., Bystryakov, I. K., Klynovyi, D. V. (2018). Finansovo ekonomichni mekha-

nizm rekonstruktyv noho rozvytku Ukrainy na zasakh detsentralizovanoho upravlinnia pryrodnykh resursamy [Financial and economic mechanism reconstructive development of Ukraine on the basis of decentralized management natural resources]. *Ekonomika Ukrainy* [Economy of Ukraine] . No. 3. 3-20 pp.

18. Sunduk, A. M., Shashula, L. O. Kapitalizatsiia pryrodnykh resursiv yak faktor rozvytku finansovoi systemy Ukrainy [Capitalization of natural resources as a factor in the development of the financial system of Ukraine]. Available at: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/09/136.pdf>

19. Rentna plata za korystuvannya pryrodnykh nadramy [Rent for the use of natural resources]. Available at: https://eti.gov.ua/podatkovy-platezhi/rentna_plata_za_korystuvannya_nadrami/

20. Zemelnyi kodeks Ukrainy (2001). Zakon Ukrainy vid 25.10.2001. № 2768-III [Land Code of Ukraine. Law of Ukraine dated 10/25/2001. No. 2768-III]. Official Gazette of Ukraine. No. 46.

21. Onyshchuk, I. Analiz mistsevykh biudzhektiv za 2023 rik [Analysis of local budgets for 2023]. Available at: <https://hromady.org/analiz-miscevix-byudzhektiv-za-2023-rik/>

22. Kazyuk, Ya., Wenzel, V., Gerasimchuk, V. Porivnialnyi analiz finansovoi spromozhnosti terytorialnykh hromad (na osnovi pokaznykiv 2021 ta 2023 rokiv) [Comparative analysis of the financial capacity of territorial communities (based on the indicators of 2021 and 2023)]. Available at: <https://decentralization.ua/news/18171>

23. Poddubny, I. Yak zminylysia biudzhety hromad pid chas viiny. Yaka sytuatsiia iz nadkhodzhenniamy do mistsevykh biudzhektiv i de hromady shukaiut dodatkovy dokhody? [How community budgets changed during the war. What is the situation with revenues to local budgets and where are communities looking for additional income?] Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/11/7/693539/>

24. Prohrama Kompleksnoho vidnovlennia terytorii Kyivskoi oblasti na 2023-2027 roky. Zatverdzheno rishennia Kyivskoi oblasnoi rady vid 17 zhovtnia 2023 roku № 726-21-VIII. 149 s. [The Program of Complex Restoration of the Territory of Kyiv Oblast for 2023-2027. The decision of the Kyiv Regional Council dated October 17, 2023 No. 726-21-VIII was approved. 149 p.]. Available at: <https://kor.gov.ua/rishennia/zatverdzhennia-prohramy-kompleksnoho-vidnovlennia-terytorii-kyivskoi-oblasti/>

25. Pro zatverdzhennia poriadkiv z pytan vidnovlennia ta rozvytku rehioniv i terytorialnykh hromad. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.07.2023 № 731. [On the approval of procedures for the restoration and development of regions and territorial communities. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 18.07.2023 No. 731]. Official Gazette of Ukraine. 2023. No. 72.

Financial capacity of Ukraine territorial communities under the conditions of war

Shust O., Varchenko O., Krysanov D., Herasymenko I., Drahan O., Tkachenko K.V., Zubchenko V.

It has been established that the methodological approach to determination of the general level of territorial communities capacity is simplified, and therefore the share of communities with a low level of capacity (up to 1%) is extremely small. Methodical approaches and an algorithm for calculating the financial capacity of all territorial communities of Ukraine for the pre-war 2021 and war-time 2023 years are proposed, based on which it was determined that the number of communities with a positive (high, optimal, satisfactory) level of capacity has not changed. The obtained results allow us to draw a conclusion about the effective adaptation of the budget policy of local self-government bodies to the challenges of wartime.

It has been revealed that under the conditions of martial law in the country, there was a polarization of territorial communities according to the levels of financial capacity: the high level increased by 13.5 %, the critical level increased by 36.8 %, but the share of capable communities from the optimal level group decreased by 6.3 %, satisfactory by 24.0%, low by 8.9 %. If in 2021 territorial communities with a high and critical level of financial capacity numbered 569 communities (about 40% of the total number of 1438 communities), then in 2023 – 677 (47 %), or there was an increase in their number by 19 %. It has been calculated that the increase of polar (high and critical level) communities is 108 units and corresponds to the number of intermediate (optimal, satisfactory, low level) communities, and the quantitative composition of diametrically located groups of communities increased by 7.5 %.

It has been established that under the conditions of war, the differentiation of territorial communities of various functional purposes in terms of filling level of local budgets is increasing, in particular, for the two years 2021-2023, the revenue part of rural territorial communities budget increased by 134.5 %, town and city - by more than 128 %, m Kyiv - by 121 %, regional - by 113.5%. It has been concluded that the disproportionate growth is due to the increase of the personal income tax for this period by more than a third and its share in the revenue structure increased from 60 % to 65 %, and proposals were also implemented regarding a 4 % increase in the rate of inclusion of personal income tax in local budgets (except for the budget of the city of Kyiv).

It has been emphasized that the Russian aggression caused significant losses to the social infrastructure and industrial potential of the Kyiv region, forced a large part of the population to become internally displaced persons or spontaneously migrate

abroad. After the liberation of the capital region from the occupiers, who were there for more than a month, the restoration of facilities and engineering networks of critical infrastructure, and then housing and communal services, began. It is well-founded that the repair of damaged and the reconstruction of destroyed

objects can take several years, and the main restraining factor is the lack of financial and material resources, the lack of qualified labor, etc.

Key words: territorial communities, financial capacity, local budgets, local programs, restoration of liberated settlements.



Copyright: Шуст О.А. та ін. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:

Шуст О.А.

Варченко О.М.

Крисанов Д.Ф.

Герасименко І.О.

Драган О.О.

Ткаченко К.В.

Зубченко В.В.

<https://orcid.org/0000-0001-7066-8020>

<https://orcid.org/0000-0002-9090-0605>

<https://orcid.org/0000-0002-9065-3325>

<https://orcid.org/0000-0002-7829-8009>

<https://orcid.org/0000-0001-6431-8825>

<https://orcid.org/0000-0002-0369-3100>

<https://orcid.org/0000-0002-1292-1726>

ЕКОНОМІКА

УДК 330.8(477)

JEL A11B13E60H61N01O23P52

**Українська економічна школа кінця XIX початку XX століття:
формування та розвиток**Юхименко П.І. 

Білоцерківський національний аграрний університет

 Юхименко П. І. E-mail: p0504684000@gmail.com

Юхименко П.І. Українська економічна школа кінця XIX початку XX століття: формування та розвиток. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 31–51.

Yukhymenko P. The ukrainian economic school of the end of the 19th beginning of the XX century: formation and development. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 31–51.

Рукопис отримано: 26.09.2024 р.

Прийнято: 03.10.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-31-51

Метою статті є розкриття витоків, що становлять фундамент самобутності української наукової школи економіки, яка своїми вагомими науковими здобутками в період кінця XIX - початку XX століття створила наукову платформу розвитку національної економічної школи і здобула світове визнання, проте тривалий період під тиском радянської ідеології була забута. Нові обставини російської агресії та інформаційного наступу на повноцінність українського народу і його державність спонукали до цього аналізу. Наші науковці навіть у складі російської імперії зуміли сформувати самобутню, оригінальну та високо інтелектуальну, зі світовим визнанням українську економічну школу, яка мала не тільки піонерність у наукових доробках, але й її ідеї мали вплив на економічну політику європейських країн, а окремі з них мали і практичне втілення у світі. Розкрити зміст цих наукових розробок, які справді формувались під впливом європейської економічної думки, довести, що за змістом і напрямками дослідження вони відзначались оригінальністю і самобутністю і відповідали світовим тенденціям розвитку економічної науки і є важливим завданням цього дослідження.

Показано важливість української наукової школи економіки для національної і світової економічної науки. Висвітлено роль і значення наукового доробку діяльності представників української економічної школи у проведенні економічної політики, утвердження моральності в наукових дослідженнях і життєдіяльності.

Практичний зміст визначається актуальністю протистоянню поширення нарративу російської інформаційної машини про неповноцінність української нації, її державності, а для економістів - важливість вивчення власної наукової спадщини, яка є фундаментом розвитку економічної науки й нині.

Ключові слова: наукова школа, українська економічна школа, національна архітектоніка в науці, ринкова економіка, економічна політика, синтез теорій та напрямів, інституціоналізм.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Сучасний період характеризується жорсткою боротьбою проти російської агресії за утвердження української державності. Проте доля держави вирішується не тільки на полі бою, але й в інформаційному просторі, де йде боротьба за самобутність та досягнення українських наукових шкіл,

представників яких в економічній російській літературі подають як їх національне надбання. Актуальними є питання, пов'язані з історією становлення і розвитку національного в економічній науці України, її особливостями і місцем у світовій економічній думці. Російська агресія ще більше посилила науковий інтерес до цих питань: по-перше, це прагнення

українських науковців до історичної справедливості і заповнення існуючих прогалів, сформованих у сфері науки ще в період домінування радянського централізованого тоталітаризму та звеличення усього російського, нарешті виокремитися з російської наукової думки, яка незаконно подає представників української економічної школи, як власних; по-друге, необхідність «вирватись» з-під опіки «старшого брата» через осмислення на національному рівні визнаних світом наукових традицій і можливості їх продовження в нинішніх складних умовах існування й розвитку економічної національної науки в незалежній державі, як важливого елементу формування майбутньої з врахуванням національних особливостей моделі економічного розвитку та розбудови економічної архітектури інститутів країни; по-третє, саме попередники української економічної думки своїм критичним переглядом вихідних фундаментальних положень класичної політичної економії та марксизму, які домінували в той період, не тільки обумовили інтенсивний процес зміни усієї системи розвитку української економічної думки наприкінці ХІХ початку ХХ ст., а й заклали теоретичний фундамент формування соціальних основ економічного і економічного дослідження, залучення до нової економічної методології психологічних моментів та зародження інституціональних основ економічного аналізу, що справило потужний вплив не лише на українську, але й на світову економічну науку; по-четверте, на відміну від російської економічної думки, центром якої залишалася селянська община, наші попередники відзначалися не лише прогресивністю поглядів, сприйняттям новаторських ідей в галузі економічної теорії, а й ретельною увагою щодо висвітлення проблем господарського розвитку України в період становлення ринкового господарства. А нинішнє наукове обґрунтування сучасних проблем ринкової трансформації країни не може не враховувати як практичного досвіду формування і функціонування економічної системи попередніх періодів, так і творчих наукових дискусій минулого; по-п'яте, загальновизнаним в наукових дискусіях про сучасну модель економічного розвитку України є той факт, що для ефективного функціонування сучасної господарської системи є необхідність на основі спадкоємності розвитку та удосконалення як ринкових механізмів, так і методів державного регулювання (на принципах змішаної економіки та принципів міцності держави). Саме синтез економічного лібера-

лізму та державних регулюючих економічних механізмів крізь призму національних інтересів, традицій та звичаїв був характерним для економічної думки українських вчених, що робили їх праці співзвучними із загальним, і виділяло їх як національне у економічній науці. Окреслені нами фактори підкреслюють актуальність і практичну спрямованість нашого дослідження в цей складний період утвердження національного української економічної науки.

Ці фактори обумовили зростання інтересу до вивчення здобутків Київської школи не лише у вітчизняних науковців, а й зарубіжних. Серед найбільш відомих фундаментальних досліджень, у яких аналізується внесок і українських економістів кінця ХІХ - початку ХХ ст., варто назвати праці В. Барнетта [1] (Англія), Й. Цвайнерта [2] (Німеччина), які, на жаль, не виокремлюють з російського наукового середовища українську економічну думку, хоча і підкреслюють значимість для світової економічної науки здобутки Київської економічної школи П. Леоненка [3] та В. Небрат [4], які одні з перших дослідників почали наголошувати на українському контенті в економічній думці росії. Більш широко подає її окремих дослідників в царині фінансів С. Голубка [5], а в економіці - Л. Горкіна [6]. Найбільш широко подані біографії, праці та їх критичний аналіз в працях В. Фещенка [7], В. Федосова [8;9] та ін.

Метою дослідження є історико-економічний аналіз презентації української економічної школи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у сучасній науковій літературі, розкриття процесу становлення й еволюції української економічної думки з урахуванням новітніх досліджень, визначення і аналіз найважливіших її здобутків на різних етапах розвитку та дослідження її взаємозв'язку із світовою економічною наукою, її національної самобутності, розкриття визначних її досягнень в царині світової економічної науки.

Матеріал і методи дослідження. Для досягнення поставленої мети у роботі використано методи логічного й системного аналізу, а також синтезу (для виявлення особливого в діяльності представників української економічної школи), групування й типології (для формалізації показника досягнень розвитку української економічної думки та систематизації їх для визначення місця в царині світової економічної думки), принципи наукової абстракції та діалектичної логіки (для уточнення логіки формування наукових переконань українських економістів).

Інформаційною базою дослідження були, в першу чергу, наукові доробки українських економістів кінця XIX початку XX ст., наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених дослідників економічної думки України і світу, результати власних досліджень, ресурси мережі «Інтернет».

Результати дослідження та обговорення. Сучасна українська економічна література вже має ряд узагальнених підходів до зазначеного питання. Однак, повертаючись в цих складних умовах інформаційного тиску з боку російської пропаганди про неіснування України як держави, знову звернімося до головного питання, чи можна виділяти національне у всезагальному щодо українських економістів кінця XIX початку XX століття? На нашу думку, так, і для переконливості наших поглядів звернемося до змісту ідей, запропонованих українськими вченими-економістами, наскільки вони відповідали розвитку нашої країни (навіть в умовах колоніального становища), наскільки були успішними щодо викликів сучасності. Саме в цій площині і полягає, можливо, найголовніше наукове пояснення розходжень щодо місця і ролі економічної науки України, її національної самобутності і оригінальності, належності окремих її учених зі світовим іменем до її представників, а не до представників російської економічної думки.

Якщо зважити на відсутність в період інтенсивних геополітичних змін досліджуваного нами періоду самостійної державності і можливостей проведення реформ у економічній системі країни, то це питання загострюється ще більше. Власне ці аргументи лежать в основі усіх фальсифікацій про нашу державність. Проте вплив теоретичних обґрунтувань саме українських учених-економістів на суспільну думку реформаторів російської імперії визнають навіть російські дослідники, хоча і подають їх як російське надбання економічної думки. В економічній літературі маємо оцінювання їх діяльності неоднозначним, проте беззаперечним стає питання існування національного в українській економічній думці. У післявоєнний період, як і в попередній період розвитку, знову постає питання про можливість і доцільність в обґрунтуванні економічного курсу країни робити ставку на використання досвіду європейських країн чи шукати власне самобутній, з урахуванням національних особливостей, шлях в економічному відродженні і розбудові економічної системи. Відповідь на це питання, болюче уже протягом всього періоду

незалежності, знову повертає нас до суті проблеми, щодо можливості стверджувати про наявність Української національної наукової школи економістів, існування національного в наукових розробках вчених-економістів кінця XIX початку XX ст. Без перебільшення зазначимо, що саме вони зрозуміли те, що підкреслюють нинішні дослідники: «... спроба впровадження моделі, що склалася в межах іншого суспільства, стане серйозною помилкою», наголошує сучасний американський дослідник Д. Бьорч [6, с. 12].

Наукові розробки представників української економічної школи були на рівні передової європейської економічної думки, дослідженої й узагальненої у відповідних літературних джерелах. Зазначимо, що навіть вплив світової передової думки не зменшує внеску української економічної думки у розвиток всезагального світової економічної теорії. Підхопивши передові ідеї світової економічної думки і розвиваючи їх в питаннях побудови раціонального господарства на принципах ринкової економіки класичної школи, вони адаптували їх до національного в такій мірі, що по праву їх можна назвати самостійними, які не втратили своєї актуальності й нині. Це, зокрема, праці представників української економічної думки О. Анциферова, М. Балудянского, І. Тарасова, П. Мігуліна, Й. Кулішера, М. Тугана-Барановського та ін.

Як і в нинішніх обставинах наступу на українську самобутність з боку росії, у формуванні національної економічної науки важливу роль відіграла зміна вектору розвитку економіки на території України, її економічної науки, становлення нових методологічних підходів до аналізу економічних процесів, формування нових теоретичних концепцій тощо. Це свого роду був світлий промінь у науковій спільноті росії, в складі якої була економіка України, а їх утвердження в середовищі українських вчених-економістів було відповіддю на кризу класичної політичної економії, про яку писали Г. Симоненко, А. Миклашевський, С. Булгаков та ін. Це був період осмислення ринкової економіки, тому, незважаючи на різноманітність підходів до вирішення проблем нової ринкової економіки, представників Київської школи об'єднує загальна ознака — вони захищали ліберальний економічний порядок, вказуючи на вільне розкриття індивідуальних потреб, започаткували формування оригінальної, адаптованої до національних особливостей, моделі розвитку, що становить основу розвитку і сучасної цивілізації. Окреслені особливості

розвитку економічної науки Київської школи вплинули і на формування української економічної думки, яка почала визрівати у складі політичної економії та права росії. Тоді як у наукових центрах росії (Москві і Санкт-Петербурзі) вплив лівої інтелігенції на суспільство досягнув найвищої точки, з Київської економічної школи, яка не сприйняла трудової теорії цінності й соціалізму, вербувалися відкривачі нових шляхів розвитку, які багато в чому забезпечили економічне зростання у 1890-х роках економіки і держави-сателіта. Праці представників Київської школи М. Бунге та Д. Піхна, по суті, стали науковим фундаментом економічної та фінансової політики, як М. Бунге, так і С. Вітте.

Навіть за відсутності державності у сформованих в Україні наукових центрах учені-економісти розвивали наукові ідеї представників Київської школи. Представники наукових центрів Харкова, Одеси просували далі ті напрацювання, з допомогою яких засвоювалися повсякденні економічні поняття, виправляли ті з них, які були напрацьовані для вузькопрактичних цілей і були непридатними для побудови наукової схеми, а також якомога точніше враховували дію окремих національних особливостей розвитку. Вони були далекими від моди сучасних науковців, які в своїх працях намагаються використовувати малодоступну для читача зарубіжну термінологію, представники економічної науки кінця XIX - початку XX століття утверджували національну, зрозумілу для широкого читача, термінологію, що варто було б відновити і сучасним науковцям.

Про це свідчать уже перші самостійні праці українських науковців з проблем, порушених у посібнику Х. Шльоцера в російському варіанті — «Початкові основи державного господарства, або науки про народне багатство» [10], з якого вони вперше дістали уявлення про економічну науку як політику господарювання про засоби придбання, примноження й управління майном, доходами. Представники Київської школи (Т. Степанов, М. Бунге, М. Алексеєнко, Д. Журавський та ін.) відкинули поширені ідеї камералістів і стали прихильниками представника класичної школи А. Сміта. Вони розвивали ідеї побудови економічної системи господарювання на принципах ринкової економіки. Фундаментальність та рівень наукових досліджень українських учених, які працювали в галузі класичної економічної теорії, підтверджується й тим, що деякі з них не втратили актуальності, а їх праці перевидаються й нині.

У своєму розвитку на національному ґрунті українська економічна наука, у тому числі доктрина Київської школи, пройшла певні етапи становлення і розвитку: початку до 60-х років XIX ст.; від зародження і до жовтневих подій 1917 р. Одним із перших науковців, хто розпочав читати курс політекономії в душі А. Сміта, тобто, класичної політекономії, був Т. Степанов (1795-1847) у Харківському університеті. Надрукована його двотомна праця «Записки про політичну економію» (1844) для 40-х років XIX ст. була єдиним серед наукової літератури на теренах російської імперії оригінальним курсом політичної економії. Відомий економіст Німеччини А. Шторх дав праці Т. Степанова високу оцінку, хоча ставився до українського вченого не зовсім доброзичливо [11, с. 21-22]. Саме тому Т. Степанов по праву вважають одним із засновників і популяризаторів економічної науки в Україні й росії, оскільки саме він почав реалізацію ідеї, втіленої в Статуті 1835 р., про відокремлення фінансів від політичної економіки і статистики в університетському викладанні. 60-90-ті роки XIX ст. — це період відновлення автономії професорської корпорації Університетським статутом 1863 р., що, безперечно, позитивно відбилося на розвитку економічної науки, зокрема, і в Україні. З кінця XIX ст. до жовтневих подій 1917 р. «Тимчасові правила. 27 серпня 1905 р.» знову відновили ліквідовану університетським статутом від 23 серпня 1884 р. автономію, що збудило творчу економічну думку і сприяло зростанню кількості дослідників і числа наукових публікацій, зокрема, і представників української економічної науки. Щодо фінансової науки, яку відділили від економіки, то в цей період підготував свій перший оригінальний і самобутній курс з фінансового права І. Патлаєвський [12]. Це був перший за часом авторський курс фінансового права українського вченого, який він викладав в університетах на теренах російської імперії. З курсу І. Патлаєвського розпочинається дискусія навколо ідеї про самостійність цього наукового напрямку. Оригінальної літератури російських і українських авторів з фінансів на той час було дуже мало [13;14;15], ще не склалися розуміння ролі і значимості фінансової науки для практики. Тому в українських університетах ще тривалий період вона продовжувала розглядатися як підрозділ політекономії. Незважаючи на відсутність підтримки російських економістів, І. Патлаєвський одним із перших серед українських учених-економістів відкрито впроваджував ідею про самостійність нового напрямку. Він

доводив, що політична економія не поглинає фінансової науки — у кожній свої завдання: «політична економія вивчає загальні закони народного господарства; фінансова наука, спираючись на неї, вивчає устрій державного фінансового господарства, його засоби і методи задоволення державних потреб» [16, с. 86]. І. Патлаєвський навіть запропонував розділи цієї науки [17], значна частина яких визнана і сучасною наукою про фінанси.

Праці українських економістів І. Патлаєвського, І. Тарасова, С. Іловайського з фінансового права можна вважати першими курсами українських учених-економістів з фінансової науки. Зазначені праці українських економістів ще поєднували в собі аналіз економіки, фінансового права і фінансової науки. А перші прогресивні для того часу ідеї з політичної економії, права і фінансів на юридичному факультеті Київського університету були озвучені в 40-50-х роках XIX ст. професорами І. Вернадським, М. Бунге та ін.

У ході наукових дискусій економічні аспекти фінансової науки почали проявлятися в період становлення в українських університетах кафедри політичної економії і статистики. На основі висловлених ідей М. Бунге у 1888-1902 рр. його вихованець Д. Піхно, читаючи лекції з цієї кафедри в Київському університеті, зробив перший крок до розмежування основних частин в економічній науці. У праці «Основи політичної економії» (1899) він виділив такі три її складові: політика; наука державного упорядкування; державні фінанси. Д. Піхно, будучи економістом, значну увагу приділив розкриттю ролі фінансів в економіці та управлінні виробництвом. Власними науковими доробками він заклав основи на українських теренах самостійної науки, відомої нині як фінансовий менеджмент.

Економічна наука почала набувати наукових обрисів уже на другому етапі її еволюції в Україні, коли на юридичних факультетах почали створюватися кафедри фінансового права. Саме у цей період українськими вченими-економістами було підготовлено ряд уже зазначених нами навчальних посібників, які були відомими далеко за її межами як основні у викладанні для університетів російської імперії [18; 29; 40]. Більшість українських учених-економістів підтримували думку К. Еберга про те, що «для подальшого прогресу фінансової науки необхідно було, по-перше, відділити її від надмірно тісного зв'язку з політичною економією, у який поставив її А. Сміт, і, по-друге, пристосувати її до поглядів, що змінювалися, на державу та її діяльність» [19, с. 25].

Це був період і перших кроків у формуванні власної самобутньої національної школи, на європейському рівні почали заявляти про себе вітчизняні вчені, викладачі. Національна економічна наука стала достатньо зрілою з погляду розроблення і використання економічного інструментарію. Наукові дискусії економістів, які стали традицією в університетах країни, сприяли появі у другій половині XIX ст. нових політекономічних товариств, заснуванню нових журналів під редакцією І. Вернадського (1857-1861), П. Мігуліна (1913-1917). Спостерігається активна участь учених у сфері економічної та фінансової політики (М. Бунге, І. Янжул, М. Балудянський, Т. Степанов, Д. Журавський та ін.). Зазначимо, що в силу відомої дискредитації української мови у російській імперії усі вказані видання і праці українських вчених економістів видавались російською.

Як і в Європі, осередками розвитку економічної науки в Україні на етапі її зародження переважно були університети, а носіями української економічної доктрини стали їх викладачі та вихованці цих університетів. Серед невеликої кількості наукових центрів, що сформувалися, найбільші досягнення мала Київська школа, яка здобула світове визнання. Окремі її досягнення поширилися і на інші українські наукові осередки. І, незважаючи на існування різноманітних підходів до вирішення проблем нової ринкової економіки, для Київської школи об'єднавчою була загальна ознака — її представники захищали ліберальний економічний порядок, вказуючи на вільне розкриття індивідуальних потреб, започаткували формування особливої, адаптованої до національних особливостей моделі розвитку, що становить основу розвитку і сучасної України. Ця характерна риса економічної науки Київської школи поширилися і на українську економічну думку. На цих ідеях виховалась ціла плеяда реформаторів. Зокрема, С. Вітте в Імператорському Новоросійському університеті (нині Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) слухав лекції цілої плеяди науковців, вихованих на ідеях ринкової економіки представників української економічної національної школи. Там працювали в різні періоди С. Іловайський, В. Твердохлебов, Г. Тіктін, вихованець Київської школи і учень М. Бунге І. Патлаєвський, Л. В. Федорович, П. П. Цитович та ін., які проходили стажування в європейських вишах. Це було визнання впливу української передової економічної думки, яке викривляють досі у сучасній економічній думці росії.

Викладачами економічних дисциплін у Київському університеті також були відомі свого часу українські вчені: А. Антонович, К. Воблий, О. Білімович, В. Железнов, П. Кованько, І. Тарасов, М. Туган-Барановський, Г. Сидоренко (1832-1899), Г. М. Цехановецький, М. Цитович, М. Яснопольський та Л. Яснопольський та ін., які працювали і в інших наукових осередках. Такий феномен української наукової економічної думки можна пояснити значно вищим рівнем економічного розвитку на території України і більшою демократизацією її вищів, де не подавлялась наукова думка викладачів.

З точки зору зарубіжних дослідників існує думка, що для всіх київських економістів після І. Вернадського характерним є методологічний конфлікт, який полягає в тому, що вони, з одного боку, переймають точку зору німецької історичної школи, згідно з якою економічні закономірності повинні розглядатися незалежно від місця і часу, а з другого — відстоюють політичний лібералізм за допомогою аргументів, які в кінцевому підсумку ґрунтуються на вірі у «природний порядок». Проте правильніше, на наш погляд, говорити про синтез основних концепцій економічної теорії українськими економістами. Ця ідентичність виправдовує зведення в одну Київську (українську школу вчених-економістів з різних наукових центрів країни).

Сприймавши ідеї представників класичної школи, вчені інших наукових центрів продовжують примножувати досягнення Київської школи. Зокрема у межах юридичного факультету Харківського університету (заснований у 1804 р.) значного розвитку набули економічні науки. Серед визначних представників економічної думки слід назвати М. Алексеєнка, О. Анциферова, К. Гаттенбергера, П. Мігуліна, М. Соболева, П. Сокальського, Г. Цехановецького, П. Цитовича, Л. Яснопольського та ін. Своїми науковими доробками вони продовжували розвивати ідеї, започатковані представниками Київської школи, здійснюючи вагомий внесок у розвиток економічної думки України. Їх наукові праці сприяли забезпеченню суспільного прогресу країни в період переходу від традиційного до індустріального типу соціально-економічного розвитку [21, с. 182]. Звідси вийшов М. Туган-Барановський, який одним із перших українських економістів здобув світове визнання, хоча у радянські часи безпідставно критикувався. Коли його ще за життя зараховували до плеяди російських вчених він відповідав, що він не росіянин, а наполовину татарин, наполовину українець.

Розвиток української наукової думки тісно пов'язаний ще з одним з найбільших осередків поширення і розвитку економічної науки в південному регіоні на початку ХХ ст. - Одесою. Відомий Одеський університет від дня свого створення — 1 (13) травня 1865 р. — займає одне з провідних місць у формуванні системи освіти південного регіону України, у розвитку наукових досліджень, які були започатковані фундаторами Київської школи, зокрема, й економічної науки. Видатні представники університету привнесли сюди високий рівень наукової культури, досвід і започаткували центр розвитку української економічної думки з її уже сформованими традиціями.

Україна була батьківщиною І. Янжула — єдиного видатного вченого-економіста, прибічника «молодшої» історичної школи. Тут сформувались його наукові погляди. Тому, незважаючи на те, що він був професором Московського університету, академіком Петербурзької Академії наук, від представників Московської школи його відрізняли дві особливості. І. Янжул, який виріс в Україні, уже не сумнівався в тому, що майбутнє економіки — це індустріальна держава. Серед українських економістів він першим звернув увагу на необхідність зростання купівельної спроможності фабричних робітників, обґрунтовуючи важливість цього не тільки для покращення їхнього життя, а й економіки країни. По-друге, вчений першим став послідовним прихильником методу історико-етичної школи у розвитку економічної науки. І. Янжул належить до прихильників теорії «державного соціалізму», які обґрунтовували необхідність активного втручання держави в економіку через формування ефективного грошового господарства. Вчений є автором дослідження «Основні засади фінансової науки. Вчення про державні доходи» (1890), яке не втратило своєї актуальності і сьогодні, та перевидане у 2002 р. За цю працю учений здобув премію Грейга в Академії наук. І. Янжул також є автором ряду монографій та багатьох наукових статей у галузі економіки і фінансів. У праці «Досвід дослідження англійських непрямих податків. Акциз» (1874) він на прикладі англійської податкової системи підтверджує тезу Фердинанда Лассаля (1825-1864) про те, що заміна непрямих податків пояснюється намаганням вищих кіл перекласти податковий тягар на бідні класи. Водночас він, за його власним судженням, «незалежно від Маркса» [22, с. 668], доходить висновку про те, що північним класам Англії вдалося у такий спосіб

впливати на формування податкової системи, щоб завжди задовольнялися їх інтереси [23, с. 295-300].

Особливість праць з економічної проблематики І. Янжула полягає в тому, що він досліджує економіко-політичний інтерес. Формування підприємницьких союзів, які дають можливість ефективніше використовувати розпорошений капітал, він подає (що типово для представників історичної школи) не тільки як «продукт потреби часу й умов нинішнього виробництва» [24, с. 374], а й як ключ до виходу з труднощів, які створюються загальним безладдям усього виробництва [24, с. 16].

Оригінальним на той час було і визначення ним предмету фінансової науки – «дослідження способів найкращого задоволення матеріальних потреб держави» [9, с. 394], тобто, предмет фінансової науки був обмежений лише державними доходами, інші галузі фінансів не враховувалися. Його погляди більше тяжіють до Київської школи, що дає нам право називати його українським ученим.

Розглянемо внесок вченого М. Балудянського (1769-1847), уродженця с. Вишня Ольшава Австро-Угорщини, який навчався в одному з найстаріших університетів світу — Віденському, де і здобув учений ступінь доктора з юриспруденції. На запрошення іншого українця, І. С. Орлая, у 1804 р. М. Балудянський прибув до Санкт-Петербурга і обійняв посаду професора політичної економії в педагогічному інституті. Разом з іншим українцем, В. Г. Кукольніком, він став учителем майбутнього імператора Миколи. У 1819 р. його обирають деканом юрфаку і того ж року на альтернативній основі — першим ректором Петербурзького університету. Це було вагоме визнання плеяди українських учених-економістів. М. Балудянський виступав за прогресивний розвиток усіх наук, першим у російській імперії увів термін «політична економія», зайняв гідне місце серед її кращих педагогів і вчених. Його думки щодо удосконалення соціально-економічної системи України набагато випередили час. Активне спілкування з українськими вченими вплинуло на світогляд вченого. Висока ерудиція і системна університетська освіта в галузі економіки сприяли тому, що він, як і представники Київської школи, стояв за реформи. М. Балудянський безпосередньо брав участь у розробленні плану перебудови імперської фінансової системи («Плану фінансів») [25].

Вагоме місце в українській економічній школі належить Й. Кулішеру, який народився у 1878 р. в Києві і став одним з вітчизняних

основоположників науки з економічної історії та історії економічної думки. Його батько, І. Кулішер, адвокат за фахом, вів активну журналістську та видавничу діяльність у київських, одеських, петербурзьких газетах. У ранньому дитинстві майбутнього вченого сім'я переїхала до Санкт-Петербурга, але світогляд батьків (філософія позитивізму) та вплив наставника по університету М. Ковальського (вихованця Харківського університету) сприяли тому, що його погляди тяжіли більше до Київської школи. Й. Кулішер вважав, що прогрес фабричної промисловості може і повинен іти поруч із покращенням соціального становища робітничого класу. Він був прихильником принципу господарської свободи, створення умов для якої має взяти на себе держава [26]. Таке розуміння ролі держави в економіці наближається до точки зору, яка була сформована пізніше теоретиком неолібералізму В. Ойкенем (1891-1950) і покладена потім в основу концепції «соціального ринкового господарства». Й. Кулішер дуже поважав М. Тугана-Барановського, який неодноразово виступав з ґрунтовними рецензіями його публікацій.

Й. Кулішера вважають «ученим зі світовим іменем, яким може пишатися вітчизняна наука» [27, с. 131]. В Україні мало хто знає, що наш співвітчизник першим обґрунтував існуючу систему країн, у якій менш розвинені території відіграють роль аграрно-сировинної периферії, а більш розвинені — роль центру, який історично переміщається. В єдине цю систему пов'язує діяльність купців і банкірів, яка має міжнародний характер. Такі уявлення впритул підводять нас до тієї концепції світової економіки, яку через багато десятиліть сформулював Ф. Бродель. Власне останній і сам зауважить, що скористався працями Й. Кулішера [28, с. 9]. У економічній думці України вагоме місце займає праця Й. Кулішера «Нариси фінансової науки» у двох частинах (1919-1920), хоч її ще не можна розглядати як закінчений посібник з курсу фінансової науки, оскільки тут розглядаються лише окремі теми. Це було завершенням розпочатого І. Янжулом переходу від читання курсу «Фінансове право» до окремого курсу фінансової науки.

Варто відзначити оригінальне у цій праці авторське визначення етимології терміна «фінанси». На його думку, корінні зміни у трактуванні поняття «фінанси» сприяли тому, що «термінологія стала пристосовуватися до життя», цим терміном стали називати самостійний науковий напрям, який раніше з відомих причин називали «наукою про державне господарство» [29, с. 256].

У процесі аналізу відмінності між державним і приватним господарствами, Й. Кулішер робить висновок (який не втратив актуальності й нині) про виключну важливість формування державного бюджету та про необхідність «звітування щодо планових видатків». При цьому бюджет має бути «охоронником і захисником населення від надмірних зазіхань на його кошти від надто глибокого зачерпування у його кишнях» [29, с. 256].

Відзначаючи здобутки представників української економічної школи, варто зауважити, що серед фундаторів економічної науки в Київській школі найвизначнішою постаттю є М. Бунге. Окремі висновки ученого щодо економічних криз зберігають актуальність і нині. Зокрема, М. Бунге зазначав, що банки не є причиною криз, а скоріше барометром загального стану економіки. Він стверджував, що гостра криза, котра супроводжує неплатоспроможність приватних банків, значно легше сприймається суспільством та менше шкодить економіці, ніж хронічна криза, властива привілейованим банкам, які завдяки потужній допомозі держави й далі функціонують, не виконуючи своїх зобов'язань. Це спостереження українського вченого залишається актуальним і сьогодні, оскільки дії уряду, спрямовані на штучне підтримання економічної стабільності, часто перешкоджають відновленню ринкової рівноваги з урахуванням змін кон'юнктури [30, с. 3].

В українській літературі саме український вчений-економіст Д. Піхно одним із перших вказав на «органічний взаємозв'язок» у фінансовій системі фінансів домогосподарств і державних фінансів, які об'єднують «солідарні відносини». Їх сукупність становить основу розвитку народного господарства [31, с. 5].

У середовищі науковців визначною постаттю в українській економічній думці є один із учнів М. Бунге і Г. Цехановецького, український учений зі світовим ім'ям М. Зібер, якого дослідники відносять до представників «чистого типу вчених». Він глибоко і детально аналізував теорію К. Маркса. Вихований на ідеях класичної школи в 1873 р. учений здійснив переклад праці Д. Рікардо «Задачі політичної економії й оподаткування», а майже через десять років після цього, у 1882 р., переклав його зібрання творів. Тому не дивно, що М. Зібер марксистську теорію (насамперед, теорію вартості К. Маркса) назвав не більш, ніж «доповненням і роздумами» з приводу теорії вартості Д. Рікардо [32].

Як вчений М. Зібер одним із перших розпочав критику методу ототожнення «індивідуального» і «суспільного» господарства і недостатнього врахування часових і регіональних аспектів господарювання в класичних ученнях. Економісти класичного напрямку, вважає учений, орієнтуючись лише на одичне господарство, не помічають того, що результати кооперації праці («співробітництва») яскраво проявляються тільки в сукупності господарств, ефективність економічного процесу значною мірою обумовлюється взаємозалежністю одичних господарств, і приватне господарство змушене постійно підпорядковуватися суспільному господарству [33, с. 216]. Тобто, він перший в економічній літературі вказав на взаємозв'язок підсистем в економічній системі країни, на їх взаємовплив, започаткував в українській економічній науці еволюційний підхід до дослідження економічної системи [34, с. 642].

Українська наукова думка того часу формувалась під впливом європейських учених. Один із тих, хто, за висловом М. Кондратьєва, поставив економічну науку в один ряд з європейською [35, с. 112], був М. Туган-Барановський. Його бачення кооперативного соціалізму в пізній фазі перебудови сприймається так, нібито написане нашим сучасником. У теоретичному аспекті М. Туган-Барановський, досліджуючи проблеми вартості, піднявся до теорії маржиналізму, намагаючись першим у світовій економічній літературі поєднати теорію граничної корисності з трудовою теорією вартості [36, с. 71]. Своєю ж працею про промислові кризи в Англії, яка принесла йому світову славу, він довів, що предмет суперечки про неможливість капіталізму на теренах російської імперії уже вичерпаний, оскільки тут уже наявні всі ознаки розвитку капіталістичної економіки, особливо на території сучасної України [37; 38]. Учений у дусі кантівської ідеї про відмінності між практичним і чистим розумом вважає, що економічна наука однозначно зобов'язана своїм існуванням практичному пізнавальному процесу.

М. Туган-Барановський узагальнив теоретичні надбання українських економістів в першому виданні «Основи політичної економії», яке вийшло у 1909 р. разом з підручником ще одного українського вченого-економіста В. Железнова «Нариси політичної економії» (1902). Вони були основними навчальними посібниками, за якими в українських університетах вивчали курс політичної економії до середини 20-х років ХХ ст. Про ставлення до цієї наукової спільноти фунда-

ментальної праці М. Тугана-Барановського свідчить відзнака її Академією наук у 1915 р. великою премією імені адмірала С. Грейга.

Ідея синтезу трудової теорії вартості і граничної корисності збігається з описаною у книзі «Принципи економічної науки» А. Маршалла [39, с. 195–197]. Зазначаючи ідентичність ідей синтезу цих двох теорій, можна констатувати, що М. Туган-Барановський був першим у світі економістом, який започаткував такий синтез. Заради справедливості, зазначимо, що майже паралельно до необхідності синтезу того ж 1890 р. підійшов Генріх Дітцель, який виступив з тезою про відсутність невирішеної суперечки між трудовою теорією і теорією граничної корисності [40, с. 334]. Але у нього не було жодних спроб розв'язати цю проблему. А. Маршалл розширив модель Туган-Барановського, ввівши виробничий фактор «капіталу» і проаналізувавши різницю між коротко- і довгостроковим періодом. Тому правильніше сказати, що підхід А. Маршалла виявився більш комплексним, ніж в українського вченого, хоча зважаючи на вік українського вченого, а йому тоді було всього 25 років [41], і враховуючи значимість виокремленої проблеми, це ніскільки не знижує вагомості дослідження українського економіста у світовій економічній літературі.

В період становлення української економічної школи до найбільш оригінальних досягнень української економічної думки ХІХ ст. слід також віднести теорію криз М. Туган-Барановського, яка ввійшла у світову скарбницю з економіки. Учений на теоретичному рівні комплексно розглядає питання про причини економічних криз при капіталізмі і пропонує власну теорію пояснення їх причин. Кожне обґрунтування з них не втрачає своєї актуальності й нині, особливо відзначено «тенденцію до необмеженого розширення виробництва як засобу нагромадження капіталу». Цією теорією та викладеною в цій же праці «теорією ринків» М. Туган-Барановський утверджував самобутність української школи, її європейський рівень. Його висновок про те, що кризи «виникають на основі усїєї сукупності явищ суспільного життя» [40, с. 279], є неперевершеним у світовій скарбниці економічної думки. Головну причину циклічних коливань учений бачив у диспропорції між рухом вкладів і інвестицій, чим на десятиріччя раніше висловив основну ідею майбутньої кейнсіанської теорії ефективного попиту. На відміну від неокласиків, причиною криз він вважав недосконалість ринкового механізму, що веде до порушення

пропорційності. Попередити її можна тільки через регулювання інвестицій. По суті, М. Туган-Барановський розвинув теорію криз у теорію кон'юнктури, яка пізніше в 20-ті роки ХХ ст. набула свого подальшого розвитку.

Як і більшість українських економістів, будучи прихильником ринкової економіки, М. Туган-Барановський виступив проти надмірної централізації бюджетних коштів. Чим більш по-централістському організоване народне господарство, тим більше загрози для окремих осіб. «Централізм завжди несе з собою і бюрократизм — відірваність суспільного механізму від тісного поєднання з реальним життям, ігнорування всіх індивідуальних відмінностей її» [42, с. 82]. На його думку, кожна муніципальна організація повинна мати своє власне фінансове господарство. Розподіл у фінансуванні має бути за правилом: усе, що може бути виконане муніципалітетами, покладається на них, а центральна державна влада мала брати на себе те, що явно не під силу муніципалітету. Саме такий принцип покладено в основу сучасної бюджетної децентралізації і децентралізації управління в Україні.

На рівні окреслених теоретичних здобутків є внесок М. Туган-Барановського і в розвиток теорії грошей. Його обґрунтування, що «планомірний вплив державної влади» на вартість грошей є свідченням того, що в умовах їх панування це функція не цін окремих товарів, а загальної економічної кон'юнктури та її циклічних коливань [43, с. 221] є актуальною і нині в проведенні монетарної політики держави. Власною теорією грошей уже на початку ХХ ст. вчений передбачив майбутнє паперових грошей, і ми є свідками того, що саме його кон'юнктурна теорія грошей найбільшою мірою відповідає стану і функціонуванню в сучасному світі паперово-грошового господарства.

Теоретична скарбниця представників Київської економічної школи свідчить, що українські вчені-економісти продовжували працювати над удосконаленням української версії класичного вчення з урахуванням національних історичних елементів. Як зазначав Й. Цвайнерт, «одночасно вони створили мозковий центр (think tank) для авторитарного уряду, який намагався здійснювати ринкові реформи всупереч волі більшої частини еліти» [44, с. 357].

Будучи прихильниками ринкової економіки на межі століть українські вчені-економісти зробили суттєвий теоретичний внесок до неокласичної теорії. До найбільших

оригінальних, нових і самобутніх досягнень слід віднести праці економістів-математиків Р. Орженцького, Є. Слуцького та ін., теоретичні розробки яких ґрунтувалися на принципах граничної корисності. Ідеї Є. Слуцького, викладені в праці «До теорії збалансованого бюджету споживача» (1915), створили фундамент для розвитку якісно нового етапу у розвитку теорії маржиналізму. Вчений започаткував принципово нові підходи до вирішення проблеми зв'язку між ціною, капіталом і функцією корисності. Ці ідеї стали вагомим внеском у світову скарбницю економічної науки.

Спадковість розвитку української економічної науки спостерігаємо і в розвитку висловлених М. Туган-Барановським ідей про кооперацію у працях М. Соболева. Український економіст уперше у вітчизняній і зарубіжній літературі дає системний виклад економічної теорії кооперації. На відміну від попередніх праць, де розглядалися переважно питання історії, розкривалися окремі практичні питання кооперації, М. Соболев у комплексі детально аналізує важливі господарські і фінансові проблеми у сфері кооперації, а саме: праця і капітал в кооперації, побудова цін, теорія розподілу доходів у кооперації, використання фінансів тощо. За висловом самого вченого, «мета книги полягає в тому, щоб здійснити науковий аналіз усього господарського кооперативного світу за прийнятою для політичної економії системою (теорії виробництва, обміну і розподілу)» [45, с. 4]. Його теоретичний доробок не втратив своєї актуальності і в сучасний період відродження кооперації в сільськогосподарському виробництві.

Українські вчені-економісти відрізнялися високим інтелектуальним рівнем і про це свідчить не тільки володіння кількома мовами кожного з них, а й досить широке коло їх наукових інтересів. Зокрема, М. Соболев досліджує організацію сільськогосподарського кредиту [46], грошовий обіг [47] і фінансову науку. У доступній популярній формі учений написав «Нариси фінансової науки» [48], що тривалий час користувалися популярністю серед студентів вишів України й Росії.

Об'єднані навколо теоретичних надбань класичної школи політекономії кожен з них був неповторним. Самобутність М. Соболева виявилася в тому, що він був одним із тих учених-економістів, хто стояв на позиціях еволюційного розвитку економічної системи. На його думку, кожні її радикальні зміни мають супроводжуватися відповідними економічними змінами. Але ці зміни «економіч-

них відносин складаються тільки поступово» [49, с. 5]. Дослідник вважав, що жодна економічна політика не може бути ефективною, «якщо вона не відповідає природному, нормальному ходу економічного розвитку. Наука розкриває закони цього розвитку, і державі залишається тільки прислухатися до її авторитетного голосу» [49, с. 2]. Економічне життя безперервно розвивається, змінюється й у своїх надрах підготовлює нові форми економічних відносин.

Самобутність українських вчених-економістів у досліджуваній нами період проявлялась і в тому, що практично кожен з них очолював провідні напрями економічної науки не тільки в Україні, а й за її межами. Вище ми вже згадували М. Бунге, М. Туган-Барановського, М. Зібера та ін. У цій царині українських економістів виділявся своїми оригінальними науковими розробками І. Кауфман, який, будучи членом Міжнародного статистичного інституту (з 1885 р.), зібрав унікальний матеріал з історії розвитку фінансів зарубіжних країн і вперше започаткував порівняльну економічну статистику. Учений був глибоким знавцем грошового обігу російської імперії, він був автором багатьох праць не тільки зі статистики фінансів, а й з теорії грошей, банківської справи. У 1872 р. журнал «Вісник Європи» надрукував його рецензію на перший том «Капіталу» К. Маркса, в якій дав критичне оцінювання цієї праці. Це була одна із перших рецензій на працю К. Маркса [50, с. 456].

Українська економічна думка втілювалась не тільки в теоретичних розробках, а варто відзначити і її великий вплив на імперський уряд. Зокрема, І. Кауфман був автором економічного обґрунтування грошової реформи 1895-1897 рр. Учений не тільки розробив теоретичні принципи цієї грошової реформи, а й, що головне, своїми працями намагався захистити запроваджену реформою 90-х років XIX ст. систему золотого монометалізму. Остання стала лейтмотивом його трьох фундаментальних монографій, виданих на початку XX ст. [51; 52; 53]. Дві з них є історичним узагальненням походження і розвитку і української грошової одиниці з найдавніших часів до золотого карбованця. У цій праці автор довів, що в російській імперії наприкінці XIX ст. не було вибору: «якщо срібний монометалізм і біметалізм були однаково неможливими й приреченими на зникнення, то залишався тільки золотий монометалізм як основа нової російської монетної системи» [53, с. 245]. Практика функціонування

грошового господарства підтвердила ці передбачення вченого, оскільки в останній чверті XIX ст. срібло втратило свою здатність бути основним грошовим матеріалом унаслідок різкого його знецінення. Третя монографія присвячена історії паперово-грошового обігу, де вчений доводить переваги обігу металевих грошей над паперовими.

Його ідеї мали послідовників. Пізніше серед українських економістів ці погляди підтримав О. Миклашевський, який у теорії грошей захищав систему золотого монометалізму [54]. Визнання українського економіста, як досить авторитетного ученого-практика, проявилось в тому, що І. Кауфман неодноразово долучався до розроблення проєктів реформування фінансового господарства. Він розробляв Монетний статут і входив до Ради з розгляду нового Вotchинного статуту, а його кілька монографічних досліджень, присвячених питанням грошового реформування в російській імперії, і ряд доповідних записок значною мірою визначили хід і напрям реформи грошового обігу [55, с. 456]. Так, він був визнаний одним із найбільш авторитетних українських економістів у галузі грошового обігу і найдієвішим учасником проведення грошової реформи 1897 р. [56, с. 241], про що не бажають згадувати сучасні російські дослідники.

Визнання високого наукового рівня української економічної школи виявилось і в постійному залученні до читання лекцій у вищих навчальних закладах. На початку XX ст. на кафедрі фінансового права Петербурзького університету, яку очолював наш співвітчизник П. Мігулін, І Кауфман читав фінансове право і теорію фінансів, теоретичні основи статистики і політику грошового обігу, а місцеві фінанси і фінанси міст російської імперії читав український економіст В. Твердохлебов. Саме завдяки значному впливу цих уродженців України у 1884-1917 рр. тут, у Петербурзькому університеті, сформувалося розуміння логіки і програми підготовки спеціалістів у галузі фінансового права, було визначено склад відповідних дисциплін. Вплив вони здійснювали своїми науковими доробками, які ставали загальноновизнаними класичними посібниками з фінансів, методологічною базою викладання фінансових дисциплін в російських вишах. Саме під їх впливом почала формуватися Петербурзька школа класичної економічної науки [56, с. 79–80], яка перейняла досвід уже сформованої теорії ринкової економіки в середовищі науковців Київської економічної школи.

Особливістю української економічної думки було переважання практичного її спрямування, про що свідчить аналіз наукової спадщини І. Кауфмана, як і значної частини інших представників української економічної думки.

Повертаючись до праць наших фундаторів економічної думки, ця спадщина представників національної школи кінця XIX початку XX ст. цікава з кількох причин: вона відбиває соціальні погляди ліберального вчення XIX ст. в епоху найбільш інтенсивних «звільнювальних» реформ; її зміст розкриває наукові проблеми того часу і методи їх вирішення; цікава авторським оригінальним методом дослідження. Праці українських учених вирізняються своєю фундаментальністю, що підкреслює працелюбність дослідників, високий інтелектуальний рівень. Адже кожен з них проходив стажування в європейських вишах і читав праці зарубіжних класиків з економіки в оригіналі.

Ще однією характерною особливістю розвитку економічної думки України XIX — початку XX ст. було переважання у їхніх наукових судженнях природного прагматизму порівняно зі справжнім лібералізмом, відчуття новизни. Вони одними із перших у економічній літературі намагалися аналізувати ті категорії, які стануть основними у маржиналістській теорії: корисність, цінність, мінова цінність, цінність споживання, конкурентоспроможність і ціна. (І. Кауфман, М. Бунге, Д. Піхно та інші). Актуальність окремих ідей зберігається й нині, що свідчить про високий теоретичний рівень і фундаментальність наукових доробок українських економістів XIX — початку XX ст. До таких слід віднести і працю І. Кауфмана «Кредит, банки і грошовий обіг» (1873). У цій праці він ширше, ніж було прийнято в XIX ст., подає розуміння багатства. Сюди він включає не тільки матеріальні, а й нематеріальні цінності (за сучасною термінологією, людський капітал), майбутню продуктивну діяльність [57, с. 3]. Один із перших українських економістів вчений відзначає творчу (створювальну) роль кредиту — «приваблення полягає у нових силах поточної підприємливості, яка оживлюється кредитом» [57, с. 21].

За оцінкою зарубіжних фахівців, економічна думка України XIX — початку XX ст. відзначається самобутністю в авторському формулюванні наукових категорій - економістів XIX ст. Окремі з них набагато випереджали світову економічну думку. Наприклад, обґрунтовуючи купівельну спроможність гро-

шей, І. Кауфман підкреслює, що їх збільшення зумовлене потребами виробництва (підприємливістю). На цій основі, спираючись на досвід Англії, він запропонував підтримувати стійкий темп зростання пропозиції грошей на рівні 3-5 % на рік [57, с. 90]. Порівняємо це з пропозицією «постійного зростання» грошової маси М. Фрідмена, яка буде запропонована майже через 60 років після виходу праці І. Кауфмана. «Я рекомендував такий темп, який забезпечував би приблизну постійність цін кінцевих продуктів; за моїми оцінками, цьому має відповідати 3-5 % зростання суми грошової готівки й усіх комерційних депозитів (на рік) або дещо менший процент суми готівки й депозитів на вимогу» [58, с. 144]. Ідея М. Фрідмена увійшла в історію економічної думки як «золоте правило М. Фрідмена», ідея І. Кауфмана не проаналізована і «забута» навіть вітчизняними дослідниками. Це ж стосується ідеї сучасного розуміння державно-підприємницького партнерства на основі поєднання капіталів для «більшої продуктивності народного господарства». Для успішного функціонування банківської системи важливою умовою є наявність довіри до них з боку населення [57, с. 251; 257; 277]: збільшення кількості економічних агентів, які користуються цими грошовими знаками; розширення території обігу грошей; надання ними кредиту тощо. У наукових доробках український учений обґрунтовує принципи організації платіжно-розрахункової системи країни: велике територіальне охоплення; наявність центру цього «найширшого поля»; єдність каси, що впливає із перших двох принципів [57, с. 277]. Основна мета створення єдиної банківської платіжно-розрахункової системи країни для об'єднання всіх грошових запасів народного господарства - в єдиному центрі і перетворення всіх грошей у платіжні засоби. Спільна платіжно-розрахункова система дає змогу отримати достатню кількість позичкового капіталу за рахунок відкриття банками уявних (надуманих) вкладів. Ці ідеї були використані при формуванні єдиної банківської системи Німеччини, яка складалася на той час. Реалізація саме цих принципів дала змогу О. Бісмарку віднайти засоби для економічного піднесення країни та її індустріалізації. На жаль, нею не скористалися в Україні, вона забута навіть сучасними дослідниками банківської справи.

До вагомих наукових доробок І. Кауфмана слід віднести і його піонерність в економічній літературі щодо обґрунтування економічного закону, назвавши його «економічною

теоремою»: будь-яке збільшення продуктивності капіталу передбачає збільшення вільних коштів, які йдуть на споживання [57, с. 299]. Тобто, український учений звернув увагу на те, що не всі нагромаджені кошти мають спрямовуватися у фонд позичкового капіталу, але необхідно дотримуватися відповідної пропорції між коштами, які йдуть на нагромадження і на споживання. «Щоразу, коли відбувається перетворення вільних коштів у капітали і при цьому не береться до уваги купівельна сила споживачів, із коштів яких капітал має відновитися, продуктивності й цілісності капіталу починає загрозувати небезпека» [57, с. 304]. На жаль, сучасні реформісти, які називають себе лібералами, забули цю давно відкриту вченими «економічну теорему».

Інноваційність і прогресивність думок українських економістів впливали і на економічну політику загалом, про що свідчить, наприклад, діяльність М. Балудянського. Маючи енциклопедичні знання, він завоював великий авторитет у царській сім'ї, і своєю практичною діяльністю намагався удосконалити фінансову систему російської імперії. Його ідеї мали настільки прогресивний характер, що жодна з праць не була опублікована через несприйняття його ідей імперською «науковою елітою», хоча В. Штейном майже через сто років після смерті вченого віднайдено рукопис під назвою «Система Балудянського», де викладений авторський план перебудови економіки російської імперії на ринковій основі. М. Балудянський вважав, що «держава не може займатися ні землеробством, ні мануфактурою, ні торгівлею, не завдаючи тим збитку народній промисловості і самим фінансам» [59, с. 40–41].

Працюючи на різних посадах у Міністерстві фінансів з 1809 до 1812 р., М. Балудянський брав участь у розробленні «Плану фінансів», був по суті, першим ученим-економістом, який займався проблемами фінансів. Якщо врахувати, що автором фінансових новаций справді був М. Балудянський, на чому наголошували дослідники ще в дореволюційний період [60], то можна стверджувати, що він перший у фінансовій думці обґрунтував наукові принципи бюджетного процесу. Бюджет, на його думку, має бути юридичним законом, що в кінцевому підсумку і сталося. Усі процедури підготовки і формування бюджету, його розгляд і затвердження, його виконання, перевірки і контролю також мали бути оформлені юридично. За оцінкою українського теоретика фінансового права

Л. Яснопольського, у «Плані фінансів на 1810 р.» М. Балудянського уперше було створено систему бюджетного права й розроблено законодавство для втілення у фінансову практику ідеї бюджету як «основного фінансового закону» і створення гарантій для його правильного складання [61, гл. IV]. «План фінансів», де втілено багато ідей М. Балудянського, заслуговує міжнародного визнання, оскільки значна частина його ідей була реалізована в європейських країнах. М. Балудянського можна поставити в ряд перших розробників теорії бюджету та фінансового права в науці.

Росія має завдячувати українському економісту П. Мігуліну, який своєю працелюбністю і наполегливістю зібрав кілька томів окремих архівних документів Кредитної канцелярії, в яких був викладений хід переговорів царського уряду із західноєвропейськими банкірами. Нині вони мають особливу цінність через втрату під час Великої Вітчизняної війни архіву Кредитної канцелярії. Ніде в російській науковій літературі не згадується просвітницька робота українських вчених-економістів як популяризаторів фінансової науки. Наприклад, за безпосередньої участі П. Мігуліна видається журнал «Экономист России» (1909-1912 рр.), у якому беруть участь у дискусії майже всі визначні українські вчені-фінансисти: М. Алексєєнко, М. Соболев, І. Янжул, М. Яснопольський та ін. У 1913 р. замість «Экономиста России» вийшов «Новый экономист», редактором-видавцем якого знову був той же П. Мігулін. Із журналом активно співпрацювали П. Гензель, Й. Кулішер, Л. Ходський, В. Твердохлебов та ін. Останній став прихильником популярного на початку ХХ ст. соціологічного напрямку у фінансовій науці, у якому пріоритетними були соціологічні методи дослідження фінансових явищ [62, с. 484]. У російській імперії до цього напрямку примикали П. Гензель, учень І. Янжула фінансист І. Озеров.

У науковій економічній літературі одним із перших детально проаналізував проблему перекладання податків В. Твердохлебов. Його дослідження спиралися на праці М. Панталєоні, Л. Штейна, К. Вікселя, Е. Селігмена.

Висновки, зроблені українським ученим на основі теоретичних роздумів про з'ясування умов перекладання податкового тягаря, не втратили своєї актуальності й нині. Це зокрема: будь-який загальний податок перекладається важче, ніж спеціальний; перекладання є важчим у разі гнучкого (еластичного) попиту на товар, який обкладається, ніж за стійкого

(нееластичного) попиту, коли покупець неохильний або взагалі не може скорочувати споживання в результаті збільшення ціни (наприклад, сіль); якщо податок невеликий, то він не може порушити мінових відносин, що встановилися, і залишається на безпосередньому платникові; перекладання від виробника до споживача здійснити легше, ніж від споживача до виробника; податок перекладається тим легше, чим ближче за часом його справляння до моменту реалізації товару [9, с. 63].

Важливе значення на розвиток науки про місцеві фінанси в російській імперії мала праця В. Твердохлебова «Місцеві фінанси» (1912 р.). У дещо доповненому вигляді цей курс у 1919 р. перевидається в Одесі, а в 1927 і 1928 рр. значно перероблений і скорочений варіант — у Москві. Оригінальність цієї праці полягала ще й у тому, що все це подається у зіставленні з організацією місцевого самоуправління та системою місцевих фінансів у країнах Заходу — Англії, Франції й Німеччині. Саме тому російська «економічна думка» викреслила його праці з досягнень «російських» економістів.

Піонерним у фінансовій світовій і вітчизняній думці є наукове узагальнення В. Твердохлебовим проблем фінансів воєнного часу, що робить їх актуальними нині. Здійснене дослідження перших післявоєнних років у праці «Новітні фінансові проблеми (1914-1923 рр.)» (1923) - це узагальнення, яке спирається на величезний банк даних західної військово-фінансової статистики, містить нариси щодо фінансового становища воюючих держав, насамперед, співвідношення видаткової і дохідної частин їх державних бюджетів, відбиває прямі зв'язки між фінансами воєнних років і їх передвоєнними структурами. На цій основі В. Твердохлебову вдалося найширше розкрити основні фінансові проблеми 20-х років ХХ ст. Автор усвідомлює, що чим простішими і «прозорішими» є методи фінансування війни, тим здоровішою - фінансова система й успішніші її результати» [63, с. 72]. Перенесемо ці ідеї на сьогодення фінансової системи, втілення яких були б вагомим запобіжником відомої корупції в нашій країні.

Ідеї В. Твердохлебова мали розвиток у працях таких економістів як М. Боголепов, Й. Кулішер, В. Любимов, але за масштабністю та глибиною дослідження, безсумнівно, пальма першості належить В. Твердохлебову. Він пішов далі і на основі аналізу динаміки державного кредиту в роки Першої світової війни робить, здавалося, банальний, але в науковій літературі вперше висловлений

висновок: чим багатша країна, тим менше відношення боргу до її багатства, і тим менша його величина припадає на душу населення [64, с. 52]. Але іншого передбачення вченого наша країна уникнути не змогла — неприпустимість примусових позик, оскільки вони практично перетворюють систему державного кредиту в систему оподаткування. Цей висновок зроблений з практики тодішньої Німеччини. Через понад два десятиліття в роки сталінського режиму і в Україні було встановлено тоталітарну фінансову систему, в умовах якої передплата на позики відбувалася методами державного примусу, а в кінцевому підсумку кошти позик не були повернені населенню.

Своєрідність праць В. Твердохлебова в тому, що вони мають не тільки широке методологічне звучання, а й є відображенням спадковості прогресивних поглядів українських економістів, що з об'єктивною неминучістю дає про себе знати, незалежно від того, що творців цих ідей розділяє інколи ціла епоха і працювали вони далеко за межами України. В економічній думці України це сформований протягом десятиліть особливий стиль, коли вчений говорить одночасно про економіку, фінанси минулого, сучасного й майбутнього. Прикладом цього є стаття В. Твердохлебова «Сперанський і його діяльність у галузі фінансів і грошового обігу» (1945), де він наголошує, що погляди М. Сперанського про назрівання необхідності зміни такого архаїчного податку, як подушна подать, принципово новим, поземельним податком, відповідає прийдешній капіталістичній епосі. У цьому зв'язку звернемо увагу на наведений у вищезгаданій статті погляд на побудову державного бюджету: «Жодні видатки не можуть бути призначені раніше, ніж відшуканий буде дохід, що їм дорівнюватиме, оскільки будь-які видатки, не покриті скороченням інших видатків або збільшенням продуктивності і дохідності господарських джерел є податком, явним або прихованим» [65, с. 13]. Пройшла ціла епоха розвитку, а важливості цього та й інших принципів не втрачено й нині, і це ще одне підтвердження актуальності заклику В. Твердохлебова до фундаментального ґрунтового вивчення економічної думки.

У розвитку фінансового напрямку економічної науки не менш значним є внесок української економічної думки і в загальну теорію податків. Тут варто відмітити передусім праці відомого професора Харківського університету М. Алексеєнка. Це, зокрема, «Погляд на розвиток вчення про податок у економістів

А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Рікардо, Сімонді і Дж. Ст. Мілля» (1870); «Фінансове право» (1894); «Прибутковий податок і умови його перекладання» (1885) та ін. В економічній літературі він перший почав теоретичне осмислення природи податків, звернув увагу на податок як одночасно економічне, господарське і політико-правове явище реального життя. Його ідеї знайшли підтримку в працях Й. Кулішера [65]. Поглядів М. Алексеєнка у визначенні податків дотримувалася й радянська фінансова наука у 20-ті роки ХХ ст. [66].

Про визнання високого рівня наукової спадщини українських економістів свідчить намагання до співпраці. Так у 20-ті роки ХХ ст. ідеї М. Алексеєнка стануть центральними у спільній праці українських і російських економістів А. Буковецького, П. Гензеля, Й. Кулішера, В. Твердохлебова.

Із середовища найвизначніших українських учених-економістів, які зробили вагомий внесок у формування національної економічної школи, насамперед, варто відзначити ще одного її представника, який за життя не здобув світової слави, але залишив яскравий слід в економічній українській думці, — М. Цитовича. Його перша праця «Огляд учень про підприємницький прибуток» (1889), якби була перекладена європейськими мовами, могла б принести йому світову славу, вона стала найбільш цитованою та активно досліджувалась тодішніми й нині сучасними вченими-економістами.

Висловлені М. Цитовичем наукові ідеї випереджали час і були піонерними у світовій економічній думці, проте вони не були належно оцінені сучасниками. Вказана вище робота М. Цитовича була написана в кінці ХІХ ст., коли в українській економічній думці тільки почалося осмислення нових явищ капіталістичного суспільства — розвитку підприємництва. Проте вже на цій початковій стадії український учений, випереджаючи на десятиліття Й. Шумпетера (праця «Теорія економічного розвитку (Дослідження підприємницького прибутку, капіталу, кредиту, процента і циклу кон'юнктури)» (1911 р.)), чітко визначив особливості підприємницького прибутку, які мають досить різноманітний характер і частково втілені в особливих пожертвуваннях підприємця [67, с. 261–262].

Економісти української економічної школи порушували в своїх працях окремі питання підприємницького прибутку і раніше. Ще до дослідження М. Цитовича у працях Д. Піхна досить ґрунтовно розглядалися суть, функції та інші питання підприємницького

прибутку. Не приховував цього і сам М. Цитович, підкреслюючи, що «вчення про підприємницький прибуток виникло і виросло майже виключно на німецькому ґрунті, що, безперечно, можна пояснити схильністю німецьких учених до детального та послідовного розроблення теоретичних питань» [68, с. 247]. Проте праця М. Цитовича вирізнялася розв'язанням ряду нових проблем, системністю і глибиною аналізу, що робить її самобутньою в царині світової та вітчизняної економічної літератури кінця XIX ст. з проблем підприємництва. На основі критичного узагальнення світової економічної думки про підприємницький прибуток М. Цитович робить важливі наукові узагальнення, які не втратили своєї актуальності й нині. Пізніше вони будуть зведені в працях інших дослідників до рівня теорії, але знову ж таки без будь-якого посилання на працю українського вченого. Зокрема, М. Цитович, вказуючи на переваги великого підприємства з більшим капіталом, уперше в економічній літературі звернув увагу на цікаву тенденцію, яка пізніше буде розвинута Е. Чемберліном у праці «Теорія монополістичної конкуренції» (1933). Вона полягає в тому, що чим більші капітали зосереджені в руках підприємця, тим ширше поле відкривається для монополістичних прагнень останнього. Е. Чемберлін тільки уточнить, що будь-який підприємець прагне до монополізму. М. Цитович же підкреслював, що «він може не тільки витіснити дрібніші підприємства тимчасовим зниженням цін, а й купувати їх на вигідних умовах для їхніх власників, з тим, щоб отримати собі в майбутньому винагороду у вигляді монополістичних цін» [69, с. 278].

М. Цитович продовжує аналізувати у своїх працях окреслені проблеми і фінансової науки. Він був одним із фундаторів науки про місцеві фінанси. Оригінальні ідеї, які увійшли до наукової світової скарбниці щодо проблеми місцевих фінансів, він виклав у праці «Місцеві видатки Пруссії у зв'язку з теорією місцевих видатків», рецензентом якої був відомий український економіст М. Яснопольський.

В царині економічної науки неперевершеність і значимість праці М. Цитовича в тому, що це була єдина праця в європейській літературі того періоду, яка була присвячена місцевим видаткам і аналізу проблем, пов'язаних з ними. Його науковий доробок з теоретичного обґрунтування і висновки випереджали свій час і не втратили своєї актуальності, вони становлять фундамент, основи сучасної теорії самоуправління, наукових розробок з тео-

рії місцевих фінансів. Праці М. Цитовича не мають аналогів у світовій економічній думці, і з цих позицій мають світове значення, а сам дослідник заслуговує світового визнання як фундатор науки про місцеві фінанси.

Пізніше окремі його ідеї з проблем місцевих фінансів стануть у центрі уваги В. Твердохлебова «Обкладання міських нерухомостей на Заході» ч. I та «Міське обкладання. Нові види міських податків» ч. II (1909), М. Яснопольського «Про географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії», ч. I (1897) та ін. Попри свою незавершеність і окремі недоліки, остання є першою працею з питань географічного розподілу доходів і витрат у західноєвропейській літературі.

Значний доробок у скарбницю української наукової економічної думки вніс І. Тарасов працею «Вчення про акціонерні компанії» (1878 р.), де вперше здійснив комплексний аналіз правової й економічної природи (важливе джерело фінансування — залучення коштів через механізм продажу акцій) акціонерного товариства та його соціально-економічного значення. Не втратили актуальності роздуми І. Тарасова щодо вартісних відносин акціонерного капіталу. Акції та облігації не є реальним капіталом, а лише титулом власності, що приносить дохід власникам фіктивного капіталу, який здійснює свій кругообіг значною мірою незалежно від руху реального виробничого капіталу. Фіктивний капітал значно більший від реального. Таке відхилення, на думку автора, пояснюється передусім тим, що в період сприятливої економічної кон'юнктури курс акцій значно вищий від номінальної вартості, а також тенденцією до зниження середньої норми позичкового процента. І. Тарасов показав вплив акціонерного капіталу на вдосконалення техніко-організаційних форм розвитку продуктивних сил [70; 71]. Ця глибока науково-аналітична робота принесла І. Тарасову світове визнання, на неї у своїх працях посилалися як відомі вчені минулого (Л. Петражицький, А. Камінка, Г. Шершеневич), так і сучасні дослідники (В. Євтушевський, Н. Супрун, Р. Капельюшников, Л. Шепелев). За кількістю проблем і широтою охоплення позицій та підходів, використаних джерел робота, безперечно, відповідає своїй назві — «Вчення про акціонерні компанії». Без перебільшення можна стверджувати, що це вчення є важливою віхою в дослідженні акціонерних товариств і сьогодні може багато чого дати практикам і теоретикам.

Висновки. Отже, економічні доробки українських вчених-економістів займають вагоме місце у світовій скарбниці, що дає нам право називати їх національним здобутком в економічній науці. Можна назвати ще цілий ряд піонерних здобутків у галузі економічної науки українських учених — представників національної економічної школи, проте варто ще раз наголосити, що більшість праць наших вітчизняних авторів, істинних піонерів у дослідженні цілого ряду проблем економічної науки були забуті, їх не знають і не вивчають, не шанують, що дало привід науковій думці держави-агресора зарахувати їх до власної «скарбниці». В цих складних умовах намагання зруйнувати будь-що українське і забути назавжди, кожен сучасний український дослідник має знати, хоч би яким би новим не був напрям наукового дослідження, воно завжди історичне. На жаль, цей концептуально-історичний аспект щодо багатьох піонерних здобутків представників української економічної думки різного періоду упускається через їх незнання, водночас безмірно цитуються твори зарубіжних дослідників. Це сприяє входженню останніх на економічний Олімп, зокрема, й за рахунок здобутків представників української економічної школи. До економічної науки від цього нічого не буде привнесено, а ворожа пропаганда, навпаки, поширюватиме наратив про неповноцінність української нації.

Перспективними напрямками для подальших досліджень щодо розвитку української національної економічної школи може бути аналіз еволюції наукових надбань періоду утвердження як оригінальної і самобутньої, національної економічної школи у працях сучасних економістів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Barnett Vincent. History of Russian Economic Thought (Routledge History of Economic Thought) / Barnett Vincent. London : Routledge, 2005. 256 с. URL: <http://ua.bookfi.org/book/1135216>.
2. Юхименко П. І., Львовичкін С. В., Федосов В. М., Юрій С. І. Фінансова думка України: монографія; за заг. ред. д-ра економ. наук., професора В.М. Федосова. Київ, Кондор, 2010. 687 с С. 26–27.
3. Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX-XX ст.): монографія. К.: ІАЕ УААН, 2004. 434 с.
4. Небрат В. В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : монографія. НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. К., 2013. 584 с.
5. Голубка С. М. Інституціалізація фінансового господарства України (історична ретроспектива): [монографія]. Держ. навч.-наук. установа «Акад. фінанс. упр.» - Київ : ДННУ «Акад. фінанс. упр.», 2013. 452 с.
6. Горкіна Л. П. Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин: Передмова / Туган-Барановський М. І. Політична економія: Курс популярний. К. : Наук. думка, 1994. 281 с.
7. Фещенко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX початок XX століття. - К.: КНЕУ, 2003. 187 С.
8. Юхименко П. І., Львовичкін С. В., Федосов В. М., Юрій С. І. Фінансова думка України. Монографія; за наук. ред. В.М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 1. 2010. 687 с.
9. Krysovatyu A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Volume 1. Monograph. Berlin, 2016. 604 p.; Volume 2. Encyclopedia. Berlin, 2016. 512 p.
10. Шлецер Х. А. Начальные основания государственного хозяйства, или Науки о народном богатстве : в 2 ч. М., 1805. Ч. 1. 196 с.; 1806. Ч. 2. 366 с.
11. Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. Х.: Консум, 2004. 360 с.
12. Патлаевский І. І. Курс фінансового права В кн.: Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники : С.І. Юрій, С.В. Львовичкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко; за наук. ред. В.М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 3. Ч. 1. 2010. С. 275-276.
13. Куриленко Т. В., Леоненко П. М., Горлов І. Я. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія. У 3-х т./ за ред. Т.І. Єфименко, А.І. Марковського. ДННУ «Акад. фін. управління», 2013. Т. 1, 2013. 728 с. С. 170–171.
14. Соболев М. Н. Экономическая теория кооперации. Пособие для кооперативных школ и курсов. Х.: Союз, 1919. 196 с.
15. Степанов Т. Записки о политической экономии. Х.: Университет. Тип., 1845. Ч. 1. 371 с.; 1848. Ч. 2. 370 с.
16. Лебедев В. А. Финансовое право. Т. 1: Вып. 1-3. 2-е изд., перераб. С.-Пб.: Типо-лит. А.М. Вольфа, 1889. 962 с.
17. Сидоренко Г. Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. Житомир : Типогр. и литогр. наслед. С. Бродовича, 1888. 341 с.
18. Иловайский С. И. Учебник финансового права. Одесса : Тип. Соколовского, 1904. 383 с.
19. Леоненко П. М. Еггерберг К. Т. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія. У 3-х т./ за ред. Т.І. Єфименко, А.І. Марковського. ДННУ «Акад. фін. управління», 2013. Т. 1, 2013. 728 с. С. 195–197.
20. Леоненко П. М., Федосов В. М., Юхименко П. І. Формування загальної та національної архітектури фінансової науки. Фінанси України. 2017. № 6. С. 87-109.

21. Krysovatyu A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Volume 1. Monograph. Berlin, 2016. 604 p.
22. Юхименко П. І. Озеров І. Х. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія. У 3-х т./ за ред. Т. І. Єфименко, А. І. Марковського. ДННУ «Акад. фін. управління», 2013. Т. 1, 2013. 728 с. С. 428–429.
23. Янжул И. И. Опыт исследования английских косвенных налогов. Акциз. М. : Типогр. А.И. Мамонтова и Ко, 1874 . 319 с.
24. Янжул И. И. Промысловые синдикаты и предпринимательские союзы для регулирования производства в Соединённых Штатах Северной Америки. СПб., 1895. 459 с.
25. Балудянський М. А. – В. кн.: Львовчкін С. В., Федосов В. М., Юрій С. І., Юхименко П. І. Фінансова думка України. Енциклопедія; за наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 2. 2010. С. 52–64.
26. Кулішер Й. М. В. кн.: Львовчкін С.В., Федосов В. М., Юрій С. І., Юхименко П. І. Фінансова думка України. Енциклопедія; за наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 2. 2010. С. 233–245.
27. Krysovatyu A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Volume 1. Monograph. Berlin, 2016. 604 p.
28. Юхименко П. І. Українська економічна школа в контексті формування і розвитку національної архітектури економічної науки та політики // Сучасні тенденції трансформації економіки та управління: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 2017 р. – Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. – 176 с. С. 11-14
29. Кулішер І. М. Нариси фінансової науки: В кн.. Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники : С.І. Юрій, С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко; за наук. ред. В.М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 3. Ч. 2. 2010. С. 255–257.
30. Бунге Н. Х. Полицейское право : в 2 т. К., Универст. типогр., 1869. Т. 1. 334 с.
31. Пихно Д. И. Основания политической экономии К.: Т-во печ. дела и торг. И.Н. Кушнерева и Ко (Киев. отд.), 1899. Вып. 1. 167 с.
32. Сочинения Давида Риккардо ; пер. с англ. Н. Зибера. СПб., 1882. 423 с.
33. Яремко Л.А., Ващишин А.М. Зібер Микола Іванович. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія. У 3-х т./ за ред. Т.І. Єфименко, А.І. Марковського. ДННУ «Акад. фін. управління», 2013. Т. 1, 2013. 728 с. С. 215–216.
34. Зібер Н. И. Немецкие экономисты сквозь очки г. Б. Чичерина // Собрание сочинений : в 2 т. СПб., 1900. Т. 2. 778 с.
35. Krysovatyu A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Volume 1. Monograph. Berlin, 2016. 604 p.
36. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. СПб : Типогр. акц. общ. «Слово», 1909. 693 с.
37. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. СПб., 1894. 207 с.; 2-е перераб. изд. СПб., 1900. 320 с.
38. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризиса сов. 3-е перераб. изд. СПб., 1914. 407 с.
39. Вірченко В. В. Маршалл Альфред. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія. У 3-х т./ за ред. Т.І. Єфименко, А.І. Марковського. ДННУ «Акад. фін. управління», 2013. Т. 1, 2013. 728 с. С. 261–263.
40. Krysovatyu A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Volume 1. Monograph. Berlin, 2016. 604 p.
41. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. URL. www.univer.kharkov.ua: Наш університет
42. Туган-Барановский М. И. Социализм как положительное учение. Пг. : Кооператор, 1918. 133 с.
43. Туган-Барановский М. И. Паперові гроші та метал: В кн.: Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники: С.І. Юрій, С. В. Львовчкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко; за наук. ред. В.М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 3. Ч. 2. С. 211–246.
44. Krysovatyu A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Volume 1. Monograph. Berlin, 2016. 604 p.
45. Соболев М. Н. Экономическая теория кооперации. Пособие для кооперативных школ и курсов. Х.: Союз, 1919. 196 с.
46. Соболев М. Н. Организация сельскохозяйственного кредита. Хозяйство Украины. 1924. № 2. С. 3–11.
47. Соболев М. Н. Система нашего денежного обращения и её завершение // Хозяйство Украины. 1925. № 3. С. 12–25.
48. Соболев М. Н. Очерки финансовой науки (общедоступные беседы). Х.: Пролетарий, 1925. 186 с.
49. Соболев М. Н. Аграрный вопрос. Х. : Харь. о-во грамотности (Тип. «Утро»), 1917. 16 с..
50. Юхименко П. І., Львовчкін С. В., Федосов В. М., Юрій С. І. Фінансова думка України. Монографія; за наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 1. 2010. 687 с.
51. Кауфман И. И. Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен : Опыт исследования. СПб., 1906. 92 с.;
52. Кауфман И. И. Из истории бумажных денег в России. СПб. : Типогр. «Север», 1909. 292 с.

53. Кауфман И. И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. СПб.: Типогр. Б.В. Вольфа, 1910. 268 с.

54. Миклашевский О. М. Гроші. Досвід вивчення основних положень економічної теорії класичної школи у зв'язку з історією грошового питання / О. М. Миклашевский. — В кн.: Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники : С. І. Юрій, С. В. Львовичкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко; за наук. ред.. В.М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 3. Ч. 1. 2010. С. 425–439.

55. Туган-Барановский М. И. Паперові гроші та метал: В кн.: Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники : С. І. Юрій, С. В. Львовичкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко; за наук. ред.. В.М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 3. Ч. 2. С. 211–246.

56. Krysovatu A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Volume 1. Monograph. Berlin, 2016. 604 p.

57. Юхименко П. І. Монетаризм: теорія і практика: монографія. К.: Кондор, 2005. 312 с.

58. Кауфман И. И. Кредит, банки и денежное обращение. СПб.: Типогр.-литогр. А.Е. Ландау, 1873. 928 с.

59. Krysovatu A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Volume 1. Monograph. Berlin, 2016. 604 p.

60. Баранов П. И. Михаил Андреевич Балудянский, статс-секретарь, сенатор, тайный советник (1769-1847). Биографический очерк. СПб.: Типогр. тов.-ва «Общественная польза», 1882. 92 с.

61. Яснопольский Л. Н. Очерки Русского бюджетного права. I. Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова. М.: Издание В. С. Рябушинского, 1913. 417 с.

62. Твердохлебов В. Н. Финансовые очерки. Пг., 1916. Вып. 1. 168 с.

63. Krysovatu A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Volume 1. Monograph. Berlin, 2016. 604 p.

64. Tverdoklebov V. M. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. / A. Krysovatu, V. Fedosov, S. Yuriy, P. Yukhymenko. Volume 2. Encyclopedia. Berlin, 2016. 512 p. P. 384–398.

65. Кулішер І. М. Нариси фінансової науки: В кн.. Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники : С. І. Юрій, С. В. Львовичкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко; за наук. ред.. В.М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 3. Ч. 2. 2010. С. 255–257.

66. Соболев М. Н. Очерки финансовой науки (общедоступные беседы). Х.: Пролетарий. 1925. 149 с.

67. Цытович Н. Обзор учений о предпринимательской прибыли. К.: Типогр. Император. Ун-та Св. Владимира, 1889. 283 с.

68. Цытович Н. М. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. К.: Типогр. С. В. Кульженко, 1898. 735 с.

69. Цытович М. М. Місцеві видатки Пруссії у зв'язку з теорією місцевих видатків: В кн.: Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники : С.І. Юрій, С.В. Львовичкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко; за наук. ред.. В.М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 3. Ч. 1. 2010. С. 439–462.

70. Tarasov I. T. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. / A. Krysovatu, V. Fedosov, S. Yuriy, P. Yukhymenko. Volume 2. Encyclopedia. Berlin, 2016. 512 p. P. 322–334.

71. Тарасов І. Т. Вчення про акціонерні компанії: В кн.: Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники : С. І. Юрій, С. В. Львовичкін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко; за наук. ред. В. М. Федосова. К.: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 3. Ч. 1. 2010. С. 137–159.

REFERENCES

1. Barnett, Vincent (2005). History of Russian Economic Thought (Routledge History of Economic Thought). Barnett Vincent. London : Routledge. 256. URL. : <http://ua.bookfi.org/book/1135216>.

2. Zvainert, Y. (2007). Historia rerum oeconomicarum in Russia, 1805-1905 [History of economic thought in Russia, 1805-1905]; trans. cum German L. I. Tsedilyna; sub scientia ed. V. S. Autonomia. M.: Izd. Domus Civitatis Universitatis Superioris Educationis, 411.

3. Leonenko, P. M. (2004) Rationes methodologicae historiae Ucrainae cogitationis oeconomicae (saecula XIX-XX) [Methodological aspects of the history of Ukrainian economic thought (XIX-XX centuries)]; monographum. K.: IAE UAAS, 434 p.

4. Nebrat, V. V. (2013). Evolutio theoriae oeconomicae publicae in Ucraina: monograph [Evolution of the theory of public finance in Ukraine: monograph.]. NAS of Ucraina, Institute of Oeconomica. et praedixit K.: 584 p.

5. Golubka, S. M. (2013). Institutionalization oeconomicae oeconomicae Ucrainae (retrospectivae historicae) [Institutionalization of the financial economy of Ukraine (historical retrospective)]. [Text]: [monographum]. Sumptibus. educationem et scientiam institutione «Acad. rebus oeconomicis usu». Kyiv: DNUU« Acad. rebus oeconomicis ed.. 452 p.

6. Gorkyna, L. P. (1994). Mykhailo Ivanovich Tugan-Baranovsky — excogitator, physicus, civis: Prooemium. Tugan-Baranovsky M. I. Oeconomia politica: Cursus popularis [Mykhailo Ivanovich Tugan-Baranovsky — thinker, scientist, citizen: Foreword // Tugan-Baranovsky M. I. Political economy: A popular course.]. K.: Scientia. dumka, 281 p.

7. Feshchenko, V. M. (2003). Investigatio quaestionum de formatione et progressu oeconomicae mercatus in scriptis oeconomistae Ucrainae mediae saeculi XIX et XX primi [A study of the problems of the formation and development of the market economy in the writings of Ukrainian economists of the sec-

- ond half of the 19th and early 20th centuries]. K.: KNEU, 187 p.
8. Yukhymenko, P. I., Lyovochkin, S. V., Fedosov, V. M., Yuriy, S. I. (2010). *Sententia oeconomica Ucrainae* [Financial opinion of Ukraine.]. Monograph; scientiarum ed. V. M. Fedosova K.: Condor. In 3 vols. 687 p.
9. Krysovaty, A., Fedosov, V., Yuriy, S., Yuhymenko, P. (2016). *Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Volume 1. Monograph. Berlin, 604 p.; Volume 2. Encyclopedia. Berlin, 512 p.*
10. Shletser, H. A. (1805). *Fundamenta oeconomiae publicae, seu scientiarum de divitiis nationalibus* [Basic foundations of the state economy, or Sciences about national wealth]: in 2 ch. M., Part 1. 196 p.; 1806
11. Shletser, H. A. (1806). *Foundationes oeconomiae publicae, seu scientiarum opum nationalium* [Foundations of the state economy, or Sciences of national wealth]: in 2 cap. Moscow, Part 1. 196 p.; Part 2. 366 p.
12. E. Lortikyan, L. (2004). *Historia rerum oeconomicarum et oeconomicarum Ucrainae. Etiam vitae cursus eros* [History of economics and economic thought of Ukraine. Evolution of the market economy]. Kh.: Konsum, 360 p.
13. Patlaevsky, I. I. (2010). *Cursus iuris oeconomici* [Course of financial law]: In lib.: cogitatio nummaria de Ucraina. Bibliography / author-compilers: S. I. Yuriy, S. V. Lyovochkin, V. M. Fedosov, P. I. scientiarum Ed. Fedosova K.: Condor, In 3 vols. T. 3. Part 1.. P. 275-276.
14. Horlov, I. Y. (1845). *Heoria de rebus oeconomicis*. [Theory of finance.]. 2nd ed., ed. et multiplicamini St. Petersburg: Typ. I. Glazunova and Co., 280 p.
15. Sobolev, M. N. (1919). *Auxilia ad scholas cooperativas* [Economic theory of cooperation.]: et cursus. Kh.: Soyuz, 196 p.
16. Stepanov, T. (1845). *Notae de oeconomia politica* [Notes on political economy.]. Kh.: University. Type., 1845. Part 1. 371 p.
17. Lebedev, V.A. (1889). *Lex Financial* [Financial Law.]. T. 1: Issue 1-3. 2nd ed., recognitum. S.-Pb.: Typo-lit. A.M. Wolf., 962 p.
18. Sydorenko, G. D. (1888). *Zhytomyr: Typogr. ac lithogr. heres* [Outline of lectures on Russian financial law.]. S. Brodovych, 341 p.
19. Ilovaisky, S. I. (1904). *Libellus de iure pecuniario* [Textbook of financial law]. Odesa : Typ. Sokolovsky, 383 p.
20. Eeberg, K. T. (1913) *Cursus scientiarum oeconomicarum* [Course of financial science]; trans. cum German Petropoli: Typogr. P. Rosena, 604 p.
21. Vitte, S. Yu. (1992) *Oeconomia nationalis et Friderici List* [National economy and Friedrich List]. *Quaestiones oeconomicae*. N. 2. P. 140–160.
22. Bukharin, N. I. (1988). *Oeconomia politica rentier. Theoria valoris lucri scholae Austriacae* [Political economy of rentier. The theory of the value of profit of the Austrian school.]. M.: Orbita, 192 p.
23. Ozerov, I. (1904). *Yanzhul Ivan Ivanovich* [Yanzhul Ivan Ivanovich]: *Dictionarium Encyclopedicum Brockhaus et Efron*. St. Petersburg, T. 82. 668 p.
24. Yanzhul, I. I. (1874). *Rerum Anglicarum experientia indirecta tributa. Excisa* [Research experience of English indirect taxes. Excise.]. M.: Typogr. A.I. Mamontova and Co., 319 p.
25. Yanzhul I. I. (1895). *Industriae syndicatae et uniones negotii productionis moderandae in Civitatibus Foederatis Americae Septentrionalis* [Industrial syndicates and business unions for production regulation in the United States of North America]. St. Petersburg, 459 p.
26. Baludyanskyi, M. [Mykhailo Andriyovych Baludyanskyi.] - V. Kn.: Lyovochkin S.V., Fedosov V.M., Yuriy S.I., Yuhymenko P.I. *Sententia oeconomica Ucrainae. Encyclopaedia; scientiarum* Ed. Fedosova K.: Condor, 2010. In 3 vols. T. 2. 2010. P. 52–64.
27. Kulisher, Y. [Kulisher Yosyp Mykhailovych.] V. kn.: Lyovochkin S.V., Fedosov V.M., Yuriy S.I., Yuhymenko P.I. *Sententia oeconomica Ucrainae. Encyclopaedia; scientiarum* Ed. Fedosova K.: Condor, 2010. In 3 vols.
28. Bogolepov, M. I. (1915). *I. Kaufman (obituarium) [I. Kaufman (obituary)]. Praeco Europae. Book 1. 437–438.*
29. Bordel, F. (1992). *Materialis civilizatio-nis, oeconomiae et capitalismi. Saeculis XV-XVIII* [Material civilization, economy and capitalism. XV-XVIII centuries]: in 3 voluminibus. Moscow: Mysl, 1992. Volume 3. *Vremya mira.*, 680 p.
30. Kulisher, I. M., *Essays de scientia nummaria* [Essays on financial science]: In libro. Bibliography / author-compilers: S.I. Yuriy, S.V. Lyovochkin, V.M. Fedosov, P.I. Yuhymenko; scientiarum Ed. Fedosova K. (2010): Condor, In 3 vols. T. 3. Part 2. 2010. P. 255–257.
31. Bunge, N.H., (1869). *Lege Vigilum* [Police law]: in 2 volumes Univ. typogr.. T. 1. 334 p.
32. Pikhno, D. I. (1899). *Fundationes oeconomiae politicae* []: K. : T-vo press. negotium et commercia I.N. Kushnerova and Co. (Kyiv branch), Issue 1. 167 p.
33. *Davidis Riccardi opera* [David Riccardo's works;]; trans. cum Anglis N. Zyber. St. Petersburg, 1882. 423 p.
34. Zyber, N. I. (1937). *David Riccardo et Karl Marx in studiis socialibus et oeconomicis* [David Riccardo and Karl Marx in their social and economic studies]. [1885]; ed. A. L. Raguel. M.: 598 p.
35. Zyber, N. I. (1900). *Economistae germanicae per oculos D. B. Chicherin* [German economists through the eyes of Mr. B. Chicherin]. // *Collectae infit*: in 2 voluminibus St. Petersburg, T. 2. 778 p.
36. Kondratiev, M. D. (1925). *Mikhail Ivanovich Tugan-Baranovsky* [Mikhail Ivanovich Tugan-Baranovsky]. Pg., 127 p.
37. Tugan-Baranovsky, M. I. (1909). *Fundamenta oeconomiae politicae* [Fundamentals of political economy]. Petropoli: Typogr. acc. civitas "Verbum", 693 p.

38. Tugan-Baranovsky, M. I. (1894). *Discrimina Industriæ in moderna Anglia, earum causas et influxum in vita nationali* [Industrial crises in modern England, their causes and influence on national life.]. St. Petersburg., 207 p.;
39. Tugan-Baranovsky, M. I. *discriminum Industrialium. Opusculum ex historia sociali Angliæ. 2. Recognitio.* ed. St. Petersburg, 1900. 320 p.
40. Marshall, A. (1993). *Principia scientiæ* [Principles of economic]. *oeconomicae: in 3 volumes.* Progress. Volume 2. 414 p.
41. Zvainert, Y. (2007). *Historia rerum oeconomicarum in Russia, 1805-1905* [History of economic thought in Russia, 1805-1905;]; trans. cum German L. I. Tsedilyna; sub scientia ed. V. S. Autonomia. M.: Izd. Domus Civitatis Universitatis Superioris Educationis, 411 p.
42. Kharkiv Universitas nationalis nominatur ab V. N. Karazin [Kharkiv National University named after V. N. Karazin]. url. www.univer.kharkov.ua:Nostra universitate
43. Tugan-Baranovsky, M. I. (1918). *Socialismus pro scientia positive* [Socialism as a positive science]. Pg. : Cooperator, 1918. 133 p.
44. Tugan-Baranovsky, M. I. *Paper pecunia et metallo* [Paper money and metal:]; In libro: *Cogitatio pecuniaria Ucrainæ.* Bibliography / author-compilers: S.I. Yuriy, S.V. Lyovochkin, V.M. Fedosov, P.I. Yukhymenko (2010); scientiarum Ed. Fedosova K.: Condor, In 3 vols. T. 3. Part 2. P. 211–246.
45. Zvainert, Y. (2007). *Historia rerum oeconomicarum in Russia, 1805-1905* [History of economic thought in Russia, 1805-1905;]; trans. cum German L. I. Tsedilyna; sub scientia ed. V. S. Autonomia. M.: Izd. Domus Civitatis Universitatis Superioris Educationis, 411 p.
46. Sobolev, M. N. (1919). *Auxilia ad scholas cooperativas* [Economic theory of cooperation] et cursus. Kh.: Soyuz, 196 p.
47. Sobolev, M. N. (1924). *Organization of agricultural credit.* Economy of Ukraine. No. 2. P. 3–11.
48. Sobolev, M. N. (1925). *System of our money circulation and its completion* // Economy of Ukraine. No. 3. P. 12–25.
49. Sobolev, M. N. (1925). *Essays on financial science* (publicly accessible). Kh.: Proletary, 186 p.
50. Sobolev, M. N. (1917). *Age porro* [Agrarian question.]. insula literacy (Typ. . "Mane"), 1917. 16 p.
51. Yukhymenko, P. I., Lyovochkin, S. V., Fedosov, V. M., Yuriy S. I. (2010). *Sententia oeconomica Ucrainæ* [Financial opinion of Ukraine]. Monograph; scientiarum ed. V.M. Fedosova K.: Condor, In 3 vols.
52. Kaufman, I. I. (1906). *Pondus Russiae, eius progressus et origo in Sanctis cum historia systemata nummaria Russorum ab antique* [Russian weight, its development and origin in the holidays with the history of Russian monetary systems since ancient times:]; *Opyt issledovaniya.* St. Petersburg., 92 p.
53. Kaufman, I. I. (1909). *Ex historia monetarum chartarum in Russia* [From the history of paper money in Russia]. St. Petersburg : Typogr. "Septentrionalis", 292 p.
54. Kaufman, I. I. (1910). *Argentum rublum in Russia ab origine sua usque ad finem saeculi XIX* [Silver ruble in Russia from its origin to the end of the 19th century]. Petropoli: Typogr. B.V. Wolff, 268 p.
55. Myklashevsky, O. M. *Pecunia. Experientia studiorum praecipua praescripta theoriae oeconomicae scholae classicae in nexu cum historia quaestionis monetariae* [Money. The experience of studying the main provisions of the economic theory of the classical school in connection with the history of the monetary issue]: In libro: *Cogitatio Financial de Ucraina.* Bibliography / author-compilers: S.I. Yuriy, S.V. Lyovochkin, V.M. Fedosov, P.I. Yukhymenko (2010); scientiarum Ed. Fedosova K.: Condor, In 3 vols. T. 3. Part 1. 2010. P. 425–439.
56. Tugan-Baranovsky, M. I. *Paper pecunia et metallo.* In libro: *Cogitatio pecuniaria Ucrainæ.* Bibliography / author-compilers: S.I. Yuriy, S.V. Lyovochkin, V.M. Fedosov, P.I. Yukhymenko (2010) *Sententia oeconomica Ucrainæ* [Financial thought of Ukraine]; scientiarum Ed. Fedosova K.: Condor, In 3 vols. T. 3. Part 2. P. 211–246.
57. Bogolepov, M. I. (1916). *I. Kaufman (obituarium)* [I. Kaufman (obituary)]. *Praeco Europae.* Book 1. 437–438.
58. Friedman, M. (1998). *Theoria quantitatis pecuniae: nova formula / Si nummi loquentes* [Quantitative theory of money: new formulation / If the money started talking.]; trans. cum Anglis — *Moscoviae* : Delo, 160 p.
59. Kaufman, I. I. (1873). *Credit, ripae et pecuniae circulation* [Credit, banks and money circulation]. Petropoli: Typogr.-litogr. A.E. Landau, 1873. 928 p.
60. Shtein, V. M. (1948). *Essays de evolutione cogitationis socialis et oeconomicae Russiae saeculi XIX et XX* [Essays on the development of Russian social and economic thought of the 19th and 20th centuries]. L., 358 p.
61. Baranov, P. I. (1882). *Mikhail Andreevich Baludyansky, Secretarius Status, Senator, Consiliarius privati (1769-1847)* [Mikhail Andreevich Baludyansky, State Secretary, Senator, Privy Councilor (1769-1847)]. *Delineatio biographica.* Petropoli: Typogr. Com.-va "Publicus Benefit", 92 p.
62. Yasnopolsky, L.N. (1913). *Historica recensio compositionis civitatis nostrae muralis et fiscalis reformationis* [Essays on Russian budget law. 1. Historical review of the composition of our state murals and budget reform]. Tatarinov / L.N. Yasnopolsky — M. : Izdanie V. S. Ryabushinsky, 417 p.
63. Tverdokhlebov, V. N. (1916). *infit Oeconomus* [Financial essays]. Pg. Exitus 1. 168 p.
64. Tverdokhlebov, V. N. (1922). *Oeconomicus limitis fiscalismi* [Economic limit of fiscalism]. *Renovatio oeconomicae.* 1922. N. 2. P. 48–52.
65. Tverdokhlebov, V. N. (1945). *Speransky eiusque activitatem in ambitu a rebus oeconomicis et pecuniae circulationem* [Speransky and his activity in the area of finance and money circulation]. *Soviet Pecuniae.* N. 12. P. 3-17.
66. Kulisher, I. M. *Essays de scientia nummaria* [Essays on financial science]: In libro. Bibliogra-

phy / author-compilers: S.I. Yuriy, S.V. Lyovochkin, V.M. Fedosov, P.I. Yukhymenko; scientiarum Ed. Fedosova. *Sententia oeconomica Ucrainae*. K.: Condor, 2010. In 3 vols. T. 3. Part 2. P. 255–257.

67. Sobolev, M. N. (1925). *Essays on financial science (publicly accessible)*. H.: Proletaiy. 149 p.

68. Tsytovyeh, N. (1889). *Scientifica recensio lucri entrepreneurialis [Scientific review of entrepreneurial profit.]*. K.: Typogr. Imper. S. Vladimir University, 283 p.

69. Tsytovyeh, N. M. (1898). *Locus expensarum Prussiae circa theoriam expensarum localium [Local expenses of Prussia in connection with the theory of local expenses.]*. K.: Typogr. S. V. Kulzhenko, 735 p.

70. Tarasov, I. T. (2000). *Docens circa societates iuncturas [Teaching about joint-stock companies]; ed. numerus V.S. Em, D.V. Lomakin. M. : Statutum, 666 p.*

71. Tarasov, I. T. *Doctrina societatum iunctur-arum [The doctrine of joint-stock companies:: In libro: Cogitatio pecuniaria Ucrainae. Bibliography / author-compilers: S.I. Yuriy, S.V. Lyovochkin, V.M. Fedosov, P.I. Yukhymenko (2010); scientiarum Ed. Fedosova K.: Condor, In 3 vols. T. 3. Part 1. 2010. P. 137–159.*

The ukrainian economic school of the end of the 19th beginning of the XX century: formation and development

Yukhymenko P.

The article develops the positions and ideas of authors on the formation of the national architectural science of economic science and politics. On the basis of the analysis of Ukrainian economic literature 19-20 years of the twentieth century. grounded the provisions on the emergence and institutionalization of the Ukrainian economic school as a scientific problem, methods of its solution, organization and sustainable reproduction of the corresponding co-authorship of scientists-representatives of the school. The main reasons and factors of growth of scientific interest in these issues in modern world and national literature are revealed. The disclosure of issues of the formation and development of the Ukrainian economic school is based on the author's developed propositions in three aspects: on periodization, theoretical directions and unity of components of economic science. Theoretical identification of the concepts: "scientific school"

and "Ukrainian economic school" were implemented on the basis of application of scientific-science criteria. The essence, key theories and the circle of representatives of the Ukrainian economic school, its characteristic features, general and special research of phenomena and processes, connection with economic policy are found out. The revealed epistemological foundations and one-sidedness of modern concepts of development of the Ukrainian economic science of the 19th and early 20th centuries. as "adaptive-catch-up" and "methodologically-conflict". In contrast, they have substantiated the concepts of "breakthrough", "synthetic" development of the Ukrainian economic school. The role and importance of the scientific work of the representatives of the Ukrainian economic school in the conduct of economic policies, established morality in scientific research and life activity are highlighted.

It was shown that on the basis of the critical analysis of the achievements of the general scientific, economic world, representatives of Ukrainian schools, including economic ones, supplemented their latest ideas and concepts, considering the need to take into account the historical and social aspects of the development of the economy, traditions and mental features of society. It was proved that it was precisely our predecessors who, by their critical review of the initial provisions of classical political economy and Marxism, not only led to an intensive process of changing the whole system of development of Ukrainian economic thought at the end of the 19th to the beginning of the 20th century, but also laid the foundations for the formation of the social foundations of economic research, economic methodology of psychological moments and the birth of the institutional foundations of economic analysis, which is already at the turn of the XIX - XX centuries. has brought domestic economic thought closer to the world level. Kyiv economic schools were at the forefront of economic research of the period, with significant scientific results, the proof of which were the works of M. Bunge, E. Slutsky, O. Bilimovich, who had a powerful influence not only on Ukrainian but also on the world economic science.

Key words: scientific school, Ukrainian economic school, national architectonics in science, market economy, economic policy, synthesis of theories and directions, institutionalism.



Copyright: ЮХИМЕНКО П. І. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:

ЮХИМЕНКО П. І.

<https://orcid.org/0000-0002-0677-1872>

UDC 338.3:631.11

JEL Q 12, Q 13

Economic aspects of production of livestock products in agricultural enterprises

Lanchenko Ye.¹ , Ivchenko V.² 

¹ National University of Life Resources and Environmental Management of Ukraine

² Ukrainian Research Institute of Agro-Industrial Complex Productivity

 E-mail: Lanchenko Ye. lanchenko@ukr.net; Ivchenko V. ivchenko_vm@ukr.net



Ланченко Є.О., Івченко В.М. Економічні засади виробництва продукції тваринництва в сільськогосподарських підприємствах. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 52–64.

Lanchenko Ye., Ivchenko V. Economic aspects of production of livestock products in agricultural enterprises. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 52–64.

Рукопис отримано: 24.09.2024 р.

Прийнято: 01.10.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-52-64

The subject of research is the scientific and practical aspects of livestock production in Ukraine. The purpose of the article is to determine the economic principles of livestock production in agricultural enterprises. The data of the State Statistics Service of Ukraine, the results of research by scientists and our own developments were used. The following methods of scientific research were applied: abstract-logical, monographic, statistical-economic and systematic approach.

Trends in production were established in three strategically important subsectors of livestock farming in the agrarian formations of Ukraine: poultry farming, pig breeding and cattle breeding. Based on the analysis, it was found that the production of livestock products in agricultural enterprises is a specialized area and is concentrated mainly in large and medium-sized livestock complexes.

To solve the problematic issues of agribusiness development in Ukraine, which are related to logistics and sales of agricultural products on foreign markets, the need to diversify the directions of production in agricultural enterprises through the combination of crop production and more labour-intensive livestock and processing production units were confirmed. This will make it possible to reduce production risks and seasonality of labour, to increase the wage funds in enterprises, etc.

Based on the analysis of the impact of technological factors on the economic efficiency of livestock production in agricultural enterprises, the need for intensification of production through improving the feed base and organizing breeding work, optimizing the turnover and reproduction of the main livestock of livestock and poultry during the year, etc., were substantiated. For the effective development of livestock in agricultural enterprises, it is necessary to improve marketing and sales activities, organization and motivation personnel.

Key words: livestock products, agricultural enterprise, production specialization, production diversification, efficient production, production intensification, labour organization.

Problem statement and analysis of recent research. Livestock production in the agricultural formations of any country in the world is the object of its agricultural and food policy. This issue is given special attention by various international institutions (UN, FAO,

EU and other international organizations and associations of states) in order to prevent significant volatility of price fluctuations, supply volumes on the world consumer food market, etc. The state of livestock production is especially relevant for ensuring and supporting

the food security of each country, since it determines the satisfaction of the primary needs of the population in food products with a high content of proteins (proteins, essential amino acids), necessary for the normal functioning of the human body. In Ukraine, despite the almost three-year war with the Russian Federation and the occupation of part of the territories, livestock production continues, which has great potential for increasing its volumes for corresponding supplies to the domestic and foreign agricultural markets. Therefore, scientific research on the justification of promising directions for the effective production of the main types of livestock products in agricultural enterprises, which remain the main employers in rural areas, is relevant in the current difficult period of development of Ukraine.

Many scientific works of scientists are devoted to the problems of the agricultural market development, the formation of the livestock supply of products and the efficiency of its production. Thus, the importance of regulating the functioning of the logistical agri-food supply chains of meat products by producers for meat processing enterprises is proven by scientists Kopytets N.G. and Voloshin V.M., who insist on increasing the share of producers' participation by concluding fair contracts with meat market participants, creating service cooperatives and other associations, operating a network of wholesale markets and short supply chains, etc. [1]. Taking into account the price factor, poultry farming is more profitable for producers, where there is a rapid turnover of capital and an increase in the population's demand for dietary poultry meat and eggs. Vertical integration in poultry farming from feed production to product sales ensures the efficiency of production [2]. Having conducted a SWOT analysis of the development of poultry farming in enterprises that suffered from the war with the Russian Federation, scientist Avercheva N.O. identified its strategic directions, in particular, the use of resource-saving technologies, expanding the range of products produced and improving their quality, activating integration ties with service, processing, and trading enterprises, attracting investment and credit resources to the poultry farming subsector [3].

Researcher Pavlenko O.S., taking into account the global increase in demand for agricultural products, has identified scientific and practical approaches to decarbonization of the livestock industry, which include biogas production, improving animal feeding rations, genetic editing, etc. Among the sub-sectors of

livestock farming, cattle breeding has the most negative impact on the environment, while other sub-sectors have a lesser impact [4]. The importance of intensification of livestock farming for ensuring effective production is proven by scientist Shiyan N.I. Having conducted a grouping of farms, she determined the maximum costs per head of livestock in meat and dairy cattle breeding, at which the best indicators of management efficiency in enterprises are ensured [5]. Researchers Svinous I.V. and others argue that information support for planning and management in dairy cattle breeding enterprises will lead to its more effective development. They also assign a large role to material incentives for production personnel on livestock farms to increase labor productivity [6].

Scientists Zainchkovsky A.O., Kryvun M.V., studying the economic mechanism of relations between participants in the dairy market, established the scale of the decrease in demand and supply indicators and proposed directions for the development of mutually beneficial relations between dairy and agricultural enterprises (dynamics of milk purchase prices, quality monitoring, etc.) [7]. In continuation, scientists Kalinchyk M.V. and others argue that the problems of milk production should be solved comprehensively in the chain of «production-processing-sale». Harmonization of economic relations between participants in integrated production in the dairy subcomplex is required, which involves the coordination of prices, an increase in the volume of milk-raw material production to increase the capacity utilization of dairy enterprises with further state support [8]. Researcher Stepasyuk L.M. substantiated the directions of organizing milk production and processing, in particular through cooperation of households and the creation of family dairy farms to increase the volume of production and improve its quality. Attention is also drawn to the continuation of state subsidies and the provision of various grants for the development of entrepreneurship in dairy farming [9]. In the meat product sub-complex, in order to avoid price disparities between counterparties, production and economic relations should be based on coordinated cooperation at the stages of raw material production, its processing, consumption of finished products, as well as the creation of integrated production units, etc. [10].

In the context of agrarian economy globalization, it is also worth considering the results of research by foreign scientists who study various aspects of effective production of livestock products in agrarian units. Thus,

Italian scientists Cerrato M. and others conducted a thorough study of the economic and environmental sustainability of livestock development. As a result of comparing different sub-sectors of livestock farming, it was proposed to continue subsidizing family farms, which play an important role in investing in livestock production, ensuring the development of entrepreneurship and local communities in rural areas, etc. [11]. In this perspective, Chinese scientists Cheng M. and others have concluded that to meet the growing demand for livestock products, it is necessary to intensify the corresponding production, pursuing the effective use of available resources and agricultural space for conducting agribusiness. To provide information on the economic and ecological state of development of livestock sub-sectors and its control, scientists have developed a model for mapping the corresponding production systems on the territory of the state [12].

Thus, in the works of scientists, considerable attention is paid to the economic aspects of the development of livestock sub-sectors in enterprises, the development of the market for meat and milk, eggs, etc. Summarizing the above, it can be noted that the production of livestock products allows to provide a large part of the range of food products necessary for consumption by the population. And in the face of permanent non-economic challenges due to climate change, epidemics, neighborhood with hostile Russia, etc., it is necessary to determine conceptual directions for ensuring effective production of livestock products in agricultural enterprises of Ukraine in the current and near future periods.

The aim of the research is to substantiate the economic principles of livestock production in agricultural enterprises of Ukraine based on the analysis of their economic activity indicators over the past years.

Important scientific and practical tasks of the study are: 1) establishing the scale of livestock production and relevant export-import operations in Ukraine; 2) analysis of economic indicators of livestock production in agricultural enterprises; 3) substantiation of conceptual directions of effective livestock production in agricultural enterprises.

Material and methods of research. In the process of scientific research, statistical data of the State Statistics Service of Ukraine, results of scientific research of Ukrainian and foreign scientists, own scientific and practical developments were used. The methodological tools of the research include general scientific and

special research methods, in particular: abstract-logical (to substantiate the main provisions and conclusions); monographic (taking into account the results of research by scientists in this area of research); statistical-economic (to construct series of dynamics, comparisons, correlation-regression analysis), systemic approach (to substantiate promising directions of ensuring the production of livestock products in the war and post-war periods), etc.

Research results and discussion.

Agricultural production provides humanity with essential commodities and thereby forms the food security of each state. This is given great attention by many international institutions in order to prevent significant price jumps in the world and national agri-food markets. Since the introduction of martial law in Ukraine in February 2022, the further development of Ukrainian agriculture, in particular the production of livestock products, has been increasingly discussed in academic circles, among practitioners, and representatives of state and local authorities. After all, the logistics chains for the sale of crop products have been disrupted in the country, a large part of which is exported. Therefore, in order not to lose Ukraine's agricultural potential and increase the volume of added value and the number of jobs in rural areas and in related types of economic activity (food and processing industry, transport, trade, etc.), it is worth developing livestock production units in agricultural enterprises.

In the controlled territory of Ukraine, agribusiness continues to be conducted, crops are grown, and livestock and poultry are kept. Therefore, by developing the livestock subsector in agricultural holdings, it is possible to increase their gross income, wage funds with the corresponding motivating bonus part, the level of wages and the absolute amount of labor income, pay more taxes and fees to the state and local budgets and thereby help fill them to continue financing the state's defense capability.

In the pre-war period (2018-2021), the production of agricultural products in actual prices in general, in particular in enterprises, gradually increased in the state. The latter are the main producers of agricultural products, as they provide about 2/3 of its total gross production in Ukraine (Table 1).

However, due to the occupation of part of the state's territories and inflationary processes, the output of agricultural products in comparable 2016 prices for 2018-2022 decreased slightly - to UAH 534.4 billion, or by 20.4%. At 2016 prices, the total volume of agricultural products

in Ukraine produced by enterprises at the end of 2022 amounted to UAH 348.4 billion, including livestock products, which accounted for only 18.7%. Taking into account the production and resource potential of the state (natural and climatic conditions, natural pastures, fodder base, human resources and scientific and educational system for training specialists and specialists), the potential additional demand within and outside the state, such an indicator of gross production of livestock products is too small for Ukraine.

Over the past few decades, the following specialization of farms for the production of livestock products has developed in the state. In absolute terms, enterprises produce the following types of products more: poultry meat, eggs, pork, milk and to a lesser extent beef and veal (Table 2). This main list of livestock products is the production results, respectively, of the following important sub-sectors of the agricultural sector of the economy, such as poultry farming, pig farming and cattle breeding.

Table 1 – Agricultural production volumes in Ukraine

Indicator	Year					2022/ 2018, ±
	2018	2019	2020	2021	2022	
Agricultural output in actual prices, billion UAH	847,6	842,8	892,9	1366,5	1073,9	226,3
Including agricultural enterprises, %	62,8	63,1	63,4	68,0	65,9	3,1
Agricultural output at constant prices in 2016, billion UAH	671,3	681,0	612,1	712,6	534,4	-136,9
Including, % Crops	78,9	79,1	77,3	81,4	78,2	-0,7
Livestock	21,1	20,9	22,7	18,6	22,8	1,7
Output of agricultural products by agricultural enterprises at constant prices in 2016, billion UAH	438,0	449,8	395,7	484,1	348,4	-89,6
Including, % Crop production	83,9	83,8	81,7	85,3	81,3	-2,6
Livestock	16,1	16,2	18,3	14,7	18,7	2,6
Share of livestock products of agricultural enterprises in gross livestock production, %	47,5	51,3	52,3	53,7	56,1	8,6

Source: compiled and calculated based on data from the State Statistics Service of Ukraine [13-16].

Table 2 – Volumes of livestock production in agricultural enterprises, thousand tons

Indicator	Year					2022/ 2018, ±
	2018	2019	2020	2021	2022	
Meat of farm animals (in slaughter weight)	1533,6	1697,9	1704,0	1720,4	1608,1	74,5
Including: beef and veal	93,7	101,7	84,8	77,9	80,7	-13,0
Pork	400,3	384,8	385,1	431,9	407,4	7,1
lamb and goat meat	0,6	1,2	1,3	1,2	0,6	0,0
poultry meat	967,7	1209,7	1232,2	1208,5	1118,7	151,0
Rabbit	0,9	0,5	0,6	0,7	0,7	-0,2
Horsemeat	0,2	0,0	0,0	0,2	0,0	-0,2
Milk	2755,5	2728,6	2761,2	2767,7	2644,2	-111,3
Eggs, million pcs	8900,3	9357,6	8913,5	7012,8	5786,1	-3114,2
Wool, t	236	200	146	151	94	-142,0
Honey, t	890	787	655	685	576	-314,0

Source: compiled and calculated based on data from the State Statistics Service of Ukraine [13-16].

Among the main types of public sector livestock products of the agrarian economy, on the basis of which the largest sales batches on the domestic and foreign agricultural markets or for further processing are formed at domestic enterprises of the food and processing industry, the following are received (2022): poultry meat (89.3%), pork (61.8%), eggs (48.5%). A smaller share in the total production of livestock products is occupied by enterprises under the following commodity positions: beef and veal - only 30.1%, milk - 34.0%, etc. (Table 3).

Thus, the traditional sub-sectors of animal husbandry in Ukraine: poultry farming, pig farming and cattle breeding can be considered strategic, since they significantly affect the current food security of the state, financial and economic indicators of agricultural enterprises, labor incomes of the population, development of rural areas and communities, etc. These include, first of all, poultry farming of meat and egg directions, meat pig farming and dairy cattle breeding. The data confirm that such goods as chicken meat and eggs, dairy products, beef and veal constitute the basis of export supplies of livestock products of Ukraine (Table 4), therefore there are prospects for increasing the volumes of production and export of these types of agricultural products in view of the gradual increase in the population in the world, in particular in Asia and Africa, and globalization integration processes in the world economy, in particular on the European continent.

Ukraine remains a permanent and important trading partner for the sale of agricultural products abroad, even during the war period. And this is of particular importance for balancing the state's external trade balance, stabilizing the currency exchange rate and reducing inflationary processes. After all, about half of Ukraine's exports abroad are occupied by agricultural products. However, during the years under study, domestic agricultural producers failed to ensure a significant increase in the export of animal products. Thus, in the export of agricultural products from Ukraine, only 5-6% are products of animal origin. In the future, it is worth establishing logistical schemes for the export of not only crop, but also livestock products and finished products from them thanks to the liberalization of the customs policy of many European and foreign countries. Ukraine exports, unfortunately, mainly agricultural raw materials. The development perspective of strategically important sub-sectors of livestock breeding and processing industries in agricultural enterprises of Ukraine still lies in the need for import substitution of products of animal origin. After all, in the structure of a small volume of imports of agri-food products in 2018-2022, livestock products account for about 1/5, in particular, in 2022 3.5% - meat, 10.4% - fish, 4.1% - dairy products, 2.4% - meat and fish products, etc. (Table 5).

Table 3 – Share of livestock production in agricultural enterprises in gross production in Ukraine, %

Indicator	Year					2022/ 2018, ±
	2018	2019	2020	2021	2022	
Meat of farm animals (in slaughter weight)	65,1	68,1	68,8	70,6	72,9	7,8
Including:						
Beef and veal	24,4	27,5	24,6	25,1	30,1	5,7
Pork	51,2	54,3	55,2	59,7	61,8	10,6
Mutton and goat meat	6,3	8,6	11,3	9,8	5,6	-0,7
Poultry meat	86,2	87,6	87,7	88,0	89,3	3,1
Rabbit meat	4,9	4,3	5,3	6,4	7,6	2,7
Horse meat	0,0	0,0	0,0	2,8	0,0	0,0
Milk	27,4	28,2	29,8	31,8	34,0	6,6
Eggs, million pcs	55,2	56,1	55,1	49,8	48,5	-6,7
Wool, t	12,4	11,5	9,3	10,1	7,6	-4,8
Honey, t	1,2	1,1	1,0	1,0	0,9	-0,3

Source: compiled and calculated based on data from the State Statistics Service of Ukraine [13-16].

Table 4 – Data on exports of agri-food products of animal origin from Ukraine

Indicator	Year					2022/ 2018, ±
	2018	2019	2020	2021	2022	
Exports of goods, billion USD	47,3	50,1	49,2	68,1	44,1	-3,2
Including: agri-food products, %	39,3	44,1	45,1	40,7	53,0	13,7
agri-food products, billion USD	18,6	22,1	22,2	27,7	23,4	4,8
Including: Animal products, %	6,5	5,8	5,4	4,9	6,3	-0,2
of which: meat and edible offal	3,5	3,8	2,9	3,1	3,9	0,4
fish and crustaceans	0,1	0,2	0,2	0,1	0,2	0,1
milk and dairy products, poultry eggs; honey	2,6	2,0	1,9	1,4	1,9	-0,7
Fats and oils of animal or vegetable origin	24,2	21,4	25,9	25,4	25,4	1,2
Ready-made food products	16,2	14,5	15,2	13,7	10,7	-5,5
of which: meat, fish products	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
various food products	0,7	0,6	0,7	0,6	0,5	-0,2

Source: compiled and calculated based on data from the State Statistics Service of Ukraine [13-16].

Table 5 – Data on imports of agri-food products of animal origin into Ukraine

Indicator	Year					2022/ 2018, ±
	2018	2019	2020	2021	2022	
Imports of goods, billion USD	57,2	60,8	54,3	72,8	55,3	-1,9
Including: agri-food products, %	8,8	9,4	12,0	10,6	10,9	2,1
agri-food products, billion USD	5,1	5,7	6,5	7,7	6,0	0,9
Including: Products of animal origin, %	18,2	18,7	19,4	20,6	19,5	1,3
of which: meat and edible offal	3,3	2,8	2,5	2,8	3,5	0,2
fish and crustaceans	10,9	11,2	10,5	11,3	10,4	-0,5
milk and dairy products, poultry eggs; honey	2,1	3,0	4,7	5,0	4,1	2,0
Fats and oils of animal or vegetable origin	5,3	4,4	4,3	5,7	4,9	-0,4
Ready-made food products	46,3	45,6	45,7	46,2	43,8	-2,5
of which: meat, fish products	1,9	2,2	2,5	2,5	2,4	0,5
various food products	8,1	7,7	7,5	7,2	6,9	-1,2

Source: compiled and calculated based on data from the State Statistics Service of Ukraine [13-16].

It can be noted that within the state, it is necessary to comprehensively support and promote the development of primary and deep processing of agricultural products of animal origin. This will contribute to an increase in the volume of added value in the production of agro-food

products, and, consequently, an increase in demand for labor (creation of additional jobs, stimulation of the development of entrepreneurship in animal husbandry) and labor income of the population, saturation of the domestic food market with domestic products of animal origin.

As for production characteristics, the majority of the total cattle population of agricultural enterprises of Ukraine in 2022 was kept mainly in medium and large livestock complexes of enterprises, where the herd numbers 100-499 heads. (505 enterprises), 500-999 heads. (294), more than 1000 heads. (273 enterprises). A similar situation is observed with the number of cows, since in Ukraine there is an acceptable level of profitability of running a dairy business. The majority of the cow population is also concentrated in medium and large livestock complexes of enterprises that keep cows, forming their herd with a number of 100-499 heads. (614 enterprises), 500-999 heads. (140) and more than 1000 heads. (74 enterprises).

According to the grouping of agricultural enterprises by pig population, the largest number of them is concentrated in large specialized pig complexes, where on average one such farm keeps more than 10000 heads. (63 enterprises), as well as with a pig population from 1000 to 9999 heads. (252 enterprises). As for poultry farming, in Ukraine 85% of the existing poultry population of enterprises is concentrated in highly specialized poultry farms with a population from 100000 to 499999 heads. (48 enterprises) and more than 500,000 heads. (28

enterprises). Since poultry farming is a high-tech and capital-intensive type of production, such enterprises are mainly located near large cities to quickly meet the consumer demand of the population [15-16].

The livestock population in agricultural enterprises at the end of 2022 was only 942.2 thousand heads, including 394.2 thousand heads. cows. Unfortunately, throughout the entire period under study, there is a negative trend towards a decrease in the livestock population (by 17.2%), including cows (by 15.7%) (Table 6). A similar situation occurs with the pig population, which decreased by the end of 2022 to 3,144.6 thousand heads., as well as poultry (chickens) - 101.8 thousand heads.

The share of livestock and poultry of agricultural enterprises in the structure of the total livestock of agricultural formations of Ukraine is: pigs and poultry - about 60%, cattle - about 40%, cows - only up to 30% (Table 7). This indicates that rural households have accumulated significant potential for the development of dairy and meat livestock, which should be used and supported by state and local authorities to form small forms of agribusiness in rural areas for the production, primary and deep processing of livestock products.

Table 6 – Livestock in agricultural enterprises, thousand heads

Indicator	Year					2022/ 2018, ±
	2018	2019	2020	2021	2022	
Cattle	1138,1	1049,5	1008,4	1003,4	942,1	-196,0
including cows	467,8	438,6	423,9	424,6	394,2	-73,6
Pigs	3395,6	3300,1	3629,5	3576,9	3144,6	-251,0
Sheep and goats	182,3	168,6	151,3	168,5	140,8	-41,5
Horses	14,2	14,2	10,8	9,4	8,7	-5,5
All types of poultry	118812,9	127773,2	109737,0	113478,9	101819,6	-16993,3
including chickens and roosters	115280,8	125837,4	107901,8	111706,0	99623,2	-15657,6

Source: compiled and calculated based on data from the State Statistics Service of Ukraine [15-16].

Table 7 – Share of livestock of agricultural enterprises in the total livestock and poultry in Ukraine, %

Indicator	Year					2022/ 2018, ±
	2018	2019	2020	2021	2022	
Cattle	34,1	33,9	35,1	38,0	40,8	6,7
including cows	24,4	24,5	25,3	27,5	29,1	4,7
Pigs	56,4	57,6	61,8	63,8	63,5	7,1
Sheep and goats	14,4	14,0	13,3	15,4	15,0	0,6
Horses	5,8	5,5	5,3	5,2	5,5	-0,3
All types of poultry	56,1	58,0	54,7	56,1	56,4	0,3
including chickens and roosters	60,1	62,1	58,8	59,9	60,2	0,1

Source: compiled and calculated based on data from the State Statistics Service of Ukraine [15-16].

Thus, for a long time now, three areas of specialization in the production of livestock products have been identified in the agricultural sector of the economy. First of all, these are poultry products (meat and eggs of chickens), pig farming (pork) and dairy farming (milk, beef and veal). Given the difficult situation with the logistical mechanisms for exporting crop products abroad during the period of martial law and the expected post-war recovery in Ukraine, it is necessary to pay attention to adjusting and focusing areas of agrarian policy support on the production of beef and veal, milk, which is currently more concentrated in households and is based on primitive technologies. Livestock farming should be developed in many agricultural enterprises as a direction of diversification of agribusiness, which will ensure a reduction in product sales risks, increase the number of jobs for the rural population of Ukraine, and reduce the seasonality of agricultural work. Thus, we will have positive economic and social effects from the combined development of crop and livestock units in agricultural enterprises. In turn, this will ensure the social directions of development of rural communities (employment of the population, its motivation and labor income, development of farming, tax revenues to local budgets of territorial communities, etc.).

Production indicators of livestock and poultry farming in agricultural enterprises are presented in Table. 8.

livestock and poultry in enterprises, optimize the optimal turnover and reproduction of the main herd of livestock and poultry, feed base in terms of quality and cost of production, and thus ensure an increase in the technological efficiency of livestock production. In farms, it is necessary to carefully calculate optimal feed rations, conduct alternative calculations using various combinations of feed types, effective means of preventing and treating animal and poultry diseases, skillfully apply relevant innovative technical and technological solutions, etc. Such conclusions are confirmed by the assessment of the closeness of the factors relationship influencing the economic indicators of livestock production in agricultural enterprises using correlation analysis.

For the reliability of the analysis and the reliability of the initial data for calculating the correlation coefficients (r) and determination, indicators of livestock development in agricultural enterprises of the regions of Ukraine, except for the temporarily occupied ones: Kherson, Zaporizhzhia, Donetsk and Luhansk and the Autonomous Republic of Crimea, which are given in the statistical collections of the State Statistics Service of Ukraine [15-16]. Thus, among the most influential factors on the efficiency of production - the cost value of livestock products obtained in agricultural enterprises (thousands of UAH/ha) were the following: 1) the resulting offspring per 100 cows, head (correlation coefficient $r=0.4551$); 2) the consumption of concentrated

Table 8 – Production indicators of livestock and poultry farming in agricultural enterprises

Indicator	Year					2022/ 2018, ±
	2018	2019	2020	2021	2022	
Slaughter weight of agricultural animals, kg 1 head: CATTLE	222	229	228	224	225	3,0
Pigs	77	80	81	82	82	5,0
Sheep and goats	19	19	20	21	18	-1,0
Horses	214	257	277	272	234	20,0
Poultry	1,8	1,9	1,8	1,8	1,8	0,0
Milk yield from 1 cow, kg	6190	6101	6634	6863	6611	421,0
Livestock yield per 100 cows, head	67	64	66	67	65	-2,0
Livestock yield per 100 sows, head	2181	2126	2352	2177	2340	159
Wool sheared from 1 sheep, kg	1,5	1,5	1,5	1,6	1,2	-0,3

Source: compiled and calculated based on data from the State Statistics Service of Ukraine [15-16].

In recent years, Ukraine has been tracking the same level of fattening indicators of animals slaughtered for meat and meat products, as well as milk yields and offspring in livestock farming, the wool shearing rate per 1 sheep is deteriorating. To increase the productivity of livestock and poultry, it is necessary to improve: breeding work with

feeds, c. feed units per 1 head of livestock ($r=0.4184$); 3) consumption of concentrated feed, c. feed units per 1 c. of live weight gain of cattle ($r=0.3606$); 4) offspring obtained per 100 sows, head ($r=0.2972$); 5) consumption of concentrated feed, c. feed units per 1 c. of milk ($r=0.2712$); 6) consumption of concentrated feed, c. feed units

per 1 c. of live weight gain of pigs ($r=0.2140$), etc. In addition, in dairy cattle breeding of agricultural enterprises, the most influential factors for obtaining higher milk yields from 1 cow (kg) were: 1) consumption of concentrated feed, c. feed units per 1 standard head of livestock (correlation coefficient $r=0.7014$), consumption of all feeds, c. feed units per 1 standard head of livestock ($r=0.4930$); 3) the resulting offspring per 100 cows, heads ($r=0.4802$).

For reference: feed consumption per one conditional head of livestock is the ratio of the total mass of feed spent on feeding farm animals of all species to their average annual conditional livestock. The conditional livestock of farm animals is defined as the sum of the products of the number of farm animals by sex and age groups and the corresponding conditional livestock coefficients. The conditional livestock coefficients are: for cows, breeding bulls of the dairy herd, buffaloes, horses, working oxen - 1.0; other cattle - 0.6; pigs - 0.3; sheep and goats - 0.1; poultry of all species - 0.02 [15-16].

The conducted correlation-regression analysis of the influence of factors on the effective characteristic ($r=0.7555$) and these factors among themselves to determine the levels of multicollinearity allowed us to select the most influential factors on the level of economic efficiency of livestock production in agricultural enterprises based on the general production indicators of livestock in agricultural enterprises of the regions of the state. Thus, a close relationship is observed between the volumes of livestock production in agricultural enterprises in the controlled regions of Ukraine (yh, thousand UAH/ha) and the following six factor indicators:

$$y_x = -115,66 + 9,93 x_1 + 5,49 x_2 + 462,79 x_3 + 2,52 x_4 + 60,51 x_5 + 0,07 x_6, \quad (1)$$

where x_1 – consumption of concentrated feeds, c feed. units. per 1 head of livestock; x_2 – consumption of concentrated feeds, c feed. units. per 1 c of live weight gain of cattle; x_3 – consumption of concentrated feed, c feed units per 1 c of milk; x_4 – offspring, head. per 100 cows; x_5 – consumption of concentrated feed, c feed units per 1 c of live weight gain of pigs; x_6 – offspring, head. per 100 sows.

Thus, to increase the economic efficiency of livestock production in agricultural enterprises, more attention should be paid to the technological process of feeding cattle and poultry, the formation of the optimal structure of their food ration, a cheaper and higher-quality feed base, so that livestock farming develops on an intensive basis. Much attention should be paid to breeding work in livestock farming in order to obtain healthy

and highly productive reproductive livestock of cattle, pigs and poultry, etc.

In agricultural enterprises, with the beginning of the Russian-Ukrainian war, the general situation in terms of financial and economic indicators of agricultural enterprises has deteriorated somewhat. Thus, agribusiness remains profitable in 79.1% of agricultural enterprises in 2022, and the overall level of profitability of agricultural enterprises is 14.1%, and operating activities - 21%. The most profitable, as evidenced by the latest data of the State Statistics Service of Ukraine on the profitability of agricultural production, remains the cultivation of grain crops, sunflower and other plant products. While various types of livestock products, except for milk, have low profitability indicators, and sometimes unprofitable [15].

One of the reserves for improving the financial and economic indicators of livestock farming of agricultural enterprises is the improvement of marketing and sales activities. It is necessary to actively monitor the prices of agricultural products of counterparties (food and processing enterprises) and carry out appropriate sales in a more favorable period and to reliable (verified) buyers, avoiding large amounts of receivables. To do this, it is necessary to analyze the dynamics of fluctuations in the purchase prices of raw livestock products by food and processing enterprises during all months of the calendar year for the last 3-5 or more years and determine the best periods for slaughtering animals and poultry for meat, selling milk, and eggs. Thus, according to the analysis of fluctuations in the prices of livestock products sold by agricultural enterprises during the calendar year, it will be most profitable from a financial point of view for them to ensure the sale of live animals for slaughter to meat plants during July-December, milk to dairies - September-February, eggs - September-March (Table 9).

Lower prices for livestock products in other months of the calendar year are explained by an increase in the supply of agri-food products of animal origin on the market from small producers - rural households. With this economic principle, conducting agribusiness requires coordination of the technological professional work of the enterprise's specialized zootechnical service when planning the turnover of livestock and poultry in the production and technological process during the calendar year. This approach should be taken into account when forming a plan for the turnover of the main (fattening) herd of the corresponding livestock and poultry, so that a greater yield of livestock products falls on those parts of the year when product prices are above the average annual prices.

Table 9 – Average ratios of sales prices of livestock products by enterprises to average annual prices for 2018-2022, %

Month	Type of livestock product		
	Animals (live weight)	Milk	Eggs
January	94	101	111
February	95	100	100
March	97	99	103
April	96	97	91
May	96	95	80
June	99	94	75
July	100	95	79
August	105	97	90
September	107	101	101
October	105	105	118
November	99	107	112
December	108	109	140

Source: compiled and calculated based on data from the State Statistics Service of Ukraine [15].

Livestock plays a significant role in providing the population with food, and also supplies raw materials for food industry enterprises. The efficiency of livestock production can be increased by implementing various innovative solutions in the technique and technology of producing high-quality products, as well as the organization of labor of livestock farm personnel, which consists in improving working conditions, work and rest regimes, equipping and servicing workplaces, optimizing the salary structure through the use of various supplements and allowances, material assistance, bonus payments depending on the quantitative and qualitative indicators of the obtained livestock products, etc. One of the main areas of scientific labor organization in livestock complexes of enterprises is labor rationing [17-20], its tariffication [21], which ensures the effective use of human resources, staffing and the necessary need for qualified specialists in zootechnical and veterinary services of enterprises, production personnel: livestock breeders, machine operators, drivers, etc. For the most objective and reliable calculation and/or clarification of the necessary need for relevant employees, determination of tariff categories of work to pay for their work, it is necessary to apply scientific and methodological provisions of labor rationing in sub-sectors of livestock farming, which are developed and updated taking into account the modernization of livestock complexes by researchers of the Ukrainian Research Institute of Agro-Industrial Complex Productivity.

Their application will allow for a correct approach to the calculation of livestock and poultry maintenance standards, number standards for production personnel and technological specialists of specialized services. And further work tariffing for livestock farmers will allow for a fair differentiation of the level and optimization of the salary structure for employees of agricultural enterprises livestock complexes.

Conclusions. The scale, specialization and concentration of production by agricultural enterprises in three strategically important sub-sectors of animal husbandry have been established: poultry farming, pig farming and cattle breeding. Up to 70% of gross agricultural output in Ukraine is produced by enterprises, which in 2022 amounted to UAH 348 billion in comparable prices of 2016, including the share of livestock products was only 19%. Large and medium-sized livestock complexes in agricultural enterprises produce mainly raw materials of animal origin, and therefore require an increase in the capacity of its primary and deep processing to increase the volume of added value in rural communities to create new jobs, increase labor incomes of the population and import substitution of products of animal origin.

The production of domestic livestock products is oriented more towards the domestic consumer market. After all, in recent years, livestock products have occupied only 5-6% in the structure of agricultural exports from Ukraine. However, given the potential demand

on the world food market, there are conditions for increasing the production volumes of the specified products. The modern development of livestock farming in agricultural enterprises is concentrated in specialized farms. This is most evident in poultry and pig farming, and cattle breeding is concentrated in large and medium-sized livestock complexes of enterprises.

A promising direction for ensuring effective production of agricultural products is the diversification of agribusiness within agricultural enterprises, in particular through the combination of crop and livestock divisions through the increase in production capacities in certain strategic sub-sectors of livestock farming, as well as the processing of livestock products in agricultural enterprises. This will ensure a reduction in risks related to the sale of certain types of crop products on the domestic and foreign agricultural markets.

The correlation-regression analysis conducted allowed us to determine the factors influencing the efficiency of livestock production, in particular, these are measures to intensify livestock production through improving the feed base and feed costs for livestock and poultry, breeding work, etc. To increase the efficiency of livestock production in enterprises, it is necessary to improve the technical equipment of livestock production and the appropriate organization of labor, in particular through methodically correct labor rationing and clarification of need quantitative indicators for production personnel of livestock farms, as well as specialists of specialized zootechnical and veterinary services of enterprises.

One of the reserves for improving the financial support of the economic activities of agricultural enterprises is the improvement of marketing and sales activities. It is necessary to monitor prices and detect their fluctuations in the domestic and foreign agricultural markets in order to determine the best periods and planned volumes of agricultural products sales at more favorable prices and ensure an increase in the profitability of the production of various types of livestock products in agricultural enterprises. Revenue from the sale of livestock products to enterprises can be increased if the zootechnical services of enterprises, when planning and coordinating the turnover of the herd of the animals corresponding species and poultry, ensure a greater output of products in those months of the year when higher sales prices are observed.

A logical continuation of scientific economic research will be the issue of the development of livestock farming individual sub-sectors

in agrarian formations: poultry farming, pig farming, cattle breeding, sheep breeding, etc. - and the determination on this basis of relevant scenarios and promising directions for their development in the conditions of martial law and/or the post-war period in Ukraine.

REFERENCES

1. Kopytets, N., Voloshyn, V. (2022). Teoretychni zasady ta praktychni pidkhody do vrehulivannia vzaiemovidnosyn mizh uchashnykamy lantsiuha postachannia m'iasa [Theoretical principles and practical approaches to the relations regulation between the participants of the meat supply chain]. *Ekonomika ta upravlinnja APK [Economics and management of agro-industrial complex]*. no. 1. pp. 72–84. DOI: 10.33245/2310-9262-2022-172-1-72-84.
2. Kopytets, N., Voloshyn, V. (2021). Osoblyvosti funkcionuvannja rynku m'iasa ptyci v Ukraini [Features of the functioning of the poultrymeat market in Ukraine]. *Ekonomika ta upravlinnja APK [Economics and management of agro-industrial complex]*. no. 1. pp. 76–84. DOI: 10.33245/2310-9262-2021-162-1-76-84.
3. Avercheva, N.O. (2024). Napriamy zabezpechennia konkurentospromozhnosti haluzi ptakhivnytstva Khersonskoi oblasti u pislivoiennyi period [Directions for ensuring the competitiveness of the poultry industry of the Kherson region in the post-war period]. *Ahrosvit [Agroworld]*. no. 11. DOI: 10.32702/2306-6792.2023.11.18.
4. Pavlenko, O.S. (2024). Rushiini mekhanizmy dekarbonizatsii v haluzi tvarynnytstva [Decarbonization mechanisms in livestock]. *Ahrosvit [Agroworld]*. no. 8. pp. 64-70. DOI: 10.32702/2306-6792.2024.8.64.
5. Shyjan, N.I. (2021). Intensyfikacija vyrobnytstva jak chynnyk pidvyshhennja pokaznykiv efektyvnosti skotarstva [Intensification of production as a factor of increase indicators of livestock efficiency]. *Ekonomika ta upravlinnja APK [Economics and management of agro-industrial complex]*. no. 1. pp. 7-13. DOI: 10.33245/2310-9262-2021-162-1-7-13.
6. Svyynous, I.V., Radko, V.I., Svyynous N.I., Prysiazhniuk N.M., Havryk O.Y. (2022). Informatyino-oblikove zabezpechennia upravlinnia molochnym skotarstvom silskohospodarskykh pidpriemstv [Information and accounting support for dairy cattle management of agricultural enterprises]. *Ahrosvit [Agroworld]*. no. 9-10. pp. 21-28. DOI: 10.32702/2306-6792.2022.9-10.21.
7. Zainchkovskiy, A.O., Kryvun, M.V. (2021). Efektyvnist hospodarskoho mekhanizmu vzaiemodii uchashnykiv molochnoho rynku ta funktsionuvannia molokopererobnykh pidpriemstv [The effectiveness of the economic mechanism of interaction

between dairy market participants and the functioning of dairy processing enterprises]. *Ekonomika APK [Economics of AIC]*. Tom 28. no 10. pp. 30-42. DOI: 10.32317/2221-1055.202110030.

8. Kalinchuk, M.V., Ilchuk, M.M., Lavrov, R.V., Odintsov, O.M., Tomashevska, O.A. (2024). Funktsionuvannya rynku moloka: dosvid Ukrainy yak kandidatky v chleny Yevrosoiuzu [Functioning of the milk market: the experience of Ukraine as a candidate for EU membership]. *Ekonomika i upravlinnia biznesom [Economics and business management]*. Tom 14. no 1. pp. 20-44. DOI: 10.31548/economics15(1).2024.019.

9. Stepasiuk, L.M. (2023). Ekonomichni zasady pidvyshchennia efektyvnosti vyrobnytstva moloka [Economic principles of increasing the efficiency of milk production]. *Ekonomika i upravlinnia biznesom [Economics and business management]*. Tom 14. no 2. pp. 101-112. DOI: 10.31548/economics14(2).2023.101.

10. Stepasiuk, L.M. (2019). Osoblyvosti funktsionuvannya haluzi m'iasnoho skotarstva [Peculiarities of the functioning of the meat cattle industry]. *Ekonomika i upravlinnia biznesom [Economics and business management]*. Tom 10. no 2. pp. 124-133. DOI: 10.31548/bioeconomy2019.02.124.

11. Cerrato, M., Iasi, A., Di Bennardo, F., Pergola, M. (2023). Evaluation of the economic and environmental sustainability of livestock farms in inland areas. *Agriculture*. no. 13. pp. 1-17. DOI: 10.3390/agriculture13091708.

12. Cheng, M., Liu, X., Sheng, H., Yuan, Z. (2023). MAPS: A new model using data fusion to enhance the accuracy of high-resolution mapping for livestock production systems. *One Earth*. no. 6, pp. 1190-1201. DOI: 10.1016/j.oneear.2023.08.012.

13. Statystychna informatsiia, ekspres-vypusky, publikatsii [Statistical information, express issues, publications]. URL: <http://ukrstat.gov.ua> (access date: 30.09.2024).

14. Statystychni shchorichnyky Ukrainy [Statistical yearbooks of Ukraine]. URL: <http://ukrstat.gov.ua> (access date: 30.09.2024).

15. Statystychni zbirnyky «Silske hospodarstvo Ukrainy» [Statistical publications «Agriculture of Ukraine»]. URL: <http://ukrstat.gov.ua> (access date: 30.09.2024).

16. Statystychni zbirnyky «Tvarynnytstvo Ukrainy» [Statistical publications «Livestock of Ukraine»]. URL: <http://ukrstat.gov.ua> (access date: 30.09.2024).

17. Vitvitskyi, V.V., Demchak, I.M., Havlinska, L.P., et al. (2005). Metodychni rekomendatsii z vstanovlennia shtatnoi chyselnosti kerivnykiv, profesionaliv ta fakhivtsiv pidpriemstv silskoho hospodarstva [Methodological recommendations for

establishing the staffing level of managers, professionals and specialists of agricultural enterprises]. K.: *Ukrhropromproduktivnist*. 128 p.

18. Ivchenko, V.M., Zirnzak, O.S., Ivanenko, V.F., Borysenko, V.O., et al. (2023). Normy produktyvnosti u haluzi tvarynnytstva [Productivity standards in the livestock industry]. K.: *Ukrhropromproduktivnist*. 65 p.

19. Demchak, I.M., Varchenko, O.M., Svy-nous, I.V., et al. (2015). Metodychni polozhennia ta normy produktyvnosti pratsi u skotarstvi [Methodological provisions and labour productivity standards in cattle breeding]. K.: *Ukrhropromproduktivnist*. 336 p.

20. Polinok, H.V., Zlyvka, V.M., Stolpakova, N.M., et al. (2009). Metodychni polozhennia ta normy produktyvnosti pratsi u svynarstvi [Methodological provisions and labour productivity standards in pig breeding]. K.: *Ukrhropromproduktivnist*. 336 p.

21. Vitvitskyi, V.V., Metelska, Z.M., Kysliachenko, M.F. (2009). Taryfikatsiia mekhanizovanykh ta ruchnykh robit u silskomu hospodarstvi [Tariffing of mechanized and manual work in agriculture]. K.: *Ukrhropromproduktivnist*, 2009. 128 p.

Економічні засади виробництва продукції тваринництва в сільськогосподарських підприємствах

Ланченко Є.О., Івченко В.М.

Предметом дослідження є науково-практичні аспекти виробництва продукції тваринництва в Україні. Метою статті є визначення економічних засад виробництва продукції тваринництва в сільськогосподарських підприємствах. Використано дані Держстату України, результати досліджень учених та власні розробки. Застосовано наступні методи наукового дослідження: абстрактно-логічний, монографічний, статистико-економічний і системний підхід.

Встановлено тенденції виробництва продукції у визначених трьох стратегічно важливих підгалузях тваринництва аграрних формувань України: птахівництві, свинарстві й скотарстві. На основі проведеного аналізу виявлено, що виробництво тваринницької продукції в сільськогосподарських підприємствах є спеціалізованим напрямом і сконцентрований переважно у великих і середніх тваринницьких комплексах.

Для вирішення проблемних питань розвитку агробізнесу в Україні, які пов'язані з логістикою і збутом сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках, підтверджено необхідність диверсифікації напрямів виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах через поєднання рослинницьких і більш трудомістких тваринницьких, переробних виробничих підроз-

ділів. Це дозволить зменшити виробничі ризики й сезонність праці, наповнити фонди оплати праці підприємств тощо.

На основі аналізу впливу технологічних факторів на економічну ефективність виробництва продукції тваринництва в сільськогосподарських підприємствах обґрунтовано необхідність інтенсифікації виробництва через поліпшення кормової бази й організацію селекційної роботи, оптимізацію обороту й відтворення основного поголів'я

худоби та птиці протягом року тощо. Для ефективного розвитку тваринництва в сільськогосподарських підприємствах потребує вдосконалення маркетингово-збутової діяльності та організації праці персоналу.

Ключові слова: продукція тваринництва, сільськогосподарське підприємство, спеціалізація виробництва, диверсифікація бізнесу, ефективне виробництво, інтенсифікація виробництва, організація праці.



Copyright: Lanchenko Ye., Ivchenko V. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:

Lanchenko Ye.

Ivchenko V.

<https://orcid.org/0000-0003-0894-4885>


<https://orcid.org/0009-0000-2035-2976>

ЕКОНОМІКА

UDC 338.242.4.025.2:635.1/8

JEL L51, Q18, O13

Components of the organizational and economic mechanism of vegetable market regulation

Borshchuk V. *Bila Tserkva National Agrarian University* Borshchuk V. E-mail: vasyi.borshchuk@btsau.edu.ua

Борщук В.М. Складові організаційно-економічного механізму регулювання ринку овочевої продукції. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 65–75.

Borshchuk V. Components of the organizational and economic mechanism of vegetable market regulation. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 65–75.

Рукопис отримано: 20.09.2024 р.

Прийнято: 27.09.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-65-75

The article examines the tools of the organizational and economic mechanism as a system of interconnected and mutually conditioned methods, incentives, levers and tools of regulation and market self-regulation, which form an open dynamic system. It is founded that the tools of the organizational and economic mechanism should focus on the coordination of business interests entities and the balanced development of supply and demand in the market under the conditions of uncertainty and risk. The author's approach to the interpretation of the organizational and economic mechanism of the market regulations of vegetable production is considered by us as a set of forms and methods of management, levers and tools of regulation and self-regulation of reproductive processes in the industry and satisfaction of the population's needs in vegetable products.

It has been concluded that achieving a balanced functioning of the vegetable market under the conditions of martial law is possible only if effective tools of state regulation are used, which would support stability, efficiency and justice. It is argued that the prospective development of vegetable products market should be considered in terms of the influence of organizational and economic regulation tools on the strengthening of the current positive trends in the direction of increasing production volumes by agricultural commodity producers in the western and central regions of the country.

The principles of the development of vegetable products market are systematized and the need to focus vegetable product producers not only on obtaining profit, but also on ensuring ecological and social principles, which causes the manifestation of a synergistic effect, is emphasized. The directions of the influence of the organizational and economic mechanism of the regulation of vegetable products market in the post-war recovery of the industry are summarized, namely: the formation of new competencies of market subjects taking into account the transition to a new technological structure, the introduction of digital technologies and sustainable technologies for growing vegetables, the creation and modernization of capacities of objects of distribution infrastructure, restoration of the seed industry, etc.

Key words: market self-regulation, instruments of state regulation, vegetable products, market balance.

Problem statement and analysis of recent research. The study of the components of the organizational and economic mechanism is due to the fact that it is a complex multifaceted economic category, the interpretation of which in

the economic literature remains debatable. Any market, in particular, the open-field vegetable market, is dynamic in terms of supply and demand, is under the influence of numerous factors. That is why the tools of the organizational

and economic mechanism of market regulation must ensure the balance of its functioning, which is especially relevant in war conditions.

The economic essence of the organizational and economic mechanism is expressed in its definition as an economic category. Therefore, a scientific understanding of this category is impossible without an analysis of the economic literature. Thus, the concept came to economics from technology, since there was a need to describe social and production processes in their interaction. Prototypes of simpler mechanisms drawn from mechanics (lever, inclined plane, hinge, etc.) in economics formed a group of so-called tools that are part of the mechanism. It should be noted that a feature of the organizational and economic mechanism of market regulation is that it rationally combines the tools of market self-regulation and state regulation of economic relations between entities, which is emphasized by domestic scientists [1-3].

The generalization of the scientific literature has made it possible to establish that the organizational and economic mechanism of agri-food market regulation is considered as a set of techniques, methods and levers of economic influence of the state and market structures on the production system of the agricultural sector and potential consumers in order to reconcile the economic interests of society with the group and individual interests of economic entities [4; 5].

In addition, there is an approach according to which the organizational and economic mechanism of market regulation is a way of ensuring the implementation of the requirements of objective laws in the process of subjective human activity, which includes such superstructure relations (political, ideological, moral-ethical, legal, etc.) that actively influence the basis [5]. Thus, the following independent spheres are distinguished within the organizational and economic mechanism: state and legal; economic and legal; administrative and executive; state and economic management; self-government.

At the same time, according to another approach, the economic mechanism is an integrated multi-level system of forms and methods of influencing economic sales processes and their regulation. The components of the economic mechanism are sales planning, financial and credit mechanism and taxation, and price mechanism (pricing, which generates the process of continuous adaptation of agricultural enterprises and consumers of their products taking into account market conditions) [6]. At the same time, the author notes that the economic mechanism should reflect three groups of factors, name-

ly: natural, demographic and economic, which cannot be agreed with, since it is also necessary to take into account scientific and technical, political and legal, competitive, social, factors, as well as the international environment. In the interpretation of A. D. Dibrova, the mechanism is a holistic dialectical set of interconnected, interdependent and purposeful principles, functions, methods, forms and instruments (levers) of state regulation of the economy, aimed at harmonizing the interests of economic entities of the state [7]. An interesting approach is the definition of the organizational and economic mechanism of the functioning of the agri-food market as a set of economic, organizational and social relations in the field of regulating food supply processes for the purpose of developing and functioning of the national food system [8]. Summarizing the above approaches to interpreting the category, the organizational and economic mechanism of regulating the agri-food market is a form of complex use of a set of methods, levers and instruments objectively determined by the laws of the market for regulating and stimulating the reproductive process in interaction with productive forces. At the same time, it is necessary to take into account the specifics of the action of the elements of the mechanism in the agricultural sectors, which is due to a combination of technical, technological, social and natural factors, as well as the need for state support for the industry and rural areas, as well as changing conditions of the external and internal environments of the functioning of market entities, which requires further research in this direction.

The aim of the research. The purpose of the article is to substantiate theoretical provisions and practical recommendations regarding the rational combination of market self-regulation and instruments of state regulation of the vegetable market.

Material and methods of research. The theoretical basis of the study is a set of fundamental and methodological knowledge of achieving balanced development of the vegetable market based on the orientation of state regulation instruments to create favorable conditions for ensuring the country's food security, the profitability of vegetable growing at a level that ensures expanded reproduction, and full satisfaction of the population's needs for vegetable products.

When conducting the study, a systematic approach was used, which is based on the principles of dynamism, interaction of all elements of market self-regulation and state regulation instruments, which ensure the integrity and complexity of the organizational and econom-

ic mechanism. The study used a monographic method, hypotheses in studying the theoretical foundations of organizational and economic regulation of the vegetable market. General scientific methods of analysis and synthesis, induction and deduction were used in substantiating the instruments of organizational and economic regulation of the vegetable market and outlining the directions of their influence on the revival of the vegetable growing industry.

Research results and discussion. The organizational and economic mechanism is considered as a system of interconnected and interdependent methods, incentives, levers and instruments of regulation and self-regulation of reproductive processes in the industry, which combine the action of market laws and state agrarian policy, which contributes to increasing the efficiency, stability and adaptability of the production system to conditions of uncertainty and risk. The current conditions for the development of the open ground vegetable growing industry are characterized by an imbalance of interests of economic entities, high levels of costs and resource use, pressure on the market of intermediaries, processing and trade, as well as a high risk of loss of production resources and the produced harvest as a result of military actions. It is precisely to solve the listed problems that the main components of the organizational and economic mechanism for regulating the market for open ground vegetable growing products should be clearly aimed.

The organizational and economic mechanism for regulating the vegetable market is considered by us as a set of forms and methods of management, levers and instruments for regulating and self-regulating reproductive processes that are implemented at different levels and form, as a result of the interaction of market laws and state agrarian policy, an open dynamic system that is focused on coordinating the interests of economic entities and balanced, adapted development of supply and demand in the market in conditions of uncertainty and risk.

In essence, the organizational and economic mechanism for regulating the vegetable market is a system of organizational and economic relations that encompasses a self-regulatory system of functioning and interaction of agricultural producers of various organizational and legal forms with other market agents, economic relations that are based on the equivalence of exchange with a rational level of state intervention in market processes.

An important aspect that forms a comprehensive approach to improving the organizational and economic mechanism of management is the

isolation of two interrelated areas of influence on the reproductive processes in the industry at all levels of its manifestation (macroeconomic, regional, sectoral and economic) - state and market regulation. At the same time, the optimal combination of the regulatory functions of the state, which are manifested through the use of specific instruments of regulation and support of the industry, with self-regulation of the activities of economic entities, becomes important. The combination of self-regulation of the activities of economic entities and regulatory functions of the state proves the market nature of the organizational and economic mechanism of management and its internal structure. That is why, in our opinion, the opinion of scientists who assign the organizational and economic mechanism the role of a connecting link between state management of the economy and independently managed production units remains debatable.

We share the opinion of scientists that the improvement of the organizational and economic mechanism for regulating the vegetable market should be carried out not only taking into account the conditions of the external environment, which is a source of uncertainty and, as a result, systematic (objective) risk, but also the specifics of the internal environment of vegetable producers, in which unsystematic (subjective) risk is formed [9]. That is why the rational combination of elements of the organizational and economic mechanism for regulating the open-field vegetable market is determined by the achievement of the main goal of its functioning - the ability of economic entities to counteract the negative impact of risk factors and quickly adapt to changes in the market environment.

We note that in most cases, scientists identify the economic mechanism with a system with a simple set of interconnected and mutually dependent economic levers. Thus, the economic mechanism is most often considered as «...a set of methods, forms, and instruments of influence on the economic and social stabilization of agriculture and the agro-industrial complex as a whole through a system of state support – financial and budgetary, credit, price, tax, insurance, investment, innovation, information, and personnel, which is based on an institutional basis» [10]; «...organizational and economic forms of complex use of a set of methods, levers, and instruments of regulation and stimulation of the reproductive process, objectively determined by the laws of the market» [11]; «...a set of methods, principles, instruments, and levers, the implementation of which will increase the level of potential utilization» [12]; «...means

and tools; subjects, system and means; methods, levers, and instruments; structure and complex of forms and methods; methods» [13]; «...a system of organically related organizational and economic levers that provide the necessary conditions for effective functioning» [14]. Thus, the components of the organizational and economic mechanism are the instruments of state economic and administrative regulation of the vegetable market. We believe that consideration of the economic mechanism within the framework of the system of market (economic) relations, and, accordingly, within the scope of the system of economic laws, will also contribute to a well-founded understanding of this category, since the relationship and compliance of the economic mechanism with economic laws as the main constructive moment of the system of production relations is an objective necessity.

The characteristic features of the category «economic mechanism» are: the interconnected and interdependent nature of its elements, which form an open complex system; the component regulators of the system, oriented towards stimulating reproductive processes and ensuring production efficiency; the compliance of the elements of the economic mechanism with market laws; the existence of the mechanism as part of the process (if we consider economic activity as a set of processes that are interconnected and interacting). At the same time, it is advisable to present the organizational mechanism as a system of interconnected and complementary organizational measures that ensure the balanced functioning and development of the production system in the conditions of uncertainty and risk of a modern market economy. We believe that the organizational mechanism in open-field vegetable growing is a set of functionally interconnected legal and physical entities of various organizational and legal forms that interact with each other in the process of production and commodity movement of vegetables, as well as a system of economic relations that arise between them, ways, forms and methods of organizing production. The purpose of the functioning and improvement of the organizational mechanism is to form and maintain stable organizational relations that ensure balanced development and adaptation to the risky conditions of the market economy of the production system of the industry.

The formation of a balanced vegetable market occurs under the influence of the market mechanism of demand and supply, which determine the equilibrium price and regulate the volume of product supply. It is obvious that in conditions of martial law it is necessary to de-

velop such an organizational and economic mechanism that will allow, on the one hand, to satisfy the needs of consumers at the level of scientifically substantiated norms, that is, economic and physical accessibility to high-quality vegetable products, and on the other hand, to provide producers with a sufficient level of profitability for conducting expanded reproduction. It is advisable to develop the vegetable market at a qualitatively new level, and the basic conditions are a rational combination of market self-regulation and state economic regulation. Achieving balanced functioning of the vegetable market in conditions of martial law is possible only if effective instruments of state regulation are used that would support stability, efficiency and fairness. Changing market conditions and global problems of humanity - COVID-19, the war in Ukraine, rising world food prices, and climate change - necessitate a critical review of the tasks, methods, and priority areas of state economic regulation of the studied market.

It should be noted that at the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation, most experts predicted a shortage of domestically produced vegetable products due to the occupation of the southern regions and the negative impact on the potential of agricultural production of the Kakhovka tragedy. Thus, in 2022, our country lost almost 40% of the potential of vegetable production, according to various estimates, the southern regions provided almost a third of the supply of onions and carrots, as well as seasonal vegetables [15; 16]. At the same time, there was no shortage of vegetable supply on the market, since agricultural producers increased the area sown under vegetable crops in the central and western regions. Thus, domestic agricultural producers in the current extremely difficult conditions quickly reoriented to the production of vegetables, even agroholdings, which requires the modernization of tools in the direction of supporting the development of the vegetable growing industry. This is explained by the fact that growing vegetables is a technologically complex process that requires significant investment and training of relevant specialists. In addition, the import volumes of vegetables supplied to the domestic market during the war are significant, for example, tomatoes - more than 50%, cucumbers - 30%, onions - 30%, which indicates the country's high import dependence on supplies from foreign operators [17]. At the same time, it is necessary to ensure a positive impact of the instruments of the organizational and economic mechanism on the development of market infrastructure capacities, since, in addition to losses in

the volume of vegetable production, the war led to a lack of capacities for storing vegetable products, the deficit of which was estimated at 40%, due to the occupation and destruction of storage facilities in 2023 this figure increased to 60%.

We share the opinion of researchers who note that the domestic vegetable market demonstrates an operational adaptation of production volumes, consumption, export-import by finding the optimal balance between existing demand and product supply, taking into account the reduced number of consumers [18; 19], as a result of which there were no sharp fluctuations in the market situation. It is obvious that the prospective development of the vegetable market should be considered in terms of the influence of organizational and economic regulation instruments on strengthening the current positive trends in the direction of increasing production volumes in order to reduce import dependence in certain types of products.

The structure of the organizational and economic mechanism for regulating the vegetable market can be represented as a set of norms of an organizational, economic, legal and social nature, which contributes to the rational formation of economic relations between agricultural producers with other participants in the vegetable market and consumers in a risky market environment.

It is necessary to single out specific features that are characteristic of the functioning of the organizational and economic mechanism both in agriculture as a whole and in open-field vegetable growing. This feature is due to the fact that this mechanism is formed and manifested at all levels of agricultural production: macroeconomic (state), meso-level (regional) and macro-level (agricultural enterprises and personal peasant farms). It should be noted that the manifestation of the influence of methods, levers and instruments of regulation on the industry is different, since at the macro level general conceptual approaches to the development of all components of the organizational and economic mechanism are formed, and at the sectoral and regional levels the concretization of regulatory influences and their practical implementation at the macro level are carried out. Accordingly, for each level of implementation, certain priority areas of improvement of the organizational and economic mechanism will be characteristic.

Thus, the model of the organizational and economic mechanism for regulating the market for open-field vegetable products, adapted to risk conditions, involves a combination of market self-regulation tools and targeted influence of state regulatory levers (Fig. 1).

According to the proposed model, organizational, economic, legal, environmental and social instruments at the macro- and meso-levels must be considered in a complex, since together they form the vector and intensity of external influence on market processes.

Fig. 1 presents the components of the organizational and economic regulation of the vegetable market, which form an impact on the activities of economic entities in the industry and end consumers. The optimal combination of the elements of the mechanism creates conditions for increasing the resistance of enterprises to negative factors, which contribute to a prompt response to changes in the risk conditions of the market environment, ensuring the balanced functioning and development of the open-field vegetable market. In this context, it should be noted that the concept of balanced functioning of the market should not be limited to the framework of economic entities, but should be considered more broadly as the ability of the industry to withstand the negative dynamics of macroeconomic processes and contribute to the full satisfaction of the consumer needs of the country's population in high-quality and safe vegetable products. We believe that in the current conditions it is advisable to maintain budget support for vegetable producers. Thus, in 2024, one of the challenges for agricultural producers was the shortage of financial resources, especially small and medium-sized farms. In order to partially solve this problem, the government of the country has provided for the use of a set of instruments that ensure the availability of loan sources of financing for agricultural enterprises. Thus, the following economic regulation instruments were planned for implementation: the program «Affordable Loans 5-7-9», the maximum loan amount is set at UAH 90 million, and for processing enterprises - up to UAH 150 million; for enterprises that have up to 500 hectares of agricultural land under cultivation, a loan guarantee is provided by the Partial Loan Guarantee Fund in Agriculture; grants for the development of gardens and greenhouses - up to UAH 7 million or UAH 10 million, respectively; payment of expenses incurred up to 50% of the cost of restoration and construction of land reclamation systems; compensation up to UAH 50% of the cost of restoration and construction of land reclamation systems; compensation for the cost of expenses incurred for the purchase of domestic agricultural machinery - up to 25% [20]. It should be noted that for farmers who grow vegetables, fruits and seeds, a program for the construction and restoration of land reclamation systems is provided, for which 200 million

hryvniyas have been allocated in the state budget. This allows us to conclude that the amount of funding under the program is small, as a result of which no significant positive changes will occur.

The development of the vegetable market must be built on a set of principles that are interconnected, among which the following should be highlighted: the principle of complexity involves taking into account the situation and competition in the market of vegetables and their processed products; the principle of balance makes it possible to maintain a balance of sup-

ply and demand based on the creation of food reserves, food interventions, price regulation, etc.; the principle of systematicity means that the development of vegetable products depends on the connections and dependencies (between supply and demand), the levels of sales channels, the structure and level of development of infrastructure elements; the principle of continuity is basic in the formation of market development directions and determines the need to determine the optimal composition and structure of the current organizational and economic mechanism.

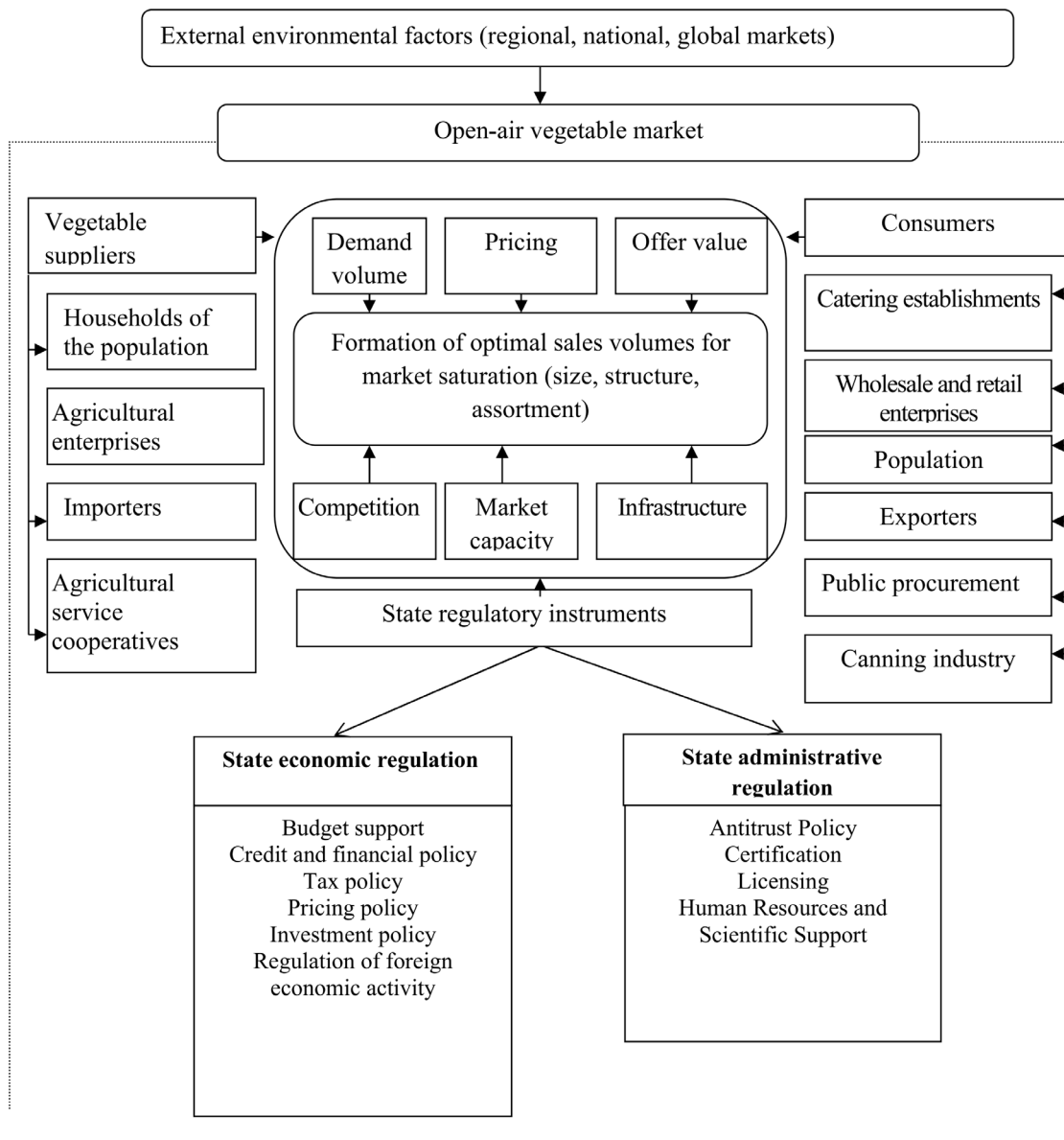


Fig. 1. Components of the organizational and economic mechanism for regulating the open-field vegetable market

Source: developed by the author.

The significance of the principle is associated with the time gap between the formation of supply and demand in the vegetable market, differences at the level of individual regions, which requires taking into account socio-economic trends and processes that affect the territorial and sectoral structure of the market and cause changes in the rates and proportions of the formation of supply and demand; the principle of proportionality provides that in the vegetable market it is necessary to observe a rational ratio (proportion) between demand and supply, the structures of market segments to create conditions for the market to fulfill its economic and regional functions.

These proportions characterize the market as a holistic organism, where changes in the characteristics of one proportion will require changes in other proportions; the principle of adequacy assumes compliance with specific temporal, territorial socio-economic and natural-climatic conditions of the development of the industry, taking into account the trends and patterns of its development, the priorities of the state's agricultural policy, the situation of the domestic and world vegetable markets; the principle of adaptation assumes prompt adaptation to changing external factors of the entire system of methods, incentives, levers and regulatory instruments; the principle of innovative development assumes the priority of high-tech, science-intensive areas of modernization of the technical and technological component of the development of open-field vegetable growing, the processing industry and logistics infrastructure based on the use of economic regulation instruments that would stimulate producers to implement innovative developments; the principle of cognitivism assumes that market entities make decisions based on their knowledge, ideas, expectations and cognitive processes (perception, evaluation, etc.). This principle implies that when developing a strategic program, vegetable producers should take into account the cognitive processes of consumers. It should be noted that cognitivism in the market should be considered as a mechanism of optimal management, which includes studying the market and methods of influencing it in order to fully satisfy the needs of buyers and achieve the strategic goals of producers. The cognitive approach should be based on the principles of producer-consumer orientation (adaptation to market requirements and influencing the consumer), focus on long-term results, and a systematic approach to solving issues of vegetable market development as a subsystem of food

supply. The volume of supply and the assortment of vegetable products on the market are determined by the volume of production and its structure, transitional stocks, and imports. It is obvious that it is producers, not intermediary structures, that should influence the price, since only under such conditions will the market be able to satisfy consumer needs in full and with a variety of assortment. Therefore, when developing an organizational and economic mechanism aimed at increasing the production of vegetable products, it is advisable to use a cognitive approach, which can help determine market opportunities, understand the behavior of market entities and justify the directions of influence on it.

The tools of the organizational and economic mechanism should contribute to changing the culture of entrepreneurial activity, that is, creating a rational type of entrepreneur who supplies the market with quality products [21]. Today, vegetable producers should be oriented not only to making a profit, but also to ensuring environmental and social principles, which leads to a synergistic effect. Thus, a «rational entrepreneur» should continuously improve their competencies, learn, take into account values and institutional changes, use sustainable management practices and methods of a cognitive approach in their economic activities. A «rational entrepreneur» based on the use of a cognitive approach in business activities makes more rational management decisions regarding planning a production program based on taking into account internal capabilities and consumer demand.

An important subject of the vegetable market is the consumer, who must also have a sufficient level of knowledge to make rational decisions when choosing vegetable products. Today, one of the tasks is to form a culture of vegetable consumption, the constituent elements of which are the idea of consumer norms and values that regulate consumption. Undoubtedly, the culture of consumption is formed by consumers, folk traditions and social institutions. Therefore, the development of the vegetable market from the position of a cognitive approach involves the formation of competencies of market entities, taking into account the transition to a new technological order, the introduction of digital technologies and sustainable technologies for growing vegetables.

It is obvious that the balanced functioning of the vegetable market and its processed products is achieved under the condition of a rational ratio of supply and demand, which cannot

be achieved on the basis of market self-regulation without state intervention. We believe that today the tools of the organizational and economic mechanism for regulating the studied market should be oriented towards expanding and optimizing the structure of sown areas in farms in the central and western regions of the country, which will contribute to reducing annual fluctuations in the gross harvest towards increasing the supply of vegetable products. Methods for increasing average yields are moisture- and resource-saving and alternative technologies, the use of highly productive seed material, increasing the level of material and technical support for vegetable production, and the use of bioprotection methods. A promising direction in the development of the domestic vegetable growing industry is the supply of environmentally friendly products grown using organic farming technology [22]. Today, individual vegetable producers form the supply of organic products, mainly for European markets. Buyers of organic products are consumers with a high income level, so it is obvious that crisis conditions at both the national and global levels will not contribute to increasing demand for it. However, the spread of the trend of consuming environmentally friendly food will contribute to the formation of demand for organic products in leading countries, although it can be assumed that it will decrease slightly.

We believe that the transformation of the organizational and economic mechanism for regulating the vegetable market should be aimed at reducing the dependence of domestic producers on imported seed material. Most of the areas under vegetable crops are occupied by varieties and hybrids of foreign selection, which indicates high import dependence and food safety. In addition, vegetable products belong to the group of perishable products, for which it is important to ensure the appropriate temperature regime both during storage and transportation. Modern logistics of this type of product requires storage facilities with a controlled gas environment capable of creating conditions that suspend the vital processes of fruits and vegetables.

Among other unresolved problems, one should highlight the imbalance (and most often the conflict) of interests of economic entities in different sectors of the agricultural sector, the high level of costs and resource consumption, pressure on the market by intermediaries, processing enterprises and trade. At the same time, the high level of uncertainty in the domestic vegetable market in the near future must be resolved through the use of regulatory instruments.

The implementation of the program to create conditions for food self-sufficiency of the country is the main prerequisite for increasing the volume of vegetable production and increasing the economic efficiency of vegetable growing, which will contribute to meeting the needs of the population at the level of scientifically based norms and the formation of export potential. Obviously, to solve this problem, it is advisable to strengthen state support for stimulating the acquisition of commodity producers in the industry in the implementation of innovative technologies and leading practices not only at the expense of domestic, but also foreign samples of material and technical resources. We believe that in the years of post-war recovery, it is necessary to strengthen state support for the construction and modernization of wholesale and distribution centers, vegetable storage facilities and other objects of logistics and distribution infrastructure.

Conclusions. We believe that the effectiveness of the functioning of the organizational and economic mechanism for regulating the open-field vegetable market is characterized by indicators of the performance and financial condition of the industry's enterprises, the level of satisfaction of needs for vegetable products, as well as the industry's impact on the main socio-ecological and economic parameters of the development of rural areas, the level of food security of the country (regions) and the dynamics of the growth of agricultural production as a whole. We believe that a detailed study of the listed indicators allows us to identify problem areas of the organizational and economic mechanism, assess the rationality of using specific methods and instruments of regulation, and determine priority areas for their improvement in the future. It has been proven that an effectively functioning organizational and economic mechanism for regulating the open-field vegetable market maximizes the potential and internal reserves, ensures the interaction of the industry with other spheres, industries and components of agro-industrial production as a more complex system, which is part of the external macroenvironment. The separation of open-field vegetable growing as an economic subsystem from the system of agricultural production branches, in addition to agrotechnical and technological aspects, is due to specific characteristics and directions of development of economic and financial relations, which form unique and unrepeatable conditions of management in a certain specific period of time.

As basic parameters for assessing the effectiveness of the organizational and economic mechanism for regulating the market for open-field vegetable growing products, it is advisable to use the following: creation of motives and incentives for subjects of the vegetable market (primarily for agricultural producers), which can be assessed by such indicators as: growth in the volume of production of open-field vegetables, increased management efficiency, increased responsibility for the results of production and economic activities taking into account social and environmental requirements, maximization of agricultural producers' income; creating conditions for harmonizing the economic interests of the main subjects of the vegetable market, which will be expressed in the optimization and parity of the distribution and redistribution of added value between agricultural producers, processing enterprises and trade, the comprehensive development of all segments and links of the vegetable subcomplex, and, ultimately, in maximizing the gross domestic product of the industry and economic growth. Since the development of vegetable growing takes place in high-risk conditions, it is advisable to minimize risks - the share of enterprises at different stages of the bankruptcy procedure can be used as a formal criterion for assessment. At the same time, ensuring food security in terms of types of vegetable products - this parameter can be considered the most integral, it provides the most generalized assessment of the effectiveness of the functioning of the organizational and economic mechanism for regulating the open-field vegetable market, as it allows assessing the achievement of the main goal, namely, fully satisfying the needs of consumers in high-quality and safe open-field vegetable products, as well as creating conditions for expanded reproduction in the industry under study.

REFERENCES

1. Putenceilo, P. R., Kostetskyi, Y. I. (2016). Teoretyko – metodolohichni pidkhody do traktuvannya katehorii «orhanizatsiino-ekonomichniy mekhanizm rozvytku ahrarynoho sektora ekonomiky» [Theoretical and methodological approaches to the interpretation of the category «organizational and economic mechanism of the development of the agrarian sector of the economy»]. Sustainable economic development. No. 3. 5-15 pp.
2. Lyakhovets, V. O. (2016). Orhanizatsiino-ekonomichniy mekhanizm rozvytku rynku yalovychnyy xOrganizational and economic mechanism of beef market developmenti. Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia [Eastern Europe: Economy, Business and Management]. No. 2. 96-99 pp.
3. Varchenko, O. M. (2004). Rynok tsukru: optymalne poiednannia rynkovoho i derzhavnoho rehuliuвання [Sugar market: optimal combination of market and state regulation]. K.: NNC IAE. 315 p.
4. Luzan, Yu. Ya. (2011). Orhanizatsiino-ekonomichniy mekhanizm zabezpechennia rozvytku ahropromyslovoho vyrobnytstva Ukrainy: teoretychno-metodolohichniy aspekt [Organizational and economic mechanism of ensuring the development of agro-industrial production of Ukraine: theoretical and methodological aspect]. Ekonomika APK [Economy of agro-industrial complex]. No. 2. 3–12 pp.
5. Halytskyi, O. M., Livinskyi, A. I., Dyachenko, O. P. (2019). Orhanizatsiino-ekonomichniy mekhanizm derzhavnoho rehuliuвання ahrarynoho vyrobnytstva v ukraini [Organizational and economic mechanism of state regulation of agricultural production in Ukraine]. Investytsii: praktyka ta dosvid [Investments: practice and experience]. No. 3. 93–98 pp.
6. Marusei, T. V. (2008). Teoretychni zasady orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu funktsionuvannya silskohospodarskykh pidpryemstv na vnutrishnomu prodovolchomu rynku [Theoretical foundations of the organizational and economic mechanism of the functioning of agricultural enterprises in the domestic food market]. Ahrosvit [Agroworld]. No. 23. 41-45 pp. Available at: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/8.1/240.pdf>
7. Dibrova, A. D. (2007). Suchasne traktuvannya sutnosti derzhavnoho rehuliuвання ahrarynoho sektoru ekonomiky [Modern interpretation of the essence of state regulation of the agrarian sector of the economy]. Ekonomichna teoriia [Economic theory]. No. 1. 76-84 pp.
8. Tsikhanovska, V. M. (2014). Orhanizatsiino-ekonomichniy mekhanizm funktsionuvannya ta rozvytku ahroprodovlchoho rynku Ukrainy: teoriia, metodolohiia, praktyka [Organizational and economic mechanism of functioning and development of the agro-food market of Ukraine: theory, methodology, practice]. Vinnytsia National agrarian Univ. Vinnytsia. 36 p.
9. Shpychak, O. M. (2011). Ekonomichni mekhanizmy derzhavnoho rehuliuвання rynkiv silskohospodarskoi produktsii ta yikh problemy [Economic mechanisms of state regulation of agricultural product markets and their problems]. Economy of agro-industrial complex. No. 2. 150-155 pp.
10. Ambrosov, V. (2006). Mekhanizmy efektyvnoho funktsionuvannya ahroformuvan [Mechanisms of effective functioning of agricultural formations]. Ekonomika Ukrainy [Economy of Ukraine]. No. 6 (535). 60–66 pp.
11. Zelensky, A. V. (2016). Finansove rehuliuвання ahrarynoho sektora Ukrainy: suchasnyi stan, problemy ta perspektyvy rozvytku. Naukovo-metodolohichni zasady sotsialno-ekonomichnoho rozvytku ahrarynoi sfery ekonomiky Ukrainy v umovakh yevro-intehratsiinykh protsesiv: kolektyvna monohrafiya

ia [Financial regulation of the agricultural sector of Ukraine: current state, problems and development prospects. Scientific and methodological foundations of the socio-economic development of the agrarian sphere of the economy of Ukraine in the conditions of the Euro integration processes: a collective monograph]. Uman. 45-53 pp.

12. Pryadko, I. V. (2017). Sutnisna kharakterystyka orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu [Essential characteristics of the organizational and economic mechanism]. Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Ekonomika i menedzhment [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Economics and management]. Issue 24 (1). 51-54 pp. Available at: <http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2017/24-1-2017/13.pdf>

13. Honcharuk, I., Shevchuk H. (2022). Mekhanizm udoskonalennia funktsionuvannia pidpriemstv plodovoovochevoi haluzi [The mechanism for improving the functioning of enterprises in the fruit and vegetable industry]. Vinnytsia: Tvori LLC. 180 p.

14. Khakhula, B. V. (2020). Orhanizatsiino-ekonomichni mekhanizm rehulivannia rynku produktsii plemninnoho svynarstva [Organizational and economic mechanism of regulation of the market of breeding pig breeding products]. Ekonomika ta derzhava [Economy and the state]. No. 7. 155–159 pp. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6806.2020/7.155>

15. Babenko, M. (2024). Vyrobnystvo ovochiv ta fruktiv zminiuie heohrafiu cherez velyku viinu – khto hoduvatyme ukraintsiiv [The production of vegetables and fruits changes geography due to the great war - who will feed the Ukrainians]. Available at: <https://thepage.ua/ua/economy/vpliv-vijni-na-riнок-ovochiv-ta-fruktiv-v-ukrayini>

16. Rynok ovochiv u 2023 r. skorotyvsia na 30% i ne povernuvsia do dovoiennoho rivnia [The vegetable market in 2023 shrank by 30% and did not return to pre war levels]. Available at: <https://interfax.com.ua/news/economic/911734.html>

17. Semenda, O., Korman, I. (2024). Analiz ukraïnskoho rynku ovochiv v umovakh viiny [Analysis of the Ukrainian market of vegetables during the war]. International Science Journal of Management, Economics & Finance. Vol. 3, No. 1, 72-80 pp. Available at: <https://doi.org/10.46299/j.is-jmef.20240301.07>

18. \$10 tys. chystoho prybutku z hektaru. I tse ne mezha. Yak v Ukraini vidrodzhuietsia ovochivnytstvo [\$10,000 net profit per hectare. And this is not the limit. How vegetable growing is being revived in Ukraine]. Available at: <https://latifundist.com/spetsproekt/1070-10-tis-chistogo-pributku-z-gektaru-i-tse-ne-mezha-yak-v-ukrayini-vidrodzhuyetsya-ovochivnytstvo>

19. Na rynek ovochiv vidkrytoho hruntu pover-taiutsia dovoieni tendentsii [Pre-war trends are returning to the outdoor vegetable market]. Available

at: <https://agrotimes.ua/ovochi-sad/na-rynok-ovochiv-vidkrytoho-gruntu-povertayutsya-dovoienni-tendencziy/>

20. Yaki derzhavni prohramy pidtrymky dostupni dlia fermeriv [What government support programs are available to farmers]. 2024. Available at: <https://delo.ua/agro/yaki-derzhavni-programi-pidtrimki-dostupni-dlya-fermeriv-430412/>

21. Namliyeva, N. (2023). Osoblyvosti pidpriemnytskoi diialnosti v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [Peculiarities of entrepreneurial activity in the conditions of martial law in Ukraine]. Stalyi rozvytok ekonomiky [Sustainable development of the economy]. Issue 2(47), 150-157 pp. Available at: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-47-22>

22. Kundilovska T., Zelenyanska, N, Zakharchuk H. (2019). Formuvannia rynku orhanichnoi produktsii v ukraini: teoretychni ta praktychni aspekty: monohrafiia [Formation of the market of organic products in Ukraine: theoretical and practical aspects: monograph]. Odesa: Astroprint, 2019. 128 p.

Складові організаційно-економічного механізму регулювання ринку овочевої продукції Борщик В.М.

У статті розглядаються інструменти організаційно-економічного механізму як система взаємопов'язаних і взаємобумовлених методів, стимулів, важелів та інструментів регулювання та ринкового саморегулювання, які формують відкриту динамічну систему. Обґрунтовано, що інструменти організаційно-економічного механізму повинні орієнтуватися на узгодження інтересів господарюючих суб'єктів та збалансований розвиток попиту та пропозиції на ринку в умовах невизначеності та ризику. Авторський підхід до тлумачення організаційно-економічного механізму регулювання ринку продукції овочівництва розглядається нами як сукупність форм і методів господарювання, важелів та інструментів регулювання та саморегулювання відтворювальних процесів у галузі та задоволенні потреб населення в овочевій продукції.

Зроблено висновок, що досягнення збалансованого функціонування ринку овочів в умовах воєнного стану можливе лише за умови використання дієвих інструментів державного регулювання, які б підтримували стабільність, ефективність та справедливість. Аргументовано, що перспективний розвиток ринку овочевої продукції доцільно розглядати в аспекті впливу інструментів організаційно-економічного регулювання на посилення сформованих нинішніх позитивних тенденцій в напрямі нарощення обсягів виробництва сільськогосподарськими товаровиробниками західних та центральних областей країни.

Систематизовано принципи розвитку ринку овочевої продукції та наголошено на необхідності орієнтуванні товаровиробників овочевої про-

дукції не лише на одержання прибутку, а й забезпечення екологічних та соціальних принципів, що зумовлює прояв синергетичного ефекту. Узагальнено основні напрями впливу організаційно-економічного механізму регулювання ринку овочевої продукції в повоєнному відновленні галузі, а саме: формування нових компетентностей суб'єктів ринку з урахуванням переходу на новий

технологічний уклад, впровадження цифрових технологій і сталих технологій вирощування овочів, створення та модернізація потужностей об'єктів розподільчої інфраструктури, відновлення галузі насінництва тощо.

Ключові слова: ринкове саморегулювання, інструменти державного регулювання, овочева продукція, збалансованість ринку.



Copyright: Borshchuk V. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:
Borshchuk V.

<https://orcid.org/0000-0001-9357-4000>


UDC 338.439.02

JEL Q18, O13

Scientific principles of the formation and functioning of agri-food systems under modern conditions

Varchenko O. 

Bila Tserkva National Agrarian University

 Varchenko O. E-mail: 1207Olia@gmail.com



Варченко О.О. Наукові засади формування та функціонування агропродовольчих систем в сучасних умовах. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 76–87.

Varchenko O. Scientific principles of the formation and functioning of agri-food systems under modern conditions. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 76–87.

Рукопис отримано: 18.09.2024 р.

Прийнято: 25.09.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-76-87

The article summarizes and deepens the scientific principles of the functioning of the agri-food system (AFS). It is emphasized that achieving balanced development of the AFS is attributed to ensuring the effective development of all its constituent elements on the basis of a rational sectoral structure in accordance with the requirements of the country's food security. It is proved that the food supply of the country's population must be studied not only from the standpoint of its essence as a business process, but also from the point of view of a systemic approach - as an agri-food system.

The AFS structure is analyzed based on institutional, reproductive-functional and sectoral approaches. It is revealed that the use of a systemic approach in studying the AFS structure requires adherence to the following principles: integrity and unity; hierarchical construction; structuring, which allowed considering the AFS as a holistic set of elements, which is characterized by the orderliness of connections and relationships, as well as the presence of structured subsystems.

The influence of the laws of system organization on the AFS in static and dynamic contexts is generalized, which deepens the theoretical and methodological principles of the system's functioning. It is concluded that the institutional structure of the AFS includes participants with a certain level of freedom and their own goals, as well as subjects that coordinate their activities.

The theoretical essence of the AFS is specified, taking into account the cyclical nature of the reproductive process as a set of interconnected links - subsystems and components that function in a unity of principles and are subordinated to achieving a single goal. It is substantiated that the sectoral structure complements the institutional and reproductive-functional structure of the AFS, allows for a comprehensive study of the social division of labor, agro-food chains and the creation of added value at the level of each participant.

Key words: agri-food system (AFS), institutional structure of AFS, functional and reproductive structure of AFS, sectoral structure of AFS, food security, agri-food chains.

Problem statement and analysis of recent research. The development of the national agro-food system is one of the most important components of the state's economic policy in the conditions of martial law and the intensification of global, national and corporate challenges and threats. This is explained by the need for

uninterrupted provision of the population with agro-food, requiring the prompt resolution of complex management tasks, especially in the front-line territories of the country. It is obvious that in the conditions of the country's post-war reconstruction, the intensification of global climate risks, the demographic crisis and other

challenges, it is necessary to ensure a balanced approach by the state to solving environmental, economic and social problems in the agro-food sector of the country. This is explained by the fact that agro-food systems and agriculture as their primary link most need to achieve balanced development. It is known that today, in order to solve the issue of food security and regulate the reproduction of food products, the state uses social institutions with appropriate functions, which are combined into an organized, orderly set, consisting of interconnected links, the activities of which are subordinated to a single goal. These institutions represent a system that includes subjects participating in the agri-food supply process, namely: consumers of agri-food (urban and rural population, public catering establishments, etc.), subjects producing agricultural products, food industry subjects (organizations that process and process agricultural products into food products), distribution logistics subjects that carry out storage and transportation, distribution and sales of food products (food products), state, regional bodies and services responsible for supplying food to the population in a specific territory. The agri-food system, which is considered as an organized structure integrated with the system of state regulation at the level of the national economic system, is composed of the above-listed subjects [1; 2].

The agri-food system (AFS) is in continuous development by changing its state in accordance with the functions performed in order to achieve the set goals, which are functionally related to the goals of the strategic program for the development of the agrarian sector of the economy. It should be noted that the agri-food strategy is a systematic and purposeful plan of management measures to ensure the country's food security, developed taking into account long-term goals with optimal use of resources and achievement of expected results. In market conditions, the AFS is considered as systematically organized business processes that implement the following functions: determining the needs of the country (region) in agri-food resources; forming food resources for a given period of time; distributing food resources in a certain territory. It is obvious that an important task in achieving balanced development of the agri-food system is to ensure the effective development of all its constituent elements on the basis of a rational industry structure that meets the requirements of the country's food security and allows you to form an export offer without violating national interests. We share the opinion of the Ukrainian scientist O. Borodina that «... Large-scale commercial cultivation of export crops takes away land and other resources from traditional local food producers, leaving communities and entire countries dependent on exports or food supplies from other countries. ... In addition, such states lose domestic agricultural

science or cannot develop national systems of scientific support for their own agriculture and processing industry» [3, p. 40]. Therefore, in order to achieve balanced functioning of national agri-food systems, it is necessary to develop theoretical and methodological foundations, analytical tools, information support and systematized empirical data in order to achieve its rational structure, which will contribute to the implementation of the Sustainable Development Goals.

By agri-food system we mean a socio-economic system that is formed in the form of an ordered set of interconnected links, on the basis of which the organization and regulation of the economic activities of economic entities of the agri-food reproduction cycle is carried out [4]. This cycle includes successive stages: production, distribution of agri-food resources, exchange and consumption of food products. We believe that the regenerative approach to studying the agri-food system is advisable to use in order to obtain a comprehensive macroeconomic assessment of its state and development, as well as to achieve a balance of interests of all its entities. It is obvious that the aggravation of geopolitical, environmental, financial and economic problems, including the war in our country, exacerbate the imbalance of natural ecosystems, the increase in the cost of energy carriers, and contribute to the degradation of the regenerative potential of agri-food supply. According to preliminary estimates, the agricultural sector of Ukraine suffered losses and losses from Russian aggression in the amount of 80.1 billion dollars. USA, which led to a shortage of agricultural products worldwide, an increase in prices for them and high food inflation [5]. This situation has worsened the level of food security not only in our country, but also throughout the world, and requires, in the conditions of the country's military recovery, to ensure the repositioning of Ukraine in the global food system, which means its transition from the position of an exporter of raw materials to a supplier of high-quality and safe products with increased added value [6]. That is why there is a need for a comprehensive and complete theoretical generalization of the essence of the agro-food system and its structure, as well as the features of its functioning in order to clearly define strategic priorities at the level of each of its participants.

The aim of the research is to generalize the theoretical and methodological principles of the formation and functioning of the agri-food system and to clarify its institutional, functional-reproductive and sectoral structure.

Material and methods of research. The theoretical basis of the study was the works of domestic and foreign researchers on the problems of development of the agro-food sector of the economy and agro-food systems, as well as food security of the population. The

methodological basis was the provisions of dialectics, in particular, a systemic approach based on the principles of dynamism, interaction of all elements of the agro-food system, which ensure the integrity and complexity of this study.

The following methods were used in the preparation of the article: abstract-logical and monographic in the process of theoretical generalization and formulation of conclusions; the method of system analysis, abstract-logical, deduction and induction, formalization, which allowed to generalize approaches to determining the constituent elements of the agro-food system and justify their functions, as well as the relationships and interdependencies between them.

Research results and discussion. The study will be based on a systemic approach, which will provide a complete knowledge of the phenomena and processes under study. It is known that the system approach requires understanding such important parts of any material object as an element, connection, interaction, goal-setting, structure. We note that an element is a component «part of any complex whole» [7], which is in the interconnection and interdependence of the properties of some elements of the system with the properties of other elements. At the same time, connections determine interactions, that is, relationships between the properties of elements that complement each other.

The presence of goal-setting is inherent to the system, which means setting a goal, that is, the result that the system seeks in its development, as well as its own structure. We note that one and the same system can be characterized by different structures, depending on the level of its knowledge and the aspects that are being studied. Therefore, a system is a unity consisting of individual elements that have a common goal, are in interaction and interdependence, generate new qualities that are not inherent in each of these elements separately. We believe that the food supply of the country's population should be studied not only from the standpoint of its essence as a business process, but also from the point of view of a systemic approach - as an agro-food system. Thus, based on adherence to a systemic approach, we can single out the concept of «agro-industrial complex», which was introduced into scientific circulation in the middle of the last century and was considered as a set of economic sectors related to the production of food and consumer goods from agricultural raw materials and their supply to the population [8]. The agro-industrial complex included three areas: a group of industries that produce means of production for agriculture and its logistical support; agricultural production itself; a group of industries that ensure the movement of products from agriculture to the end consumer.

In modern interpretations, the agro-industrial complex is considered as «... a complex integrated socio-economic system of interconnected industries for the production, distribution, exchange and consumption of agricultural products, which is characterized by specific (certain) functional features that reproduce the productive forces and production relations» [9, p. 36]; «... a set of technologically and economically interdependent industries, the general ultimate goal of which is the most complete satisfaction of society's needs for food» [10, p. 63]. These researchers believe that for an effective solution to the food security of the country's population, it is advisable to allocate the agro-food complex, which is the main element of food security, within a single system of agro-industrial production. The agro-food complex is defined as «... a regulated economic system consisting of three interconnected components: an organizational and economic mechanism, processes of production, storage, transportation and sale (trade) of food products and the food market» [11, p. 254]. Thus, the definition of «agri-food complex» and «agri-food system» as socio-economic systems differ from the agro-industrial complex in terms of the purpose of functioning and development, as well as in its structure. Thus, the main goal of the agro-industrial complex is to fully provide consumers with agro-industrial products, both food (food products) and non-food, and the main goal of the agro-food complex and agro-food system is to fully provide food for the country's population.

Let us analyze the structure of the agro-food system based on a combined approach, which includes institutional, reproductive-functional and sectoral aspects. It should be noted that the use of a systemic approach in studying the structure of the agro-food system requires adherence to the following principles:

- integrity and unity - the agri-food system as a single and integral set of interconnected multi-level elements, and simultaneously as a subsystem (national or regional);
- hierarchical construction - the presence in the agri-food system of elements that are placed on the basis of subordination of lower-level elements to higher-level elements;
- structuring - the study of the agri-food elements system and their relationships in the context of a certain organizational structure (morphological, functional, industry), due to the fact that the development of the system is determined not only by the properties of its individual elements, but also by the properties of the structure. It should be noted that the listed principles are theoretical foundations that must be followed when forming and operating the AFS.

In the philosophy, a system is understood as a set of elements that are interconnected and interact with each other, forming a certain

integrity, unity [11]. For any system, not only organization by essence is characteristic, that is, the presence of connections and relationships between the elements that form it, as well as unity with environmental factors, under the influence of which the system maintains integrity.

Therefore, the agri-food system is characterized by the integrity of the set of elements that make up it, the orderliness of connections and relationships between them, as well as the presence of structured subsystems.

Let us consider the aspects of the influence of the laws of system organization on the agri-food system, both in a static and dynamic context. Thus, static organization includes: the law of composition implies the need to synchronize the goal-setting of all links of the agri-food system, the definition of the goals of which must correlate with the main goal of the system - ensuring the physical and economic availability of food for the population and increasing the country's food security; the law of proportionality implies the proportions and relationships between the elements of the AFS (scale, correspondence and dependence); the law of the least implies that the stability of an organized whole is determined by the degree of the least relative resistance of all parts of the whole at any point in time; the additive (total) stability of the system in relation to the external environment is the result of the stability of each link of the system and the level of its resistance to various influences; the development (progressive or regressive) of the system depends on the most backward part of the system, which must be given special attention in order to strengthen the AFS. Such systems, according to the law of the least, develop regressively; the law of synergy implies that the sum of the properties of an organizational system is not identical to the arithmetic sum of the properties of each of the elements included in the system. Synergetics makes it possible to understand how the development of an AFS is affected by the regularities of the processes of transition from chaos to order and in the opposite direction, that is, the processes of self-organization and self-initiated disorganization [13]; the law of unity of analysis and synthesis implies the study of the processes of structuring, detailing, decomposition (i.e., analysis) in dialectical unity with the opposite process of generalization (i.e., synthesis); the law of individuality implies that the agro-food system develops in the context of an organizational and management structure that is optimal for it and inherent only to it. Despite the general principles of organization, it is impossible to find two absolutely identical agro-food systems; the law of social harmony means that a comprehensive solution to the issue of food availability and raising the standard of living of the population will contribute to the growth of satisfaction of

economic interests and the interest of all AFS subjects; The law of optimal load implies that for the links of the AFS there are their own optimal load norms (tariff-price, credit-interest, tax), if observed, it functions with maximum efficiency. The load should be optimal to meet the interests of both the state and economic entities. The listed provisions must be taken into account in the process of developing practical measures to organize the work of all elements of the agri-food system at any level. As for the dynamic organization of systems, they influence the AFS in the following context: the law of information-orderliness is that the main factor that unites the elements of the system is orderly information. The organization and orderliness of information contribute to the formation of a reliable basis for analyzing the quantitative and qualitative characteristics of the AFS and allow making informed management decisions; the law of self-preservation implies that any system seeks to maintain its integrity, stability and efficiency, using all available opportunities for this. When developing and adopting certain management measures, the human factor plays a decisive role, therefore it is important to ensure such qualities of management personnel as professionalism, discipline, responsibility, and high communication culture; the law of increasing costs provides that the creation of goods (gross product) is always accompanied by an increase in the quantitative and qualitative costs of resources. Quantitative costs of agri-food systems increase in proportion to the increase in the value of the gross product. Qualitative costs provide for an increase in the cost of the gross product due to the price factor and an increase in material, capital, energy, and labor intensity; the law of competition requires systematic control of the quality of agricultural products and food, as well as a decrease in their specific price due to the need to strengthen competitive advantages.

Study, analysis and consideration of the specifics of the manifestation of these laws regarding the functioning of the AFS contributes to the development of theoretical and methodological principles for understanding the nature of the AFS and determining ways to achieve their balanced development. Therefore, the AFS must be considered in static and dynamic aspects. Statically, this system has a structure and morphological structure, that is, a set of parts that are interconnected and interact, and dynamically - it has functions, that is, actions that are implemented by its components.

An important property and feature of the system is the spatial structure - the morphological structure, which assumes the presence of institutions that provide food, that is, the morphological structure is an institutional structure. It should be noted that institutions establish rules, restrictions and requirements,

thanks to which it is possible to ensure and maintain the balance of economic interests of all subjects of the agro-food system. The institutional structure is based on economic relations and civil liability to the population of state, municipal and private institutions that supply the population of the relevant territory with food products in the required quantity and high quality. Each institutional link is a separate group of subjects of this system that interact and form its integrity. Thus, the Food and Agriculture Organization (FAO) includes all participants and their interrelated activities in the institutional structure of the AFS in terms of creating added value in the primary production of food and non-food agricultural products, as well as all activities related to storage, harvesting, post-harvest processing, transportation, processing, distribution, sale, disposal and consumption of food products, including non-agricultural products [14]. Therefore, the institutional structure of the AFS includes participants who have a certain level of freedom and their own goals, as well as entities that coordinate their activities, focused on full-fledged food security for the population of the country and region, namely: producers of agricultural products (agricultural enterprises, personal farms); entities that carry out post-harvest processing and processing of agricultural products into food products (food products); entities that store and transport agricultural products and food products; entities that distribute, sell and dispose of food products; consumers of food products (households, public catering establishments, etc.); state (regional, local) bodies and services responsible for supplying the population with food. The economic and social «return» of institutions is determined by their organizational and infocommunication interaction, that is, the quality of the performance of functions by each of them in the process of achieving the main goal of the agri-food system - providing the population with safe, high-quality food products in the required volume and assortment.

It is obvious that the AFS should have a humanistic character, since the main participant in this system is a person. Firstly, these are food consumers, the level of satisfaction of whose needs depends on their purchasing power and the level of efficiency of the system's functioning, which determine the level of food availability. Secondly, a person acts as a producer and seller in the agri-food market, who are oriented towards commercial benefit, that is, obtaining profit and other economic and non-economic interests, which determines the efficiency of the functioning of this system. Thirdly, a person organizes food security with his or her competencies, skills and management decisions. Such a diversity of the role of a person in the formation and development of the agri-food system necessitates the balance of

interests of all its participants. Market principles of management imply that it is important to achieve unanimity between the social motives of food security, which determine the physical and economic availability of food products, and the financial and economic motives of the subjects of the agri-food market. In this case, an important role is assigned to the relevant institutions, mechanisms that contribute to achieving a balance of interests of all participants in the agri-food system through the performance of functions.

It is important to clarify the theoretical essence of the AFS, taking into account the cyclical nature of the reproductive process as a set of interconnected links - subsystems and components that function in unity of principles and are subordinated to achieving a single goal. A subsystem is understood as a part of the system that is distinguished by a functional characteristic and has relative independence. The main elements in the subsystem «Formation of food resources» are agricultural producers and food industry enterprises; and in the subsystem «Determination of needs in food products» - households, catering establishments and others. In the subsystem «Distribution of food resources» the elements are organizations of distribution infrastructure, wholesale and retail trade enterprises; in the subsystem «Resource-targeted regulation of the AFS» - state bodies responsible for organizing its effective development at the appropriate level (Fig. 1).

The reproductive-functional structure shown in Fig. 1 is distinguished by a dynamic and integrated approach, which allows us to study the development of the AFS based on the study of the interrelationships of the spheres of functioning of subsystems and the stages of the reproductive cycle. Thus, the AFS as an open dynamic system has an «input», «process» and «output». «Input» is a set of resources that are used to achieve the goal. «Process» is the cyclical transformation of resources into the results of the system's activities, that is, the production of agricultural products and food products. «Output» is the results of achieving the goal.

At the consumption stage in the sphere of «Consumption of food resources by the population», the function of determining the needs for food resources is implemented through the subsystem «Determining the needs for food resources». At the production stage in the sphere of «Production of agricultural products based on resource potential», the function of creating food funds is performed through the subsystem «Formation of food resources» by creating food reserves. At the distribution stage, the function of distributing food funds is performed. Surpluses of produced products are exported to other regions or for export. This stage is followed by the stages of exchange and consumption, where food products are bought and sold. This is carried out

in the area of «Consumption of food resources by the population», which is closely related to the distribution subsystem. When distributing food, it is important to ensure its physical and economic accessibility for all social strata of the population. At all stages of the reproductive

cycle, coordination and regulation functions are implemented through the «Resource and Target Management of the AFS» subsystem. At the same time, all economic processes are focused around consumption, that is, the solvent demand of the population.

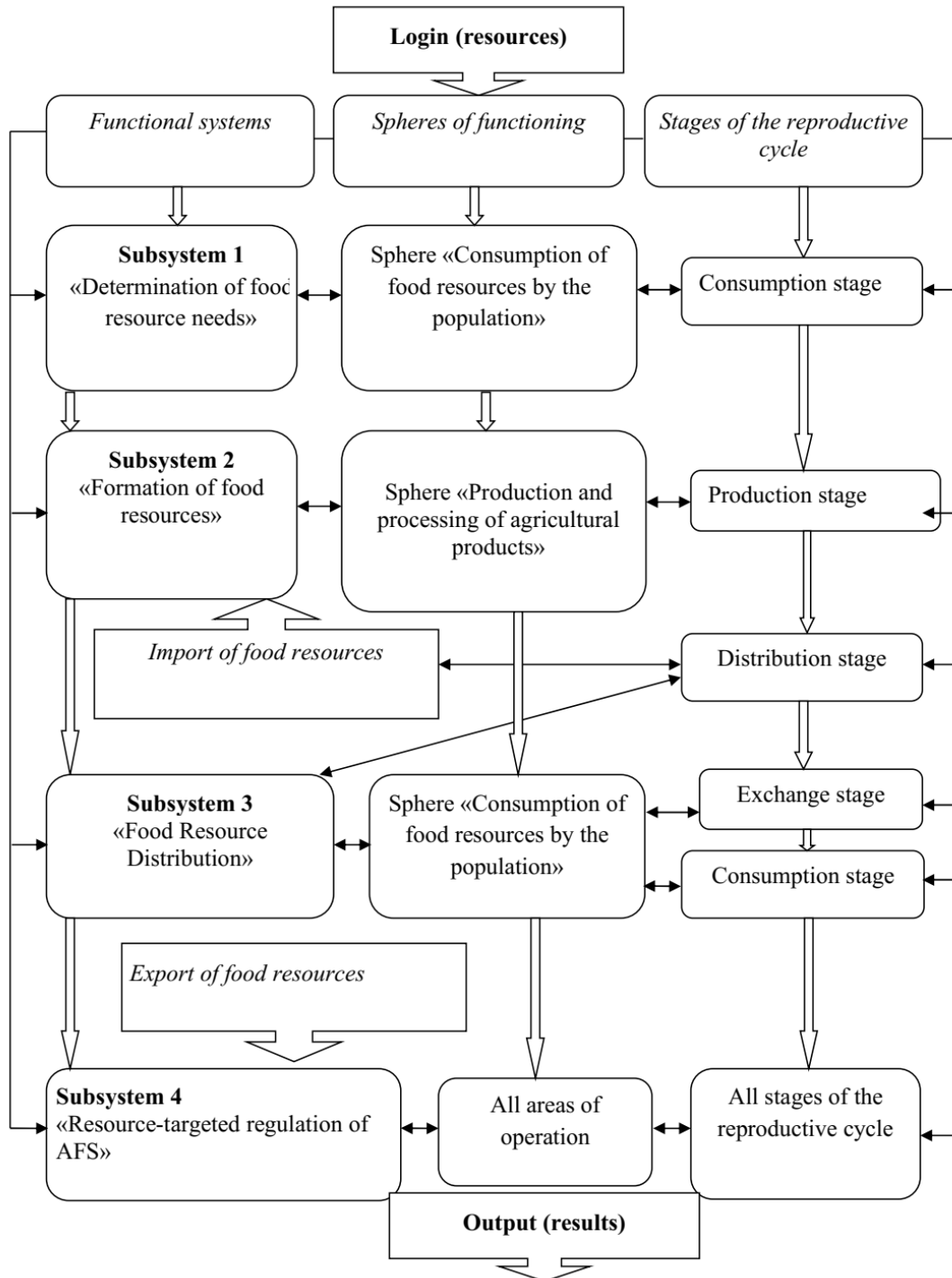


Fig. 1. Reproductive and functional structure of the agri-food system

Source: constructed by the author.

It should be noted that the functioning of the AFS within the reproductive cycle is carried out on the basis of specified parameters of place and time, as well as the determining criterion of reasonable physiological norms of food consumption for humans. Obviously, it is impossible to find identical agro-food systems in different regions, each of them has its own characteristics.

Institutional and functional elements of the AFS are closely related, since certain functions in the reproductive process are performed by the corresponding institutions. Functional elements (links) are spheres and subsystems, which are areas of performance of specific functions by the corresponding institutions at certain functions by the corresponding institutions at the corresponding stages of the reproductive cycle.

The functioning of the agro-food system is oriented towards the full (according to medical standards) provision of the population with basic food products, which, according to the law of synergy, are most successfully carried out through the interaction of all subsystems. As the main resource element in the formation of food resources, local production and processing capacities of agricultural products should be considered. Economic science has substantiated that it is economically expedient for the region (local territory) to produce types of agricultural products with reasonable costs, except for poorly transportable products.

In the subsystem «Distribution of food resources» the exchange (purchase-exchange) and consumption of food products is carried out based on the use of distribution infrastructure organizations. Consumption parameters depend on the physical and economic availability of basic food products for the population and are determined by the level of satisfaction of their needs in accordance with rational norms. Physical availability (actual availability of food in retail chains) is primary, if it is not provided in a certain territory, then economic availability cannot be ensured. In turn, economic availability is determined by the solvency of end consumers to purchase the necessary (according to rational norms) volume and assortment of food products.

That is why in the AFS, in order to coordinate and synchronize the functions of all its links, a special role is assigned to the subsystem «Resource-target regulation of the agro-food system», which performs the function of coordinator of effective cooperation of all subsystems to achieve a synergistic effect in the process of implementing certain goals through rational use of production potential. In accordance with the requirements of the law of information-ordering, an indispensable condition for the successful interaction of the elements of the AFS is infocommunication support, which is implemented by the subsystem «Resource-

targeted regulation of the agro-food system». The organization and orderliness of information form a reliable, reliable basis for the analysis of the quantitative and qualitative parameters of the AFS and allow the adoption of justified measures to solve the relevant tasks. In modern conditions, infocommunication processes in any system, in particular in the AFS, are carried out on the basis of digital technologies, which also contributes to increasing the efficiency of all links of the system.

According to the law of synergy, conflicts in the AFS can be resolved within the following approaches: the goals of the system dominate, that is, the interests of the elements of the system must be subordinated to its main goal; the dominance of the goals of certain subsystems, that is, the system takes into account the interests of all or some of its elements; the dominance of the goals of the external environment, that is, the goals of the system are determined by the requirements of the external environment.

Depending on the characteristics of the relations between the participants of the AFS, it is possible to distinguish models of its behavior, namely: active behavior - an important role is played by the own goals of the agri-food system, capable of causing changes in the external environment in accordance with needs; adaptive behavior - determined by the external environment and the function of self-regulation; reactive behavior - determined mainly by the external environment. Therefore, the development of the AFS as a set of socio-economic institutions can be based on any model of behavior listed above, due to the variability of the external environment, which contributes to the dominance of certain goals. As a result, the AFS can demonstrate an active model, i.e. it independently induces changes in the external environment, for example, due to changes in the parameters of demand for certain types of food, the development of technologies in related areas and types of activity is stimulated (inter-sectoral aspect). At the same time, in certain periods, the AFS can adhere to a proactive model, namely, it accepts the challenges of the external environment, for example, with the objective influence of the bioclimatic factor on agricultural production. The system acquires a reactive behavior model when it accepts the requirements of regulatory and legal acts.

In the process of development, in order to achieve a balance of interests of all its subjects, the AFS is forced to respond appropriately to external impulses and flexibly adapt to the established rules and conditions of operation [15]. In this case, a model of adaptive behavior is acceptable, when development is carried out under the influence of the external environment and regulation is carried out through the function of self-regulation. Self-regulation of the AFS is

a necessary tool in order to achieve balanced regulation of the complex socio-economic development of the country or individual regions, rural areas.

We believe that together with the institutional and reproductive-functional structure of the AFS, it is advisable to consider its sectoral structure (Fig. 2). The formation of the sectoral structure of

the AFS is based on the elements of the classifier of types of economic activity (KVED). The sectoral structure complements the institutional and reproductive-functional structure of the AFS, since it allows for a comprehensive study of how the social division of labor occurs, agro-food chains function, and added value is formed at the level of each participant.

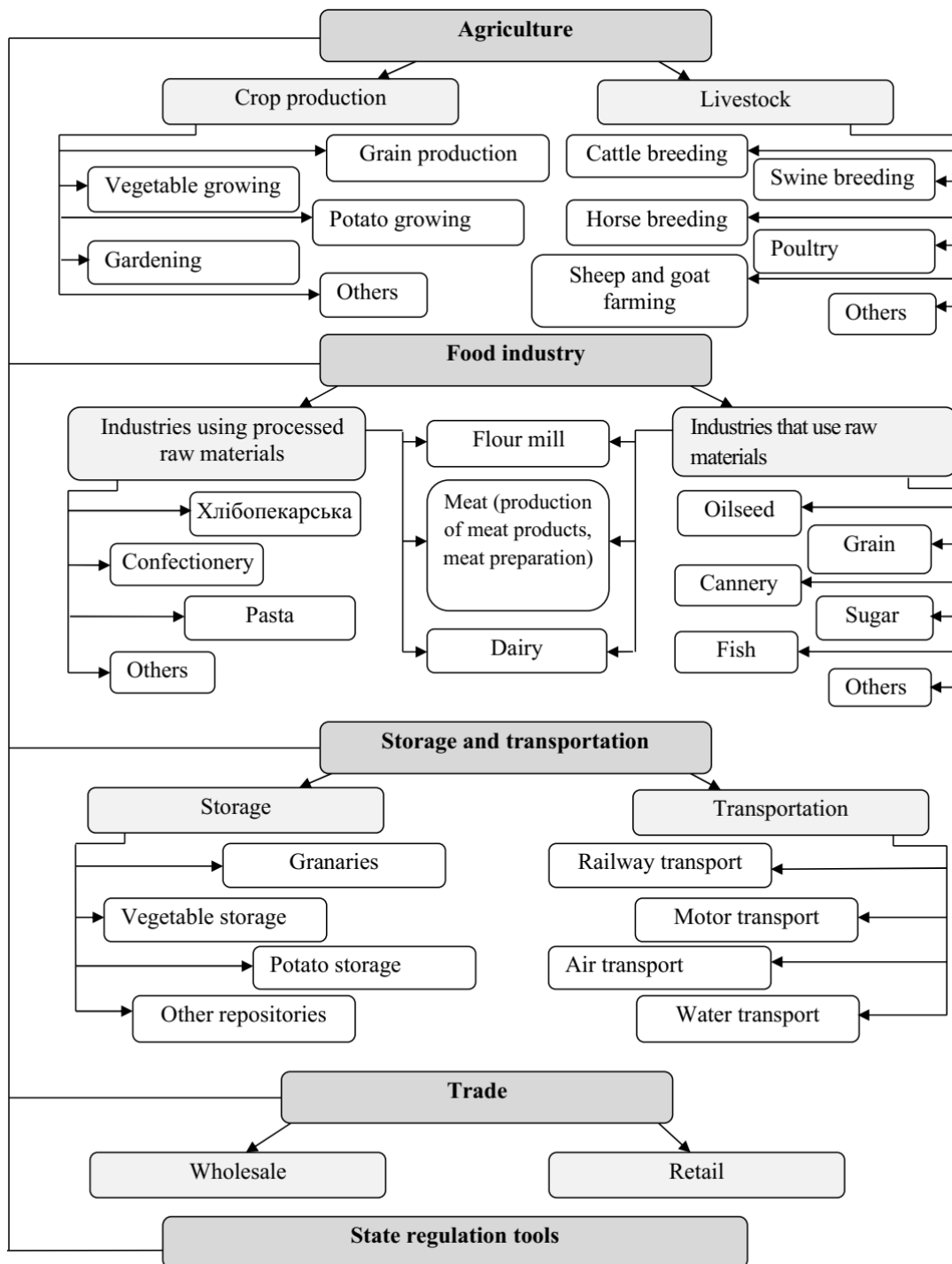


Fig. 2. Sectoral structure of the agri-food system

Source: constructed by the author.

It is obvious that the organized interaction of groups of participants in the agri-food system in the process of exchanging resources, information and other benefits contributes to the formation of so-called food chains, which are characterized by a set of economic agents and infrastructure facilities, consistently interacting in the process of moving food products from production to end consumers, forming production-technological and commercial relationships. Taking into account the principles of forming an institutional, reproductive-functional and industry structure, it is possible to present a generalized organizational and economic algorithm for the interaction of food chains (Fig. 3).

Under the condition of rational organization of agri-food chains, equivalent exchange relations of all participants are formed, which create added value, reduce transaction costs. Agri-food chains form the basis of the agri-food market, which is a complex of economic relations between food

producers, intermediaries and consumers. Agri-food chains are dynamic systems that continuously adapt to changes in the production and processing of agricultural products, innovative technologies for sales, transportation and consumption of food products [16], especially taking into account the development of information and communication technologies, logistics services, and marketplaces that create added value.

The study of the composition, structure and system of indicators for assessing the state of the agri-food system in all its relationships confirms its strategically important organizational role in the development of rural areas, regions and sectors of the economy. The study of individual aspects of the theory and methodology for the development of the AFS as a systemic process that requires an effective organizational and economic regulation mechanism requires the definition of criteria and indicators for assessing its state and trends in its development.

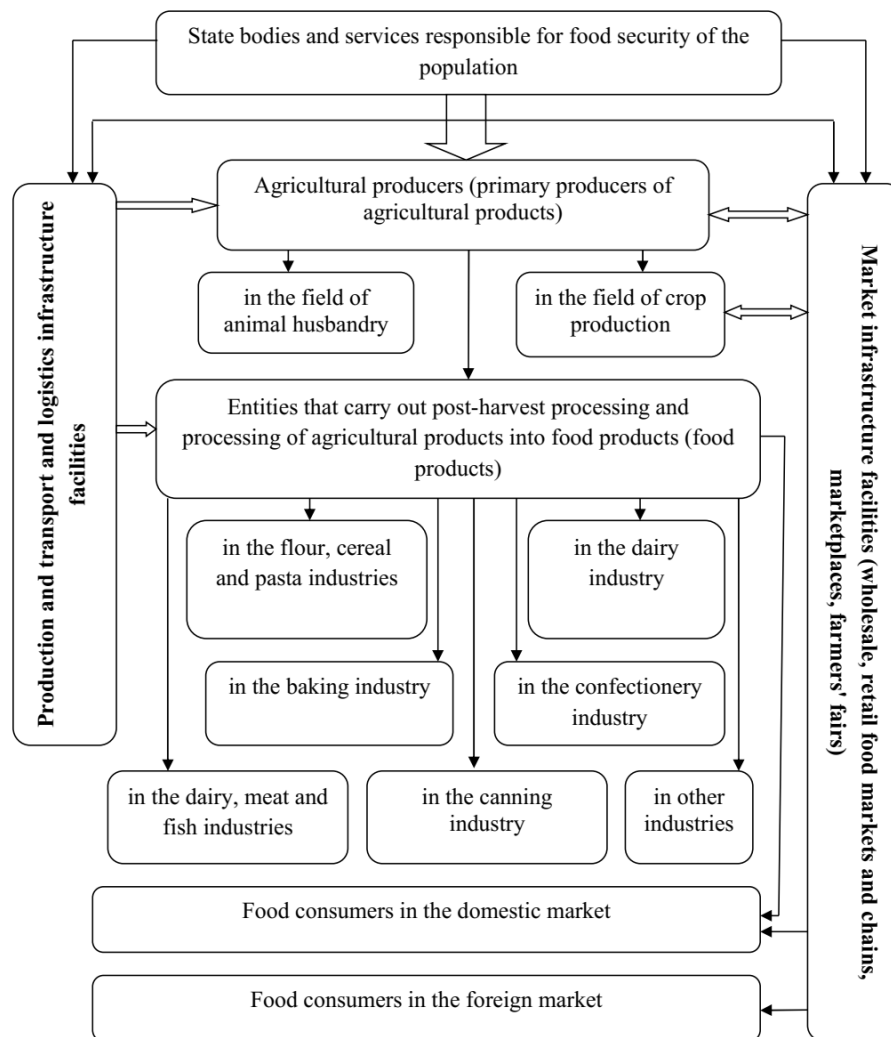


Fig. 3. Structure of agri-food chains in the agri-food system

Source: constructed by the author.

The issues of the methodology for assessing the AFS are of strategic importance for the system of state economic regulation and are widely presented in scientific research [17-19]. The generalization of scientific works allowed us to conclude that the main feature of assessing the AFS is the stability of providing the population of the country (region, local territory) with affordable food in sufficient quantities. It should be noted that in the methodology for assessing agri-food systems, most researchers propose to calculate the following indicators: the amount of consumption of individual types of food, the level of food security and the level of food self-sufficiency in terms of individual types of food [20]. We believe that it is advisable to assess the agri-food system by components of its functional areas and subsystems; indicators should characterize not only the state of the entire system as a whole, but also assess each subsystem. For this purpose, it is necessary to use a system of absolute and relative indicators that will allow us to obtain a comprehensive picture of its state and development trends.

Conclusions. It is substantiated that the development of national agro-food systems is under the influence of numerous destructive factors, Ukraine's war against Russian aggression, global climate change and others, which complicate the achievement of food security in the country and the overcoming of hunger in the world. Under such conditions, the issue of achieving balanced development of agro-food systems is relevant, which requires deepening the scientific principles of the functioning of the AFS in order to highlight its constituent elements and features regarding their goals, priority tasks and functions in food security of the country's population.

It is generalized that the agro-food system is characterized by the integrity of the set of elements that make up it, the orderliness of connections and relationships between them, as well as the presence of structured subsystems. Thus, the AFS as a set of economic entities that carry out business processes and activities from the production of agricultural products to its consumption, processing and disposal of waste, and also includes an institutional link that performs the function of regulation and coordination in ensuring its balanced development.

The agri-food system is characterized by cyclicity, continuity, periodic transformations and adaptations to environmental conditions. Its characteristic features are openness, relative instability, and under the influence of environmental variability, it periodically undergoes structural changes. The agri-food system is an important sign of achieving national food security. That is why, in order to positively influence the development of the agri-food

system, it is advisable to use rational instruments of state regulation, the justification of which should be based on a scientifically sound methodology for qualitative and quantitative assessment of the parameters of the state and its development.

It is proposed to consider the agri-food system as an organized socio-economic structure as part of social reproduction. The study substantiates the structure of the agri-food system using an institutional, sectoral, reproductive-functional approach. It is concluded that the reproductive-functional approach is valuable for the development of organizational and economic levers of influence on the AFS, since according to it four links (subsystems) are distinguished: determining the needs for food products, forming food products, distributing food resources, and resource-target regulation. The agri-food system develops within the components of this structure, that is, the spheres of operation of subsystems and stages of the reproductive cycle. At the same time, each of the subsystems, in the process of functioning, implements its own specific functions and is focused on achieving the main goal of the AFS - providing the population with food products in accordance with scientifically substantiated medical standards.

REFERENCES

1. Pavlov, O. I. (2014). Ahroprodovolcha sfera Ukrainy yak ob'iekt natsionalnoi bezpeky [The agri-food sector of Ukraine as an object of national security]. *Ekonomika APK [Economics of the Agricultural Industry]*. No. 2. 97-103 pp.
2. Pohorielova, O. (2024). Kerivni pryntsyipy stvorennia stiikykh do potriasin ta kryz ahroprodovolchych system [Guiding principles for creating agri-food systems that are resistant to shocks and crises]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu [Bulletin of Khmelnytsky National University]*. No. 1. Available at: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-326-25>
3. Borodina, O. (2024). Do pytannia metodolohii doslidzhennia prava liudyny na prodovolstvo v stalii prodovolchii systemi [On the issue of methodology for researching the human right to food in a sustainable food system]. *Ekonomika Ukrainy [Economics of Ukraine]*. Issue 67. Vol. 4(749). 36-56 pp. Available at: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.04.036>
4. Varchenko, O. O. (2023). Ahroprodovolcha sistema: struktura ta osoblyvosti funktsionuvannia [The agri-food system: structure and features of functioning]. *Ekonomika ta upravlinnia APK [Economics and Management of the Agricultural Industry]*. No.1. 39-51 pp. Available at: <https://doi.org/10.33245/2310-9262-2023-181-1-39-51>
5. Bobovytskyi, A., Bordilovska, O., Kolosova, V., Shyrokyi H. (2024). Ahresiiia RF proty Ukrainy yak zahroza hlobalnii prodovolchii bezpetsi: analit. dop [Aggression of the Russian Federation against

Ukraine as a Threat to Global Food Security: analytical supplement]. Kyiv: NISD. 80 p. Available at: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.10>

6. Sobkevych, O. V., Shevchenko, A. V., Rusan, V. M. (2024). Priorityty rozvytku realnoho sektora v umovakh viiny ta povoiennoho vidnovlennia ekonomiky Ukrainy: analit. dop. [Priorities for the Development of the Real Sector in Conditions of War and Post-War Recovery of the Economy of Ukraine: Analytical Supplement]. Kyiv: NISD, 104 p. Available at: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.03>

7. Varenko, V. M. (2022). Systemni metody v analitytsi: praktyka i problemy vyboru. Bibliotekoznavstvo [System methods in analytics: practice and problems of choice]. Dokumentoznavstvo Library science. No.1. 48-54 pp.

8. Mochernyi, S. V. (1995). Ekonomichnyi slovnyk-dovidnyk [Economic dictionary-reference book]. K.: Femina, 368 p.

9. Derhaliuk, M. O. (2018). Pidkhody shchodo vyznachennia sutnosti poniattia «ahropromyslovyi kompleks» [Approaches to defining the essence of the concept of «agro-industrial complex»]. Ekonomika ta derzhava [Economy and State]. No. 5. 34-35 pp. Available at: http://www.economy.in.ua/pdf/5_2018/10.pdf

10. Lysetskyi, A. S. (2000). APK: metodolohiia rozvytku rehionu [APC: methodology of regional development]. Ekonomika Ukrainy [Economy of Ukraine]. No. 2. 59-66 pp.

11. Tverezovska, N. T., Tarnavska, T. V. (2012). Understanding the concept of «system» in various fields of scientific knowledge. Pedagogy of Higher and Secondary Education. No. 35. 320-331 pp. Available at: <https://doi.org/10.31812/educdim.v35i0.3553>

12. Monastyrskyi, H. L. (2019). Teoriia orhanizatsii: pidruchnyk [Theory of organization: textbook]. Ternopil: «Krok». 368 p.

13. Kyryliuk, Ye. M., Proshchalykina, A. M. (2012). Metodolohiia synerhetyky v doslidzhenni protsesiv transformatsii ekonomichnykh system [Synergetics methodology in the study of economic systems transformation processes]. Mekhanizm rehulivannia ekonomiky [Mechanism of economic regulation]. No. 1. 87-94 pp. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mre_2012_1_10.

14. FAO (2018). Sustainable food systems Concept and framework. 2018. Available at: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/b620989c-407b-4caf-a152-f790f55fec71/content>

15. Gladiy, M. V., Luzan, Yu. Ya. (2020). Ahrarni transformatsii ta selianski hospodarstva v systemi prodovolchoi bezpeky Ukrainy [Agrarian transformations and peasant farms in the food security system of Ukraine]. Ekonomika APK [Economics of the Agricultural Industry] No. 5. 6-21 pp. Available at: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005006>

16. Varchenko, O. O. (2019). Teoretichni aspekty funktsionuvannia ahroprodovolchykh lantsiuhiv ta osoblyvostei yikh rozvytku v Ukraini [Theoretical aspects of the functioning of agro-food chains and the

features of their development in Ukraine]. Ekonomika ta upravlinnia APK [Economics and management of the agricultural complex]. No. 1. 6-20 pp. Available at: <https://doi.org/10.33245/2310-9262-2019-148-1-6-20>

17. Burkynskyi, B. V., Nikishyna, O. V., Zerkina, O. O. (2023). Metodychni rekomendatsii do kompleksnoho otsiniuvannia funktsionuvannia y rehulivannia tovarnykh rynkiv na zasadakh stiikosti (rezylientnosti): nauk. dopovid [Methodological recommendations for a comprehensive assessment of the functioning and regulation of commodity markets on the basis of sustainability (resilience): scientific report]. Odesa: DU «IREED NANU». 129 p.

18. Varchenko, O. O. (2020). Metodychni pidkhody do otsinky funktsionuvannia ahroprodovolchykh lantsiuhiv [Methodological approaches to assessing the functioning of agri-food chains]. Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu: naukovyi zhurnal [Current problems of regional economic development: scientific journal]. Vol. 16. T. 2. 94-105 pp. DOI: <https://doi.org/10.15330/apred.2.16.94-105>

19. Nikishyna, O. V. (2023). Metodychni zasady otsiniuvannia stiikosti vidtvoriuvannia rozvytku ahroprodovolchykh rynkiv [Methodological principles for assessing the sustainability of the reproductive development of agri-food markets]. Ekonomika: realii chasu [Economics: realities of the time]. Vol. No. 5 (69). Available at: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10092414>

20. Alishov Hamid Nadir-ohly (2017). Prodovolcha bezpeka Ukrainy ta chynnyky, shcho formuiut yii riven [Food security of Ukraine and factors shaping its level]. Ekonomika ta suspilstvo [Economy and society]. Vol. No 13. Available at: https://economyand-society.in.ua/journals/13_ukr/27.pdf

Наукові засади формування та функціонування агропродовольчих систем в сучасних умовах

Варченко О.О.

У статті узагальнено та поглиблено наукові засади функціонування агропродовольчої системи (АПС). Наголошено, що досягненню збалансованого розвитку АПС відводиться забезпечення ефективного розвитку всіх її складових елементів на основі раціональної галузевої структури згідно з вимогами продовольчої безпеки країни. Доведено, що продовольче забезпечення населення країни необхідно досліджувати не лише з позиції його сутності як бізнес-процесу, а також з точки зору системного підходу – як агропродовольчу систему.

Проведено аналіз структури АПС на основі інституціонального, відтворювально-функціонального та галузевого підходів. Розкрито, що використання системного підходу при дослідженні структури АПС вимагає дотримання таких принципів: цілісності та єдності; ієрархічності побудови; структуризації, що дозволить розглядати АПС як цілісну сукупність елементів, для якої властивими є впорядкованість зв'язків та відносин, а також наявність структурованих субсистем.

Узагальнено вплив законів організації систем на АПС у статичному та динамічному контекстах, що поглиблює теоретичні та методологічні засади функціонування системи. Зроблено висновок, що інституційна структура АПС охоплює учасників із певним рівнем свободи та власними цілями, а також суб'єктів, які координують їх діяльність.

Уточнено теоретичну сутність АПС із урахуванням циклічного характеру відтворювального процесу як сукупності взаємопов'язаних ланок – субсистем та компонентів, які функціонують в

єдності принципів та підпорядковані досягненню єдиної цілі. Обґрунтовано, що галузева структура доповнює інституційну та відтворювально-функціональну структури АПС, дозволяє комплексно дослідити суспільний розподіл праці, агропродовольчі ланцюги та створення доданої вартості на рівні кожного учасника.

Ключові слова: агропродовольча система (АПС), інституційна структура АПС, функціонально-відтворювальна структура АПС, галузева структура АПС, продовольче забезпечення, агропродовольчі ланцюги.



Copyright: Varchenko O. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:

Varchenko O.

<https://orcid.org/0000-0002-3543-6926>

UDC 336.22

JEL 25, D 81

Conceptual foundations of tax risk of business entities

Boyko S.¹ , Bets O.² , Drahan O.³ , Havryk O.³ 

¹ National University of Food Technologies

² Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

³ Bila Tserkva National Agrarian University



Corresponding author: Boyko S. E-mail: svitlanaboyko@ukr.net



Бойко С.В., Бец О.І., Драган О.О., Гавриук О.Ю. Концептуальні основи податкового ризику суб'єктів господарювання. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 88–96.

Boyko S., Bets O., Drahan O., Havryk O. Conceptual foundations of tax risk of business entities. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 88–96.

Рукопис отримано: 06.06.2024 р.

Прийнято: 13.06.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-88-96

The article purpose of is to substantiate the conceptual foundations of the tax risk of business entities based on the essence definition.

Based on the development of approaches to the interpretation of the «tax risk» concept by foreign scientists, a content triad has been determined. These are economic risk, uncertainty of tax legislation and inaccurate processing of information. Based on the development of approaches to interpretation by domestic scientists, the most common approaches to interpretation were determined. These are four scientific approaches. Tax risk economic category. Tax risk is the probability of incurring losses, primarily financial. Tax risk is the probability of deterioration of the financial situation. Tax risk is the unpredictability of tax relations.

The essence of the tax risk of the business entity is substantiated. The tax risk of a business entity is an objective phenomenon of the business entity's activity, which is realized as the probability of a potential threat of incurring losses (financial, reputational, etc.) due to the tax relations subjective component. On the part of the state, the tax risk is formed by the inconsistency of tax legislation, changes in tax legislation in the direction of increasing the tax burden, cancellation of tax benefits; lack of independent taxpayer service. On the part of the economic entity, the tax risk is formed by non-compliance with the requirements of tax legislation in order to reduce the tax burden or avoid the obligation to pay taxes, insufficient qualification of the staff performing tax assessment and payment, lack of effective tax planning).

Key words: taxes, tax risk, taxation, tax legislation, tax evasion, risky taxpayer.

Problem statement and analysis of recent research. The activities of business entities are accompanied by various internal and external risk factors, namely: macroeconomic (GDP decline, high inflation, exchange rate fluctuations, high unemployment, changes in taxation conditions, etc.); technological, institutional (changes

in state regulation of institutional conditions for conducting business, etc.), informational (cyberattacks and information wars, etc.), social (social instability, unemployment, shortage of qualified workers and employees in the labor market, low standard of living of the population, migration, etc.), political (political crisis, etc.), etc.

Among the set of risk factors of business entities, those that produce tax risks occupy a prominent place.

Scientific research by foreign scientists focuses on the study of tax risks of business entities in the context of their tendency to aggressive tax planning and tax evasion, the impact of tax risks on the market value of companies. The approach of foreign scholars to determining the essence of tax risks links them with tax uncertainty, contradictions in tax legislation, the risk of tax audit and increased tax control, loss of the right to tax benefits, etc. Thus, P. Sreesing and W. Chen believe that tax risk arises when there are differences in tax legislation, inconsistency in the implementation of taxation, insufficient enforcement by authorities, possible inspections in the future and systematic changes in tax rates and provisions that create uncertainty or tax risk in the future [1, 2]. At the same time, K. Drake, S. Lusch, J. Stekelberg defined tax risk as tax-related uncertainty inherent in a firm's operations, whether related to operational decisions or decisions regarding financial reporting and corporate reputation [3]. In addition, S. Neuman, T. Omer, and A. Schmidt continue to study the essence of tax risk and offer their own interpretation of tax risk «as uncertainty about future tax outcomes caused by current actions or activities, or failure to take preventive actions or continue operations» [4]. Based on the concept of tax risk, scientists assume that tax risk is a result of economic risk, uncertainty in tax legislation, and inaccuracy in the processing of financial and economic information.

In the scientific domestic literature, the issues of tax risk as well as the economic risk of business entities were studied by I. Blank, O. Desiatniuk, I. Kemenyash, K. Kolisnichenko, S. Kucher, S. Levytska, O. Tymchenko, and others.

One of the first classifications of the causes of tax risks was proposed by O. Desiatniuk: socio-economic deficiencies; organizational and legal deficiencies; regulatory and legal deficiencies. More thorough developments in the field of tax riskology belong to O. Tymchenko. Later, the classification of sources of tax risks was improved by N. O. Yevtushenko. I. Blank also developed a number of methods for assessing and managing tax risk. He believed that taxpayers should use these methods to minimize their tax risks. I. Kemenyash also emphasizes that tax risk is a dynamic phenomenon that is constantly changing under the influence of various factors. Therefore, taxpayers should constantly monitor tax legislation and take measures to minimize tax risks.

The works of K. Kolisnichenko are of significant value for understanding and managing tax risks. His research helps enterprises develop effective strategies to minimize tax risks and increase their financial stability.

S. Kucher, a Ukrainian scientist, made a significant contribution to the development of the understanding of tax risk. He defined tax risk as the possibility of negative consequences for the financial situation of a taxpayer as a result of a violation of tax legislation. In addition, the author developed a methodology for assessing tax risks

It should be noted that S. Levytska proposed a clear classification of tax risks based on the subject, object and source of risk. This classification became the basis for further research in this area.

As for the directions of O. Tymchenko, it gave a clear definition of tax risk and identified its key factors, such as changes in tax legislation, dishonest behavior of taxpayers and imperfection of the tax administration.

However, some conceptual aspects of tax riskology remain debatable, the clarification of which will contribute to a more accurate identification and justification of rational management decisions [5-21].

The purpose of the study is to substantiate the conceptual foundations of business entities tax risk based on determining its essence and generalizing the main characteristics of its manifestation. To achieve this goal, a system of theoretical **research methods** was applied: analysis and synthesis, comparison and theoretical generalization, historical and logical.

Research results. To understand the essence of the «tax risk» concept, it is necessary to study the theoretical foundations of the tax risks structure, since there are possibilities of tax risks at the level of the state and a separate region, at the level of an economic activity separate type, at the level of a business entity. It should be noted that today the study of tax risk at the level of business entities requires further study. In the presented study, we consider the tax risk of business entities, which significantly limits the analysis of the conceptual apparatus of financial science and current legislation.

In particular, according to clause 14.1.221 of the Tax Code of Ukraine, risk is the probability of non-declaration (incomplete declaration) of tax obligations by a taxpayer, non-fulfillment by a taxpayer of other legislation, control over which is entrusted to regulatory authorities [22]. Thus, from the taxpayer's perspective, the State Tax Service of Ukraine diagnoses risk in the

event of non-declaration of tax obligations, non-payment of taxes, etc.

Based on the generalization of definitions of the concept of «tax risk of a business entity (enterprise)», we took into account the most common approaches in domestic financial science (Fig. 1).

individuals who are taxpayers; tax agents, etc. Therefore, the comparison of the definition of tax risk and tax risk subjects allows us to state that it is advisable to take the subjective component of the conceptual apparatus as a basis for formulating the essence of the studied economic category.

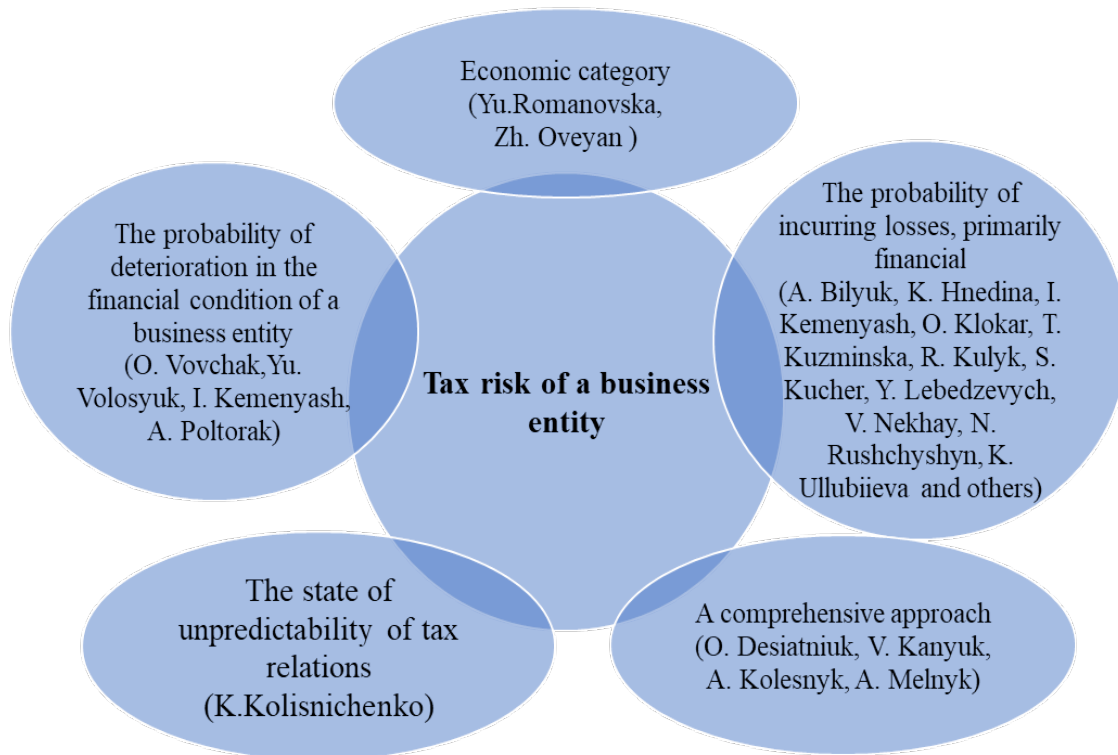


Fig. 1. Approaches to definitions of the «tax risk» concept of a business entity»

Source: generalized based on [4-21].

The information presented in Fig. 1 allowed us to draw the following conclusions (generalizations). Yu. Romanovska, Zh. Oveyan consider the tax risk of an enterprise to be an economic category that reflects the peculiarities of the taxpayer's perception of the possible losses (damages) danger associated with the process of taxation and tax payment [19]. As M. Denysenko and V. Dolot note, «an economic category is an abstract (generalized) expression of economic relations. Thus, when interpreting a term or formulating a particular category, some economic relations must be reflected» [8]. At the same time, Yu. Romanovska and Zh. Oveyan do not indicate what economic relations occur and between which subjects in the event of possible losses (damages) associated with the taxation process. The subjects of tax risk are the state (legislative authorities, tax control authorities); legal entities, individual entrepreneurs,

Summarizing the above, the tax risk of a business entity is an economic category that is realized through economic relations between the state, legal entities and individuals regarding possible losses (damages) associated with the process of taxation and tax payment. Retrospective analysis indicates the introduction of a risk-oriented approach in the activities of state tax authorities in 2003 and through the adoption and implementation of the Program for the Modernization of the State Tax Service of Ukraine, which was accompanied by the adoption of regulatory acts that in certain periods regulated the process of identifying tax risks of enterprises and risky taxpayers. The following should be highlighted: Methodological recommendations for monitoring tax risks, approved by the order of the State Tax Service of Ukraine dated 23.10.2001 No. 428; Procedure for assessing the performance indicators of

business entities for the distribution of taxpayers by attention categories, approved by the order of the Ukraine State Tax Service dated 24.07.2006 No. 430; Procedure for applying an automated risk analysis and management system during customs control and customs clearance of goods using a cargo customs declaration, approved by the order of the Ukraine State Customs Service dated 13.12.2010 No. 1467; Procedure for developing risk profiles, approved by the order of the Ukraine State Customs Service dated 22.12.2010 No. 1514; Criteria for assessing the degree of risk from the activities of a customs broker and determining the frequency of planned state supervision (control) measures, approved by the resolution of the Ukraine Ministers Cabinet dated 21.03.2012 No. 219; Procedure for conducting risk analysis and assessment, development and implementation of risk management measures in the Customs Service of Ukraine, approved by Order of the Ukraine Ministry of Finance dated 05/24/2012 No. 597; Procedure for forming a plan-schedule for conducting documentary scheduled audits of taxpayers, approved by Order of the Ukraine Ministry of Finance dated 06/02/2015 No. 524 (hereinafter referred to as Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 06/02/2015 No. 524); Recommended procedure for interaction of SFS units in the comprehensive development of tax risks from value-added tax, approved by Order of the Ukraine State Fiscal Service dated 07/28/2015 No. 543; The procedure for conducting risk analysis and assessment, developing and implementing risk management measures to determine the forms and volumes of customs control, approved by the order of the Ukraine Ministry of Finance dated July 31, 2015 No. 684; The procedure for suspending the registration of a tax invoice / calculating adjustments in the Unified Register of Tax Invoices, approved by the resolution of the Ukraine Cabinet of Ministers dated February 21, 2018 No. 117; The procedure for suspending the registration of a tax invoice / calculating adjustments in the Unified Register of Tax Invoices, approved by the resolution of the Ukraine Cabinet of Ministers dated December 11, 2019 No. 1165 (hereinafter referred to as the Resolution of the Ukraine Cabinet of Ministers dated December 11, 2019 No. 1165).

It has been established that at the current stage of development of tax administration, several approaches to the taxonomy of risky taxpayers are distinguished. The first approach is used in accordance with the Order of the Ukraine Ministry of Finance dated 02.06.2015

No. 524 for the needs of forming a plan-schedule for conducting documentary scheduled inspections of taxpayers with the classification of taxpayers into: 1) high-risk taxpayers; 2) medium-risk taxpayers; 3) low-risk taxpayers. In general, 67 tax risk criteria have been defined for legal entities, 30 criteria for individual entrepreneurs, 32 criteria for non-banking institutions, 25 criteria for commercial banks, 10 criteria for permanent representative offices and representative offices of non-residents, provided that at least three criteria are sufficient to assign a certain risk status to a taxpayer. The first approach to the taxpayer taxonomy is also used to select taxpayers to verify the correctness of the calculation, completeness and timeliness of payment of personal income tax, military levy and single social contribution.

The second approach to the taxpayer taxonomy is used in accordance with the Resolution of the Ukraine Cabinet of Ministers dated 11.12.2019 No. 1165 for the purposes of suspending the registration of a tax invoice/ calculating an adjustment. A summary of the approaches to defining the tax risk of a business entity as the probability of expenses is given in Table 1.

The definition of tax risk of a business entity as the probability of losses is the most common among domestic financiers. Some provisions in the presented definitions in Table 1 remain debatable. Thus, K. Ullubiieva limits tax risks to penalties, accrued liabilities, and reduced VAT tax credit [21]. Such a limitation of tax risks is inappropriate, since in the tax system of Ukraine, in addition to VAT, other taxes are also payable (corporate profit tax, personal income tax, excise tax, environmental tax, rent, duty, property tax, single tax, fee for parking spaces, tourist tax) [22]. Limitation by financial costs is widespread, but incomplete. We believe that losses from tax risks of a business entity are also realized by the loss of business reputation, loss of time and distraction from financial and economic activities during tax audits, assignment of the risky taxpayer status, etc.

A similar opinion is found in the work of V. A. Nekhay, K. V. Gnedin, who link the tax risk of an enterprise with the possibility of costs and other negative consequences caused by external factors, such as uncertainty in the tax sphere [16]. However, the formation of the tax risk of a business entity occurs under the influence of not only external factors, often tax risk is formed due to the desire of management (owners) to evade the obligation to charge and pay taxes.

Table 1 - Approaches to determining the tax risk of a business entity as a probability of expenses

Authors	Definition
A. Bilyuk, E. Kosova	«the possibility of undesirable consequences for the subject of tax legal relations related to the taxation process, caused by negative deviations from the expected states (scenarios) in the future period» [5]
R. Kulyk, Yu. Kulyk	«the possible occurrence of adverse material (primarily financial) and other consequences for the taxpayer as a result of the actions (inaction) of the participants in tax legal relations» [12]
S. Kucher	«the possibility of the taxpayer incurring unplanned expenses in the future caused by the failure of such taxpayer to comply with tax legislation» [13]
Ya. Lebedzevych, T. Kuzminska	«the probability (threat) of additional assessment of taxes (fees), penalties and fines during a tax audit due to discrepancies between taxpayers and tax authorities in the interpretation of tax legislation, which may result in a real increase in the tax burden for the business entity» [14]
V. Nekhay, K. Hnedina	«the probability of losses caused by uncertainty and conflict in the tax sphere and the possibility of negative consequences in the process of making management decisions regarding the implementation of the enterprise's tax policy» [16]
O. Klokar, S. Boyko, I. Kemenyash, N. Rushchyshyn	«the risk for the subject of tax legal relations to incur financial and other costs associated with the taxation process due to certain risk-forming factors» [17]
K. Ullubiieva	«the probability of losses due to the imposition of penalties (for violation of tax, currency and other legislation), additional assessment of tax liabilities and reduction of VAT tax credit» [21]

Source: summarized based on [5, 12-14, 16,17,21].

The limitation of the scope of tax risk of an enterprise is also discussed in the works of S. V. Kucher [13]. The author defines non-compliance with tax legislation as the only source of tax risk of an enterprise. Contrary to the scientist's scientific position, we see the presence of tax risk in business entities that comply with tax legislation, but have tax risks of frequent changes in tax rates, increases in tax rates, cancellation of tax benefits, changes in the procedure for tax administration, etc. Proof of the presence of other tax risks can be the interpretation of tax risk by V. F. Deineka, O. M. Rozum, I. A. Shavlo, where «tax risk from the taxpayer's point of view is the probability of an increase in the tax burden, the risk of minimizing taxes that arise in the interpretation of tax legislation, the risk of tax control during a tax audit and, as a result, the risk of criminal prosecution of a tax nature» [7].

Researchers A. V. Bilyuk, E. V. Kosova see the source of tax risk of enterprises in negative deviations from the expected states (scenarios) of taxation in the future period, but they do not indicate either the degree of deviation

for identifying tax risk, or time periods, or basic indicators for identifying tax risk. Such indicators may be the size of tax liabilities, VAT tax credit, the size of the tax burden on income, expenses, cash flows, etc. The definition is based on the threat of failure to meet the planned indicators of the enterprise's activities due to a change in the state's tax policy. The sign of planning is embedded in the definition of O. I. Sedykh, however, the definition of tax risks has a not entirely scientific formulation: "... in a broad sense, risk (tax risk of an enterprise) is something that can lead to negative results, so that the financial results after taxation of a transaction or economic activity may not be as expected" [20].

The definition of the business entity tax risk as the deterioration probability of the financial condition is given in Table 2. Thus, A. Poltorak, Yu. Volosyuk limit the tax risk of an enterprise to the probability of a change in the financial condition due to the influence of various factors on the planned tax indicators[18], but, in our opinion, it is not entirely correct to limit oneself to the planned indicators.

Table 2 - Definition of the tax risk of a business entity as the probability of deterioration in financial condition

Authors	Definition
A. Poltorak, Yu. Volosyuk	«the probability of a change in the financial condition of a business entity due to the influence of external and internal factors of an objective and subjective nature on the tax planning system of the enterprise» [18]
O. Vovchak, I. Kemenyash	«the probability of a financial condition occurring when the payer cannot fully or partially repay his tax obligations to the budget» [6]

Source: summarized based on [6, 18].

For example, small and some medium-sized enterprises do not implement tax planning systems (tax budgeting), and, accordingly, their financial condition may deteriorate due to the growth of the tax burden. In this regard, the opinion of O. Vovchak, I. Kemenyash [6] is correct, who consider the inability of an enterprise to repay tax liabilities to the budget under tax risk. Thus, scientists have concluded that the essence of the tax risk of a business entity is characterized by the loss of solvency, as well as a shortage of funds to finance tax liabilities. We believe that the position on the tax risk of a business entity as the probability of deterioration of the financial condition deserves consideration not only in the direction of solvency, but also in financial stability, business activity, liquidity, even the probability of bankruptcy. This is confirmed by the fact that scientific research by foreign scientists is based on hypotheses of the relationship between tax risk, tax pressure and indicators of profitability, liquidity, financial leverage, market value, capital structure, debt policy, dividend policy, etc. [23-27]. It has been established that some scientists use a comprehensive approach, for example, A. Melnyk and A. Kolesnyk - a dualistic approach (Table 3).

Thus, A. Melnyk, A. Kolesnyk define the tax risk of an enterprise as the probability of

financial losses or under-receipt of income due to non-payment of taxes, tax offenses, irrational management decisions in the field of taxation (tax management), that is, exclusively internal factors and internal tax risks. The consequence of tax risks, according to scientists, is financial losses of the enterprise, reduction of net profit, investment attractiveness of the enterprise, loss of financial stability [15]. The outlined position continues the list of indicators of financial condition that may deteriorate due to tax risks of a business entity.

A comprehensive approach to determining tax risk is used by O. Desyatnyuk, V. Kanyuk, who interpret tax risk as a permanent probability of occurrence as a result of the influence of exogenous and endogenous factors related to the taxation process, financial, procedural, legal, social and other consequences that are characterized by uncertainty and are manifested both in the form of various losses (losses, unused opportunities, lost benefits), and in the possibility of obtaining additional benefits (income, profit, cost savings, additional opportunities) as a result of negative and positive deviations from the planned goals of the tax activities of such a business entity [10]. We agree that to determine the tax risk of a business entity, it is advisable to use a comprehensive and systematic approach.

Table 3- Determination of the tax risk of a business entity based on the duality of approaches

Authors	Definition
A. Melnyk	«the possibility of carrying out an event as a result of which an organization that has implemented a certain decision in the field of taxation may lose possible benefits, incur additional losses»
A. Kolesnyk	«the probability of a potential threat for a taxpayer to incur financial losses or under-receive income due to non-payment of taxes, committing tax offenses»

Source: summarized based on [15].

Conclusions. Taking into account the above, we believe that tax risk should be considered as the probability of a potential threat of incurring losses due to the subjective component of the tax relations of the business entity and the state. In the process of a business entity's activities, an important condition for its effective development is to take into account tax risks, the occurrence of which is influenced by a variety of both external and internal factors. Despite the fact that external factors cannot be eliminated independently by the business entity (for example, shortcomings in tax legislation or changes in taxation parameters), all tax risks must be identified in a timely manner and their consequences assessed in order to make optimal management decisions.

Tax risk of a business entity is an objective phenomenon of the business entity's activities, which is realized as the probability of a potential threat of incurring losses (financial, reputational, etc.) due to the subjective component of tax relations (on the state part: inconsistency of tax legislation, changes in tax legislation in the direction of increasing the tax burden, tax benefits abolition; lack of independent service for taxpayers; on the part of the business entity: failure to comply with the requirements of tax legislation in order to reduce the tax burden or avoid the obligation to pay taxes, insufficient qualifications of personnel responsible for calculating and paying taxes, lack of effective tax planning).

The proposed definition of tax risk covers all subjects and objects of tax relations, and also takes into account all factors influencing the taxation process, which will allow for the prompt adoption of rational management decisions to minimize and neutralize it.

Further research should focus on determining the criteria (signs) and quantitative parameters of tax risks of business entities, as well as the main risk factors, taking into account domestic experience in tax administration and world practice.

REFERENCES

1. Sreesing, P. (2018). Taxes and risk-taking behavior: evidence from mergers and acquisitions in the G7 nations. *The Journal of Risk Finance*, №19(3), 277–294 pp. DOI: 10.1108/JRF-12-2016-0170
2. Chen, W. (2020). Too far east is west: tax risk, tax reform and investment timing. *International Journal of Managerial Finance*, Emerald Group Publishing Limited, Vol. 17(2), 303–326 pp. DOI: 10.1108/IJMF-03-2020-0132
3. Drake, K. D., Lusch, S. J., Stekelberg, J. (2019). Does Tax Risk Affect Investor Valuation of

Tax Avoidance? *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, № 34(1), 151–176 pp. DOI: 10.2139/ssrn.2374016

4. Neuman, S. S., Omer, T. C., Schmidt, A. P. (2020). Assessing Tax Risk: Practitioner Perspectives. *Contemporary Accounting Research*, Forthcoming. *Contemporary Accounting Research*, Vol. 37, issue 3, pp. 1788–1827. DOI: 10.1111/1911-3846.12556

5. Bilyuk, A. V., Kosova, E. V. (2017). Kontseptsiia ryzyk-oriientovanoho podatkovoho administruvannya v biudzhetnomu protsesi [The concept of risk-oriented tax administration in the budget process]. *Molodyi vchenyi [Young scientist]*. No. 1, 539–542 pp.

6. Vovchak, O., Kemenyash, I. (2008). Podatkovi ryzyky v systemi upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu pidpriemnytskykh struktur Ukrainy [Tax risks in the economic security management system of business structures of Ukraine]. *Finansy Ukrainy [Finances of Ukraine]*, No. 11, pp. 41–46.

7. Deineka, V. F., Rozum, O. M., Shavlo, I. A. (2014). Koruptsiini ryzyky ta faktory u systemi podatkovykh vidnosyn [Corruption risks and factors in the system of tax relations]. *Finansove pravo [Finance law]*. No. 4 (30), pp. 25–27.

8. Denysenko, M. P., Dolot, V. D. (2017). Zdorovia yak ekonomichna katehoriia. [Health as an economic category]. *Ekonomika ta derzhava [Economy and the state]*. No. 4, pp. 29–31.

9. Desiatniuk, O. M. (2009). Monitorynh podatkovykh ryzykiv: teoriia ta praktyka : monohrafiia. [Monitoring tax risks: theory and practice: monograph]. T.: TNEU. 309 p.

10. Desiatniuk, O., Kaniuk, V. (2014). Sutnisno-teoretychni osnovy podatkovykh ryzykiv subiektiv pidpriemnytskoi diialnosti. [Substantive and theoretical foundations of tax risks of business entities]. *Svit finansiv [The world of finance]*. Vol. 3, pp. 99–109.

11. Kolisnichenko, K. V. (2011). Osnovni kharakterystyky podatkovykh ryzykiv. Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu [Basic characteristics of tax risks]. *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu [Actual problems of the economic development of the region]*. Vol. 7(2), pp. 325–328.

12. Kulyk, R., Kulyk, Yu. (2011). Rol audytorskykh firm u minimizatsii podatkovykh ryzykiv subiektiv pidpriemnytstva [The role of audit firms in minimizing tax risks of business entities]. *Svit finansiv [The world of finance]*. Vol. 1, pp. 110–118.

13. Kucher, S. V. (2014). Otsiniuvannya podatkovykh ryzykiv platnyka podatku na prybutok. [Assessment of tax risks of the income tax payer]. «*Visnyk ZhDTU*»: *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannya. [Bulletin of Zhdtu: Economics, management and administration]*. No.3(69), pp. 58–62.

14. Lebedzevych, Ya. V., Kuzminska, T. S. (2013). Osnovni metody analizu podatkovykh ryzykiv v protsesi pryiniattia upravlynskykh rishen. [Basic

methods of tax risk analysis in the process of making managerial decisions]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo tekhnolohichnoho universytetu. Seria : Ekonomichni nauky* [Bulletin of the Zhytomyr State University of Technology. Series: Economic sciences]. No. 2, pp. 252-260.

15. Melnyk, A. O., Kolesnyk, A. O. (2020). Podatkovi skladnyk ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva. [The tax component of the economic security of the enterprise]. *Naukovi pohliad: ekonomika ta upravlinnia* [Scientific view: economics and management]. No. 1 (67), pp. 83–88.

16. Nekhay, V. A., Hnedina, K. V. (2015). Podatkovi ryzyky: zmist ta metody znyzhennia [Tax risks: content and methods of reduction]. *Naukovi visnyk Polissia* [Polissya scientific bulletin]. Vol. 2, pp. 132-138.

17. Klokar, O. O., Boiko, S. V., Kemenyash, I. H., Rushchyshyn N. M. (2007). *Podatkovi menedzhment: navch. posibnyk* [Tax management: a textbook]. Lviv: SPOLOM. 320 p.

18. Poltorak, A., Volosyuk, Yu. (2016). Tax risks estimation in the system of enterprises economic security. *Economic Annals-XXI*, Vol. 158 (3-4(2)), pp. 35–38.

19. Romanovska, Yu. A., Oveian, Zh. A. (2013). Osoblyvosti modeliuвання vplyvu podatkovykh ryzykiv na diialnist sub yektiv hospodariuvannia [Peculiarities of modeling the influence of tax risks on the activities of economic entities]. *Chasopys ekonomichnykh reform* [Journal of economic reforms]. No. 4 (12), pp. 61-66.

20. Sedykh, O. I. (2011). Podatkovi ryzyky pidpriemstva v umovakh hlobalizatsii [Tax risks of the enterprise in the conditions of globalization]. *Ekonomichni visnyk Donbasu* [Economic Herald of Donbass]. No. 3, pp. 118-122.

21. Ullubiieva, K. K. (2014). Shliakhy udoskonalennia metodyky vnutrishnoho kontroliu rozrakhunkiv za podatkom na dodanu vartist na osnovi ryzyk-oriientovanoho pidkhodu [Ways of improving the methodology of internal control of value-added tax calculations based on a risk-oriented approach]. *Naukovi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu* [Scientific Bulletin of Kherson State University]. Vol. 6. Iss. 5, pp. 201–204.

22. Podatkovi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 No. 2755-VI [Tax Code of Ukraine]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17?find=1&text=%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8#w1_6

23. Faulkender, M., Smith, J. M. (2016). Taxes and leverage at multinational corporations. *Journal of Financial Economics*. Vol. 122, Iss. 1. Pp. 1-20. DOI: 10.1016/j.jfineco.2016.05.011

24. Ardyansah, D., Zulaikha (2014). Pengaruh size, leverage, profitability, capital intensity ratio dan komisaris independen terhadap effective tax rate (ETR) (Studi Empiris pada Perusahaan Manufaktur yang Terdaftar Di BEI Selama Periode 2010-2012). Unspecified.

25. Darmawan, I. G., Sukartha, I. M. (2014). Pengaruh Penerapan Corporate Governance, Leverage, Return On Assets, Dan Ukuran Perusahaan Pada Penghindaran Pajak. *EJurnal Akuntansi Universitas Udayana*. Vol. 9.1, pp. 143-161.

26. DeAngelo, H., Masulis, R. W. (1980). Leverage and Dividend Irrelevancy Under Corporate and Personal Taxation. *The Journal of Finance*. Vol. 35, No. 2, pp. 453-464.

27. Stickney, C. P., McGee, V. E. (1982). Effective Corporate Tax Rates: The Effect of Size, Capital Intensity, Leverage and Other Factors. *Journal of Accounting and Public Policy*, Vol. 1, pp. 125-152.

Концептуальні основи податкового ризику суб'єктів господарювання

Бойко С.В., Бец О.І., Драган О.О., Гаврик О.Ю.

Стаття присвячена дослідженню концептуальних основ податкового ризику, з яким вступають у протиріччя суб'єкти господарювання, на основі визначення сутності ризику суб'єктів господарювання.

Встановлено, що діяльність суб'єктів господарювання супроводжується різноманітними внутрішніми та зовнішніми ризик-факторами: макроекономічними, технологічними, інституціональними, інформаційними, соціальними, політичними тощо. Серед сукупності ризик-факторів суб'єктів господарювання виділено ті, що продукують податкові ризики.

Для досягнення поставленої мети застосовано систему теоретичних методів дослідження: аналізу і синтезу, порівняння та узагальнення, історико-логічний.

На основі опрацювання підходів до трактування поняття «податковий ризик суб'єкта господарювання» іноземними вченими визначено тріаду змістового наповнення: економічний ризик, невизначеність податкового законодавства та некоректне оброблення інформації.

Систематизовано підходи до трактування вітчизняними вченими поняття «податковий ризик суб'єкта господарювання». Перший визначає сутність податкового ризику як сукупності відносин між державою, юридичними та фізичними особами щодо можливих втрат (збитків), пов'язаних з процесом оподаткування та сплати податків, що суворо регламентуються податковим законодавством, зокрема, визначення рівня ризиковості платників податків для потреб податкового адміністрування загалом чи адміністрування окремих податків, наприклад, податку на додану вартість. Другий з підходів має найбільше поширення у науковій літературі та визначає сутність податкового ризику через ймовірність понесення фінансових втрат. Альтернативними є підходи до розуміння сутності податкового ризику як можливості погіршення

фінансового стану суб'єкта господарювання, стану непередбачуваності податкових відносин.

Запропоновано авторське тлумачення сутності податкового ризику суб'єкта господарювання як об'єктивне явище його діяльності, що реалізується як можливість виникнення потенційної загрози понести втрати через суб'єктивну складову

податкових відносин, що дозволить системно та комплексно враховувати його природу та оперативно розробляти заходи з мінімізації та нейтралізації його впливу.

Ключові слова: податки, податковий ризик, оподаткування, податкове законодавство, ухилення від сплати податків, ризиковий платник.



Copyright: Boyko S. et al. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:

Boyko S.

Bets O.

Drahan O.

Havryk O.

<https://orcid.org/0000-0002-1333-0397>

<https://orcid.org/0009-0002-7191-4822>


<https://orcid.org/0000-0001-6431-8825>

<https://orcid.org/0000-0001-9816-0253>

УДК 330.322:631.164.6

JEL E20, H54, Q12

Методичні підходи до оцінювання інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства

Сандульський Р.П. *Білоцерківський національний аграрний університет* Сандульський Р.П. E-mail: sandulskiy_ruslan@btsau.edu.ua

Сандульський Р.П. Методичні підходи до оцінювання інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 97–109.

Sandulskiy R. Methodological approaches to assessing the investment activity of the agricultural enterprise. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 97–109.

Рукопис отримано: 27.09.2024 р.

Прийнято: 04.10.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-97-109

Узагальнено, що більшість методичних підходів до оцінювання ефективності інвестиційної діяльності підприємства, представлених у науковій літературі, зводиться до розрахунку показників ефективності інвестиційного проєкту, що є недостатнім. Висвітлено методологічні засади до оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств, а саме: витратний, нормативний, ринковий, ресурсний, відтворювальний, системний, бально-рейтинговий, експертний, стратегічний, ризикоорієнтований, альтернативний підходи.

Зроблено висновок, що зазначені підходи відрізняються як за напрямками і показниками дослідження, так і системою принципів та методів, які використовуються при аналізі. Обґрунтовано, що оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств слід розглядати як систему принципів та методів, які дають можливість оцінити ефективність використання ресурсів та фінансових вкладень у різні напрями їх діяльності, оцінити як якісні, так й кількісні аспекти інвестування.

Аргументовано, що при розробленні методики оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств необхідно дотримуватися таких принципів: комплексності; коректності; адекватності; обмеження ресурсів; диверсифікації; систематичного характеру вивчення та моніторингу. Доведено, що оцінювання ефективності інвестиційної діяльності необхідне не лише на основі показників економічної ефективності, але й з урахуванням ефектів її впливу на екологічну та соціальну складові, а також управлінську систему. Запропоновано комплексну систему оцінювання інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств, яка включає: показники рентабельності; показники ефективності використання інвестицій; фінансові показники діяльності підприємства; соціальні та екологічні показники; показники результативності управління та апарат математичної статистики для розрахунку взаємозв'язків та взаємовпливів між ними.

Ключові слова: інвестиційна діяльність, сільськогосподарська діяльність, системно відтворювальний підхід, комплексна система показників.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Забезпечення економічної ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств досягається результативністю інвестиційної діяльності, оскільки активізація інвестиційних процесів як правило зумовлює позитивну динаміку зміни показників господарської діяльності як об'єкту інвестування. Здійснення інвестиційної діяльності підприємством вимагає урахування галузевих особливостей, які проявляються в специфіці діяльності, пов'язаної із забезпеченням продовольчої безпеки країни, сталого розвитку сільських територій. Отже, інвестиційна діяльність сільськогосподарських підприємств є системою, що включає комплекс взаємопов'язаних і чітко впорядкованих економічних, соціальних, екологічних заходів, які можливо реалізувати за певних умов на основі функцій менеджменту, а саме: мотивації та стимулювання персоналу, плануванні (прогнозуванні), раціональної організації та менеджменту, контролю, обліку, оцінюванні результатів діяльності.

Зазначимо, що зарубіжні науковці в галузі інвестування розглядають інвестиційну діяльність як основу забезпечення конкурентоспроможності, інноваційного розвитку та економічного зростання результатів виробничої діяльності, зокрема, сільськогосподарських підприємств. Відповідно до цього пропонують проводити її оцінювання саме на основі врахування досягнутих ефектів. Встановлено, що у дослідженнях зарубіжних науковців оцінювання інвестиційної діяльності проводиться на основі врахування курсу акцій корпоративної структури та впливу вкладеного капіталу на показники ринкової вартості підприємства та його стійкості розвитку на майбутній період. Ця думка пояснюється тим, що величина виплачених дивідендів на акцію дозволяє зробити висновок про віддачу інвестиційного капіталу, а зростаюча динаміка інвестицій позитивно впливає на думку інвесторів щодо його стратегічних перспектив та, відповідно, сприяє підвищенню ринкової вартості [1; 2]. Поділяємо цей підхід до оцінювання інвестиційної діяльності підприємства, оскільки він дозволить його менеджменту при розробленні та прийнятті управлінських рішень враховувати залежність ринкової вартості організації від вкладених інвестицій.

При оцінюванні ефективності інвестиційної діяльності підприємства слід виділити також наукові дослідження, у яких розглядається інвестиційна діяльність за ланками ланцюга постачання певного виду продукції [3]. Ціка-

вим є висновок за результатами цього дослідження про те, що фінансування ланцюгів постачання може мінімізувати негативний вплив на кінцеві результати діяльності підприємства у випадку корпоративного недоінвестування, а також стримувати обсяги інвестування понад потребу. Подібну думку знаходимо в науковій праці українського дослідника [4], де наголошується, що ключовими компонентами ланцюгів постачання є інвестиції, а тому необхідно здійснювати якісне економічне обґрунтування інвестиційних заходів підприємством, а оцінювання ефективності інвестицій розглядати на основі програмно-цільового підходу. З метою оцінювання доцільно використовувати абсолютні та відносні грошові потоки, значення яких використовуються в розрахунках абсолютного та порівняльного ефектів, відповідно. Погоджуємося з позицією дослідників щодо оцінювання інвестиційної діяльності підприємства за етапами ланцюга постачання певного виду продукції, однак зазначимо, що показники грошових потоків не дозволяють комплексно дослідити ефективність інвестування.

Заслужовує на увагу підхід українських науковців, за яким оцінювання ефективності інвестиційної діяльності розглядається через призму впливу інвестицій на процеси відтворення виробничих ресурсів [5], зокрема, методика передбачає визначення технічного стану основних фондів; виявлення потреби підприємства в оновленні основних засобів; аналіз відтворювальної політики підприємства; вивчення складу та масштабів впливу основних техніко-економічних факторів на стійкість інвестування відтворення основних засобів виробництва; залучення зовнішніх джерел інвестування відтворювальних процесів за рахунок підвищення інвестиційної привабливості підприємства. Отже, запропонований методичний підхід дозволяє комплексно оцінити потребу в інвестиціях та їх вплив на досягнення цілей щодо забезпечення розширеного відтворення виробничих ресурсів підприємства.

Узагальнення наукової літератури дозволило встановити, що у більшості досліджень вітчизняних науковців розглядається процес оцінювання ефективності інвестиційної діяльності підприємства на основі розрахунку показників ефективності інвестиційного проєкту [6; 7].

Вважаємо, що цей підхід є недоцільним, якщо розглядати інвестиційну діяльність підприємства в цілому, оскільки дозволяє оцінити лише один або декілька інвестиційних

проектів, які можуть бути економічно вигідними, однак при цьому ефективність інвестиційної діяльності була відсутньою. Крім того, функціонування будь-якого підприємства зорієнтовано на досягнення стратегічних цілей його розвитку, які можуть включати підвищення прибутковості, забезпечення зростаючих дивідендних виплат, підвищення курсу акцій, ринкової вартості тощо, а тому існує необхідність їх оцінювання на основі розрахунку відповідних показників. Саме тому на сьогодні необхідно обґрунтувати підходи до оцінювання інвестиційної діяльності та комплексну систему показників її аналізу, які б дозволили визначити всебічний вплив інвестування та результати фінансово-економічної діяльності підприємства.

Метою дослідження є розроблення методичних засад щодо оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств на основі системно відтворювального підходу.

Матеріал і методи дослідження. Теоретичні засади дослідження становили фундаментальні положення класичної, неокласичної та сучасної теорії інвестування, а також наукові праці в області вивчення питань інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств та підвищення її ефективності. Методологічну основу дослідження становлять системно відтворювальний, комплексний, ринковий, ризик-орієнтований та інші підходи до оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств.

При проведенні дослідження використано теоретичні методи дослідження, а саме: аналізу та синтезу, теоретичного узагальнення, абстрагування, дедукції та індукції, порівняння та інші задля вибору методологічного підходу до оцінювання ефективності інвестування. Крім того, використано методи системного, структурно-логічного, математичної статистики при обґрунтуванні комплексної системи показників для оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств.

Результати дослідження та обговорення. Відомо, що задля оцінювання ефективності інвестиційної діяльності підприємства, залежно від поставлених завдань виділяють витратний, ресурсний, ринковий, системний та інші підходи. Так, витратний підхід передбачає оцінювання інвестиційної діяльності на основі показників результативності використання максимально доступних виробничих ресурсів підприємством, які можуть бути

спрямованими на реалізацію інвестування та формування відповідних витрат щодо їх утримання та використання [8]. Цей підхід є найбільш поширеним, оскільки дозволяє враховувати всі інвестиційні витрати, пов'язані зі здійсненням інвестиційної діяльності.

Існує також нормативний підхід до оцінювання ефективності інвестиційної діяльності, який передбачає визначення системи критеріїв, показників та раціональних рекомендацій, що дозволяють відстежувати досягнення встановлених цілей щодо підвищення ефективності інвестиційної діяльності. До переваг цього підходу слід віднести те, що виділена система нормативів та параметрів оцінювання інвестиційної діяльності є складовою управління інвестиційними процесами, яка дає можливість менеджменту підприємства налагодити систематичний моніторинг цих параметрів, розробити дієву систему мотивації працівників та менеджерів у їх досягненні, що в кінцевому рахунку забезпечить їх додержання. Водночас недостатня гнучкість показників ефективності інвестиційної діяльності, труднощі у визначенні окремих нормативів характеризують недоліки цього методу.

Ринковий підхід передбачає оцінювання процесів інвестиційної діяльності на основі ринкового механізму перерозподілу інвестицій із однієї галузі в іншу [9]. Ринковий підхід базується на принципах саморегулювання, вільної конкуренції, вільного вибору, приватної власності, регулятивної та непрямой функції держави без прямого втручання в ринкові процеси. В основу зазначеного механізму покладено величину віддачі інвестиційного капіталу, яка є основним інструментом прийняття рішення інвестором щодо вибору об'єкту інвестування. Цей підхід базується на статистичних показниках дохідності та динамічних показниках дохідності, які враховують ставку дисконтування і розрахунок показників терміну окупності, рентабельності інвестицій, норми дохідності та ін. До позитивів цього підходу слід віднести його гнучкість та універсальність щодо оцінювання типів проектів та напрямів інвестиційної діяльності на основі врахування фактору часу при визначенні вартості інвестиційної діяльності та ефектів, які вона забезпечує. Водночас цей підхід обмежується лише кількісними оцінюваннями, пов'язаними з вартістю та економічною ефективністю. Отже, ринковий підхід передбачає оцінювання ефективності інвестиційної діяльності за умови рівних можливостей та сформованих економічних відносин між суб'єктами інвестиційного

ринку. Цей підхід передбачає використання різних статичних показників дохідності інвестиційного проекту, а також динамічних показників дохідності, які передбачають врахування ставки дисконтування.

Ресурсний підхід передбачає цілеспрямоване управління та оптимізацію використання ресурсів в інвестиційній діяльності, визначення віддачі від використання ресурсів на основі підвищення ефективності бізнес-процесів та їх позитивного впливу на кінцеві результати підприємства [10]. Цей підхід базується на таких умовах: об'єктом інвестування є ресурси, які створюють можливості для реалізації інвестиційної діяльності; необхідність оптимізації системи використання ресурсів через реалізацію принципів проактивності, що означає постійний пошук нових напрямів оптимізації, відмови від пасивних стратегій пристосування й адаптації; максимальної результативності в межах сформованих ресурсів.

Подібним до цього підходу є відтворювальний [5], який розглядає інвестування в русі, що має повторювальний характер, оскільки дохід, одержаний в результаті вкладення інвестиційних ресурсів, поділяється на споживання та накопичення, а нерозподілений прибуток спрямовується на наступний інвестиційний цикл у якості реінвестиції.

Системний підхід розглядає інвестиції як сукупність підсистем та елементів, які взаємопов'язані та взаємозалежні між собою [11]. Основними характеристиками інвестицій за системним підходом є: цілісність, ієрархічний характер розподілу, наявність унікальних властивостей окремих підсистем, наявність взаємозв'язків, динамічний характер системи. Використання системного підходу для оцінювання ефективності інвестиційної діяльності підприємства передбачає врахування цільових завдань щодо виконання виробничої програми на оцінювання складових елементів системи об'єктів, що взаємодіють між собою та із зовнішнім середовищем, з метою забезпечення розвитку економічної системи, у якій здійснюється виробничий процес. Отже, в процесі оцінювання об'єкт розглядається у якості сукупності підсистем та пов'язаних між собою елементів, що дає можливість проводити оцінювання як системи в цілому, так і її окремих елементів в їх взаємозв'язку та взаємозалежності. Доцільно використовувати цей підхід при оцінюванні масштабних проектів та будь-яких напрямів інвестиційної діяльності, оскільки забезпечує прозорість оцінювання, враховує зв'язки між

об'єктами інвестування. Водночас недоліком такого підходу є те, що в умовах високого рівня невизначеності системи виникають труднощі проведення оцінювання великих систем та їх зв'язків. Зазначимо, що оскільки системний підхід розглядає інвестиційну діяльність як складну систему взаємозв'язків елементів, систем, явищ, для яких притаманними є як зовнішні, так і внутрішні взаємозв'язки та взаємозалежності, то в якості показників оцінювання доцільно використовувати не лише прямі ефекти від реалізації інвестиційної політики, а також і непрямі результати, що були одержані внаслідок системного характеру інвестиційної діяльності.

Одним із поширених підходів до оцінювання ефективності інвестиційної діяльності є бально-рейтинговий [12], який вимагає від підприємства розроблення бально-рейтингових та описових методик. Цей підхід передбачає використання показників, які характеризують стан активів та джерел їх фінансування, доцільно його використовувати для аналізу абсолютних значень виділених індикаторів. Очевидно, що обґрунтованість та достовірність результатів за цим підходом залежить від переліку та значень відібраних показників, які включено дослідником до аналізу, а тому характеризується високим рівнем суб'єктивізму.

Подібним до попереднього підходу є експертний метод оцінювання ефективності інвестиційної діяльності, який передбачає залучення експертів як внутрішніх щодо підприємства, так і зовнішніх. Цей метод дає можливість розглядати інвестиційну діяльність підприємства шляхом врахування численних чинників середовища його функціонування. Очевидно, що результативність цього підходу визначається рівнем фаховості експертів, однак для нього є характерною суб'єктивність оцінки.

Виділяють також стратегічний підхід, який передбачає оцінювання інвестиційної діяльності підприємства на основі визначення відповідності її цілей національним, галузевим, регіональним стратегіям [13]. За цим підходом визначається головна ціль інвестиційної діяльності підприємства, формуються параметри досягнення цілей на довгострокову перспективу у розрізі об'єктів реального та фінансового інвестування. Стратегічний підхід базується на довгострокових прогнозах, що підвищує ризики реалізації та ускладнює процес розроблення та ухвалення рішень, утруднене використання при організації планування в умовах високого рівня невизначеності.

У практичній діяльності використовується також ризикоорієнтований підхід, який розглядає інвестиційну діяльність як систему залучення інвестицій із урахуванням фактичних і потенційних ризиків реалізації. Цей підхід передбачає орієнтування на управління ризиками, забезпечує проактивність, оптимізаційний характер оцінювання ефективності інвестування. Недоліком цього підходу відзначають високі затрати на використання, суб'єктивний характер оцінювання ризиків та їх наслідків, обмеженість у використанні в умовах невизначеності. Отже, цей підхід розглядає ефективність інвестиційної діяльності як системи ризиків та можливостей, для яких притаманним є ймовірнісний характер, який включає в себе процедури з ідентифікації, аналізу, управління, моніторингу та контролю ризиків. Внаслідок цього оцінювання ефективності інвестиційної діяльності відстежується динаміка ризиків, що дозволяє здійснювати їх моніторинг та вчасно реагувати на перевищення допустимих параметрів їх зміни, що забезпечує ефективність інвестиційної діяльності за рахунок використання інструментів ризик-менеджменту.

Крім розглянутих вище підходів до оцінювання інвестиційної діяльності підприємства, менш поширеними є такі: альтернативний, який передбачає використання методів бізнес-аналізу, факторного аналізу та експертних оцінювань, який дає можливість оцінювати ефективність інвестдіяльності за відповідними напрямками; структурно пріоритетний, який дозволяє оцінювати ефективність вкладених інвестицій в розрізі пріоритетних економічних завдань на національному, регіональному та локальному рівнях; проектний, який базується на системі проектного менеджменту та розглядає ефективність інвестиційної діяльності підприємства в аспекті реалізації проектів; багатокритеріальний, який передбачає оцінювання ефективності інвестиційної діяльності на основі критеріїв ефективності, які характеризуються відсутністю обмежень на кількість окремих показників оцінювання та надає можливість для інвестора самостійно визначати вагомість кожного показника на основі використання вагових коефіцієнтів [7; 14] та інші.

Узагальнення різних підходів до оцінювання ефективності інвестиційної діяльності дозволило встановити, що науковці розглядають кожен підхід як структуру напрямів і показників дослідження, які включають авторські методики та методи оцінювання, або як систему принципів та методів, які вико-

ристовуються при аналізі. Саме тому оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств слід розглядати як систему принципів та методів, які надають можливість оцінити ефективність використання ресурсів та фінансових вкладень у різні напрями його діяльності та характеризує як якісні, так і кількісні аспекти інвестування. Розглянемо найбільш поширені методики дослідження ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств. Так, зустрічається наукова думка, за якою доцільно використовувати при аналізі ефективності інвестиційної діяльності підприємства критерії прийняття рішення про вкладення інвестицій у конкретний інноваційний проект (NPV, IRR, DBP) у поєднанні з показниками ліквідності, платоспроможності, а також коефіцієнтами фінансової стійкості, ділової активності тощо, що дозволяє оцінити вплив реалізації інвестиційного проекту на фінансовий стан підприємства [15].

Цікавим є поєднання ресурсного та відтворювального підходів до оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства [5], який передбачає розрахунок показників, що характеризують їх технічний стан, оновлення основних виробничих ресурсів та встановлення рівня їх зношення. Особливу увагу приділено відтворенню родючості сільськогосподарських угідь на основі визначення окупності інвестицій через приріст урожайності сільськогосподарських культур та інших результативних показників, а також зроблено висновок про позитивний вплив такого підходу на визначення справедливої вартості земельних угідь.

Слід розглянути також методичний підхід, у якому проведення оцінювання економічної ефективності інвестування на основі таких методичних підходів, як бухгалтерський, економічний (виробничий) та передбачає розрахунок прямих та непрямих показників. Зазначимо, що прямі показники включають у себе прогностичні інвестиційні витрати, термін тривалості інвестиційної фази та рівень інвестиційної привабливості та показники ефективності інвестиційного проекту, а непрямі - характеризують бюджетну, соціальну, екологічну ефективність [16; 17]. Отже, за такого підходу оцінювання інвестиційної діяльності проводиться на основі показників ефективності інвестиційних проектів, а також є спроба врахувати синергетичний їх вплив на різні величини ефективності.

Заслугує на увагу методичний підхід до оцінювання ефективності інвестиційної

діяльності не лише за фінансово-економічними показниками за окремими інвестиційними проектами та процесу інвестування в цілому, але й передбачає розрахунок величини екологічного ефекту, співвідношення інвестиційних затрат до понесеної шкоди від недодержання екологічних вимог за окремим проектом тощо [18; 19]. Вважаємо, що врахування екологічної складової при оцінюванні ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств є обов'язковою, оскільки діяльність тісно пов'язана із навколишнім середовищем та має на нього вплив.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що при оцінюванні ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств можуть використовувати різні методичні підходи та системи економічних показників, однак вибір методики потребує урахування зовнішніх умов їх функціонування та внутрішнього потенціалу. Вважаємо, що оцінювання ефективності інвестування сільськогосподарських підприємств доцільно проводити на основі комбінування системного та відтворювального підходів, що дозволить розглядати процеси інвестування як комплексу елементів та підсистем, які перебувають у неперервному функціонуванні та здійснюють взаємний вплив не лише на складові системи, а й на зовнішнє середовище. Серед характерних властивостей системного та відтворювального підходу є системний розгляд інвестиційної діяльності, що дозволяє дослідити складні взаємозв'язки між її підсистемами та елементами, наявність відтворювальних цілей у функціонуванні системи, можливість проведення аналізу та моделювання процесів всередині системи та здійснення управління на основі оптимізації складових системи. До переваг цього підходу слід віднести можливість визначення резервів підвищення ефективності інвестиційної діяльності на основі моделювання сценаріїв її розвитку. Отже, цей підхід дозволяє враховувати ті аспекти інвестиційної діяльності, які забезпечують причинно-наслідкові зв'язки в забезпеченні її ефективності із урахуванням ухвалення відповідних управлінських рішень. Вважаємо, що використання цього підходу в методиці оцінювання ефективності інвестиційної діяльності дозволить встановити причинно-наслідкові зв'язки між змінами в інвестиційній діяльності та управлінськими рішеннями в області підвищення ефективності. Таким чином, системновідтворювальний підхід дозволяє врахувати статичний та динамічний стан інвестиційної діяльності, провести порівняння та співставлення цих змін із

результативними показниками діяльності підприємства. Вибір нами цього підходу до дослідження ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства пояснюється тим, що вона характеризується комплексним характером та дозволяє враховувати вплив численних чинників як фінансових аспектів інвестиційної діяльності, так і техніко-технологічних, соціальних, екологічних, управлінських, дозволяє сформувати цілісне уявлення про інвестиційну діяльність, розробити середньо- та довгострокові прогнози її розвитку на перспективу, визначити вплив ефективності інвестиційної діяльності на конкурентоспроможність підприємства. Отже, аналіз сучасних досліджень, які висвітлюють підходи до вивчення ефективності інвестиційної діяльності, виявили певні дискусійні моменти щодо доцільності їх практичного використання, оскільки більшість досліджень розглядають методи, методики статичного оцінювання та порівняння, не приділяючи уваги відстеженню динаміки змін. За такого підходу використовується лише система показників, що характеризуються ефективністю на рівні інвестиційного проекту, та окремих фінансово-економічних параметрах діяльності підприємства, що зумовлює необхідність розроблення методики та комплексної системи показників, які б враховували всебічний вплив інвестицій на розвиток підприємства.

Вважаємо, що при розробленні методики оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств необхідно дотримуватися таких принципів: комплексності; коректності; адекватності; обмеження ресурсів; диверсифікація; систематичний характер вивчення та моніторингу. Так, принцип комплексного підходу передбачає врахування всіх чинників середовища функціонування підприємства, які впливають на ефективність інвестиційної діяльності. Водночас будь-які напрями інвестиційної діяльності у випадку їх порівняння передбачають не лише врахування значень системи показників, але й їх співвідношення з реальними умовами реалізації інвестиційного проекту.

Адекватність (об'єктивність) означає незалежне оцінювання ефектів від реалізації інвестиційної діяльності із урахуванням всіх етапів інвестиційного процесу.

Коректність вимагає вибір найбільш раціональних способів в аспекті математичного обчислення оцінювання ефективності інвестиційної діяльності, а також результатів якісних змін на підприємствах, що формують додаткові економічні ефекти.

Обмеженість ресурсів передбачає формування диференціації інвестиційних проєктів згідно з можливостями формування джерел інвестиційного капіталу. Водночас необхідно враховувати і можливості зниження споживання ресурсів як фінансових, так й нефінансових з метою мінімізації затрат при збереженні поточного (граничного) рівня доходності інвестиційної діяльності.

Принцип диверсифікації вимагає поділу проєктів інвестиційної діяльності з метою досягнення оптимального співвідношення за параметрами «ризик-дохідність», «ризик-ліквідність».

Принцип систематичного дослідження, моніторингу, який базується на комплексі процедур моніторингу та контролю за ризиками інвестиційної діяльності підприємства, термінами реалізації проєкту, поточними та плановими обсягами затрат, поточною доходністю, термінами окупності та іншими показниками.

Вважаємо, що розвиток сільськогосподарських підприємств в умовах воєнного стану, необхідність додержання принципів сталого розвитку та впровадження цифрових технологій, провідних сталих практик у виробничу діяльність зумовлює оцінювання ефективності інвестиційної діяльності розглядати не лише на основі показників економічної ефективності, але й урахування ефектів впливу на екологічну та соціальну складові, а також управлінську систему (рис. 1).

На першому етапі необхідно скласти перелік одиничних, часткових показників оцінювання ефективності інвестиційної діяльності. З цією метою проводиться збір та аналіз показників фінансово-економічної звітності та дані первинного обліку, які характеризують інвестиційну активність підприємства, а також окремі етапи реалізації інвестиційних проєктів. Очевидно, що важливим показником є динаміка обсягу вкладених інвестиційних ресурсів, оскільки за умови зростання величини інвестицій зазвичай досягається якісна зміна виробничої діяльності та, відповідно, відбувається приріст результатуючих показників діяльності підприємства.

Так, важливими показниками ефективності інвестиційної діяльності є група показників рентабельності, до якої слід віднести: рентабельність інвестицій (ROI), коефіцієнт рентабельності власного капіталу (ROE), коефіцієнт рентабельності основних засобів (ROFA), коефіцієнт рентабельності активів (ROA), коефіцієнт рентабельності продажів (ROS).

До групи показників, які характеризують ефективність використання вкладених інвестиційних ресурсів, доцільно віднести такі показники: чиста приведена вартість (NPV), дисконтований період окупності (DBP), внутрішня норма доходності (IRR), коефіцієнт ефективності інвестицій (ARR), коефіцієнт доходності інвестицій (PI).

У групі показників, що характеризують фінансові результати діяльності підприємства, доцільно виділити: загальний обсяг доходів від інвестиційної діяльності, величину прибутку до вирахування процентів, податків, зносу та амортизації (EDITDA), обсяг чистого прибутку (NetDebt), величина нерозподіленого прибутку, коефіцієнт боргового навантаження (NetDebt/EDITDA).

Серед показників, які характеризують вплив інвестицій на соціальні аспекти у розвитку підприємства, необхідно виділити такі із них: частку фонду заробітної плати у виручці від інвестиційної діяльності, %; середній розмір заробітної плати працівників, грн; кількість створених робочих місць, один.; величину соціальних виплат, грн; коефіцієнт соціальної відповідальності; коефіцієнт інклюзивності. Зазначимо, що коефіцієнт інклюзивності дозволяє оцінити рівень доступності та інклюзивності підприємства для різних категорій працівників, розрахунок якого можна здійснити на основі співвідношення чисельності працівників з обмеженими можливостями до загальної чисельності працівників підприємства. Вважаємо, що цей показник є важливим, оскільки в умовах повоєнного відновлення країни важливо створювати належні умови для працевлаштування для людей із обмеженими можливостями.

Щодо розрахунку показника коефіцієнта соціальної відповідальності підприємства, то його розрахунок можна провести на основі співвідношення величини інвестиційних вкладень підприємства у соціальні проєкти як всередині організації, так і локальній території його розміщення до загального обсягу інвестицій за відповідний період дослідження.

До показників, які характеризують вплив інвестиційної діяльності на екологічні аспекти, доцільно віднести такі індикатори: коефіцієнт енергоефективності; коефіцієнт екологічної відповідальності у здійсненні виробничої діяльності; коефіцієнт сталості технологій, частка екологічної продукції у загальному обсязі виробництва у розрізі окремих видів сільськогосподарської продукції. Вважаємо, що перелічені показники є

важливими індикаторами для моніторингу та покращення екологічної відповідальності сільськогосподарських підприємств, а також підвищення репутації у стейкхолдерів, які цінують принципи сталого розвитку та охорону навколишнього середовища.

До показників, які характеризують результативність менеджменту підприємства, доцільно включити наступні: обсяг інвестицій на одного управлінського працівника або на один людино-день; виробництво валової

продукції на одного управлінського працівника або на один людино-день; величина прибутку на 1 людино-день; частка персоналу управління в загальному фонді оплати праці, частка витрат на управління у структурі собівартості продукції та інші. Конкретним результатом удосконалення системи управління може бути зниження витрат на управління, яке досягається за рахунок скорочення кількості управлінських працівників і підвищення продуктивності праці [20].



Рис. 1. Алгоритм дослідження ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства

Очевидно, що зазначений вище перелік показників є відкритим, а також потребує внесення змін в організацію ведення бухгалтерського обліку на підприємствах з метою формування відповідних даних для їх розрахунку. Вважаємо, що запропонована методика дозволить комплексно та системно оцінювати ефективність інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств. Водночас визначення переліку показників доцільно провести на основі експертного методу, що дозволить визначити найбільш значимі із них.

Наступний етап запропонованої методики оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств передбачає розрахунок та оцінювання показників, які характеризують відношення між одиничними (частковими) показниками за формулою:

$$I_{ij} = \frac{K_{ij}}{K_{i \max}}, \quad (1)$$

де I_{ij} – показник, який характеризує співвідношення i -го одиничного (часткового) показника ефективності інвестиційної діяльності до максимального значення i -го показника для j -го підприємства із групи досліджуваних;

K_{ij} – показник, що характеризує значення i -го одиничного (часткового) показника ефективності інвестиційної діяльності підприємства для j -го підприємства;

$K_{i \max}$ – показник, який характеризує максимальне значення i -го одиничного (часткового) показника ефективності інвестиційної діяльності для j -го підприємства.

Розрахунок даних за формулою (1) дозволяє визначити коректне значення для кожного для i -го показника, що забезпечить одержання наступних результатів: здійснити співставлення значення розрахованого показника, який відображає ефективність інвестиційної діяльності із найкращим значенням аналогічного показника у групі досліджуваних підприємств; виділити підприємства, які мають найвищі значення досліджуваних показників. Цей методичний підхід на основі використання індексного методу дозволяє при подальшому проведенні оцінювання провести зіставлення різновимірних показників.

На другому етапі запропоновано проведення оцінювання значення коефіцієнта відносного відхилення (розсіювання). Це оцінювання проводиться на основі визначення як максимального, так й мінімального значення досліджуваного критерію за певний період часу. Очевидно, що розрахунок та оцінювання коефіцієнта відносного розсіювання при оцінюванні ефективності інвестиційної ді-

яльності сільськогосподарських підприємств дозволяє сформувати дані для розрахунку зважених показників.

Третій етап методики оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств передбачає проведення «зважування» одержаних результатів, на основі розрахунку вагового 100 коефіцієнта з метою визначення коефіцієнта відносного розсіювання, який розраховано на другому етапі цієї методики. З метою проведення «зваженої оцінки» буде використано формулу, яка дозволить визначити питому вагу коефіцієнту розсіювання у межах загальної суми досліджуваних показників у вибірці:

$$w = \frac{CV_1}{CV_1 + CV_2 + \dots + CV_n}, \quad (2)$$

де w – показник, що характеризує значення вагового коефіцієнта, який визначається для коефіцієнта відносного розсіювання у межах досліджуваних підприємств;

CV_1, CV_2, \dots, CV_n – коефіцієнт відносного розсіювання за окремим показником, відносно загальної системи всіх показників досліджуваної вибірки підприємств.

Зазначимо, що розрахунок показника, що характеризує значення вагового коефіцієнта, який визначається для коефіцієнта відносного розсіювання в межах досліджуваних підприємств, дозволить оцінити частку кожного досліджуваного показника та його вплив на загальний рівень ефективності інвестиційної діяльності підприємства.

Важливо на третьому етапі алгоритму оцінювання ефективності інвестиційної діяльності підприємства розрахувати показник, що відображає значення вагового коефіцієнта, який визначається для коефіцієнту відносного розсіювання у групі досліджуваних підприємств. Цей розрахунок є основою для проведення оцінювання середнього зваженого значення із урахуванням вагових коефіцієнтів.

З метою розрахунку зважених показників у розрізі сільськогосподарських підприємств

$$P = w * I_{ij}, \quad (3)$$

де P – зважений показник;

w – показник, що характеризує значення вагового коефіцієнта, який визначається для коефіцієнта відносного розсіювання у групі досліджуваних підприємств;

I_{ij} – показник, який характеризує співвідношення i -го часткового показника ефективності інвестиційної діяльності підприємства до максимального значення i -го показника j -го підприємства із групи досліджуваних.

Розрахунок зважених показників у розрізі сільськогосподарських підприємств дозволяє визначити значимість критеріїв ефективності із урахуванням їх питомої ваги у межах групи показників.

З метою розрахунку узагальнених показників у розрізі виділених груп показників по сільськогосподарських підприємствах доцільно використати наступну формулу:

$$P(a) = \sum P_{ij}, \quad (4)$$

де $P(a)$ – узагальнений критерій у розрізі виділених груп показників;

P_{ij} – зважений показник по кожній групі показників та підприємству.

Розрахунок узагальнених показників дозволяє визначити вплив сукупності чинників на зміну ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства. Зазначимо, що добуток часткового показника та значення вагового коефіцієнта досліджуваних сільськогосподарських підприємств, дозволяє провести «зважування», що сприятиме підвищенню точності розрахунків, оскільки забезпечує визначення ваги конкретного показника у групі.

Четвертий етап методичного підходу передбачає проведення наступного «зважування» досліджуваних груп показників, оскільки групи показників є різнорідними. Спочатку необхідно провести розрахунок розсіювання за формулою:

$$K_p = \frac{P(a)_{\max} + P(a)_{\min}}{P(a)_{\max}}, \quad (5)$$

де K_p – коефіцієнт розсіювання по групах показників;

$P(a)_{\max}$ – максимальний узагальнений критерій у розрізі груп показників;

$P(a)_{\min}$ – мінімальний узагальнений показник у розрізі груп показників.

Далі необхідно провести наступний розрахунок вагового коефіцієнту за формулою:

$$K_v = \frac{K_{p_{ij}}}{\sum K_{p_{ij}}}, \quad (6)$$

де $K_{p_{ij}}$ – показник, що характеризує значення i -го одиничного (часткового) показника ефективності інвестиційної діяльності підприємства для j -го підприємства;

$\sum K_{p_{ij}}$ – сума значень i -го одиничного (часткового) показника ефективності інвестиційної діяльності підприємства для j -го підприємства

Одержане значення вагового коефіцієнта у розрізі груп параметрів дозволяє визначити зважений вплив досліджуваних показників на ефективність інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства.

Розрахунок зважених показників по групах показників (від узагальнених зважених значень по групах показників для досліджуваних підприємств) доцільно провести за формулою:

$$ЗП = K_v * P(a), \quad (7)$$

де $ЗП$ – зважені показники по групах показників;

K_v – ваговий коефіцієнт по групах параметрів;

$P(a)$ – узагальнений критерій по групах показників.

Аналіз зважених показників по групах показників дозволяє визначити їх вплив на ефективність інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства.

На основі проведених розрахунків оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств розраховується підсумковий зважений показник за формулою:

$$ЗП(п) = \sum ЗП_{ij}, \quad (8)$$

де $ЗП(п)$ – підсумковий зважений показник по групах сільськогосподарських підприємств.

Зазначимо, що визначення підсумкового зваженого показника по групах показників дозволяє визначити вплив конкретної групи показників на ефективність інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства.

На п'ятому етапі проводиться розрахунок сум значень зважених показників по групах, які дають можливість розрахувати значення комплексного показника оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарського підприємства.

Отже, запропонований методичний підхід до оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств дозволяє визначити перспективу реалізації окремих інвестиційних проектів на основі порівняння. Крім того, запропонована методика оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств передбачає урахування не лише фінансово-економічного ефекту, але й інших якісних критеріїв та показників оцінювання результатів, а саме соціального, екологічного та управлінського ефектів.

Висновок. Узагальнено підходи до оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств, на основі чого обґрунтовано доцільність використання системно відтворювального підходу. Це підхід до визначення ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств забезпечує комплексний характер дослідження та дозволяє врахува-

ти вплив численних чинників як фінансових аспектів інвестиційної діяльності, так і техніко-технологічних, соціальних, екологічних, управлінських, а також розробити середньотривалі довшострокові прогнози її розвитку на перспективу, визначити вплив ефективності інвестиційної діяльності на конкурентоспроможність підприємства.

Запропоновано методичний підхід до оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств, який включає послідовний алгоритм проведення дослідження, обґрунтовану систему показників, які комплексно характеризують ефективність інвестування.

Доцільність використання розробленого алгоритму дослідження ефективності інвестиційної діяльності підприємства дає можливість здійснювати альтернативний відбір найбільш економічно привабливих інвестиційних проєктів на основі порівняння, а також визначати не лише економічні ефекти, а й інші якісні зміни на підприємстві внаслідок інвестування, а саме соціального, екологічного та управлінського ефектів.

Системно відтворювальний підхід у запропонованій методиці оцінювання ефективності інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств можна стати основою для пошуку резервів та ухвалення оперативних управлінських рішень щодо її підвищення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Liao S., Ericco M. Corporate investment and stock market valuation. *Journal of Business Finance & Accounting*. 2022. No. 50(2). URL: <https://doi.org/10.1111/jbfa.12649>
2. Zhiwu Ch., Ming D. Stock Valuation and Investment Strategies. *Electronic Journal*. 2004. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.277008>
3. Li X., Yan J., Cheng J., Li J. Supply Chain Finance and Investment Efficiency: The Perspective of Sustainable Development. *Sustainability*. 2023. No 15(10). URL: <https://doi.org/10.3390/su15107857>
4. Sumets O. Evaluation of the investments efficiency in the development of the key component of the supply chain. *Intellectualization of logistics and Supply Chain Management*. 2021. №5. С. 5361.
5. Свиноус І., & Свиноус Н. Методичні підходи до оцінки ефективності інвестиційної діяльності у процесах відтворення сільськогосподарських підприємств. *Економічний дискурс*. 2020. Вип.1(2), С. 164-173. URL: <https://doi.org/10.36742/2410-0919-2020-2-17>
6. Варченко О. М., Липкань О. В. Методичні підходи до оцінки інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств. *Інноваційна економіка*. 2016. № 3-4. С.29-38. URL: <https://doi.org/10.46783/smart-scm/2021-5-4>

7. Кривов'язюк І. В. Інвестиційна діяльність підприємства: сутність, методика аналізу та шляхи підвищення її ефективності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки*. 2018. Вип. 31. С. 83-90. URL: <https://ejournal.kspu.edu/index.php/ej/article/view/377/374>

8. Li W., Chen S., Gao Z., Chen X. Assessing the impact of corporate environmental performance on efficiency improvement in labor investment. *Business Strategy and the Environment*. 2023. URL: <https://doi.org/10.1002/bse.3405>

9. Juddoo K., Malki I., Mathew S., Sivaprasad S. An impact investment strategy. *Review of Quantitative Finance and Accounting*. 2023. URL: <https://doi.org/10.1007/s1156023011490>

10. Корінь М. В., Лановий О. А. Методичні основи оцінювання рівня ресурсного потенціалу підприємств залізничного транспорту. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2023. № 81-82. DOI: <https://doi.org/10.18664/btie.81-82.287339>

11. Єгорова О. В. Системний підхід як основа ефективного управління інвестиційною діяльністю торговельного підприємства. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2018. Вип. 1 (13). С. 104-111.

12. Скрипник Ю. В. Рейтингово-аналітична оцінка інвестиційної привабливості сільськогосподарського підприємства. *Економіка і суспільство*. 2016. Випуск № 3. URL: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/3_ukr/82.pdf

13. Косенков Д. Методичне забезпечення оцінювання ефективності реалізації інвестиційних стратегій в умовах неомодернізаційних змін. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2023. вип. 7 (07). С. 58-63. URL: <https://doi.org/10.32782/dees.7-9>

14. Кравчук І. І., Присяжнюк О. Ф., Плотнікова М. Ф. Проєктний підхід в удосконаленні бізнес-менеджменту. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №2. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.2.51>

15. Козьор Н. О. Методичні підходи до оцінки інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств. *Агросвіт*. 2019. № 16. С. 67-75.

16. Нестерова С. В. Методи оцінки ефективності інвестицій: сутність та характеристики. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип.19. DOI: URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-166>

17. Гулик Т. В., Горб Є. Ю. Методи оцінки ефективності інвестиційних проєктів з урахуванням ризиків в умовах невизначеності. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2020. Том 31 (70). № 6. DOI: <https://doi.org/10.32838/2523-4803/70-6-17>

18. Гнатенко М. К. Оцінка ефективності інноваційно-інвестиційних проєктів екологічної спрямованості. *Соціальна економіка*. 2016. № 2. С. 17-22.

19. Суска А. А. Методичні підходи до оцінювання ефективності екологічних інвестиційних проєктів. *Науковий вісник Ужгородського наці-*

онального університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2018. Вип. 20. С. 74-77.

20. Погорелова Т. Оцінка ефективності менеджменту підприємства. Вісник Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут" (економічні науки). 2021. Вип. (1). С. 79-83. URL: <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2020.1.79>

REFERENCES

1. Liao, S., Ericco, M. (2022). Corporate investment and stock market valuation. *Journal of Business Finance & Accounting*, No. 50(2). Available at: <https://doi.org/10.1111/jbfa.12649>

2. Zhiwu, Ch., Ming, D. (2004). Stock Valuation and Investment Strategies. *Electronic Journal*. Available at: <https://doi.org/10.2139/ssrn.277008>

3. Li, X., Yan, J., Cheng, J., Li, J. (2023). Supply Chain Finance and Investment Efficiency: The Perspective of Sustainable Development. *Sustainability*, No 15(10). Available at: <https://doi.org/10.3390/su15107857>

4. Sumets, O. (2021). Evaluation of the investments efficiency in the development of the key component of the supply chain. *Intellectualization of logistics and Supply Chain Management*, No. 5. 53-61 pp.

5. Svyous, I., Svyous, N. (2020). Metodichni pidkhody do otsinky efektyvnosti investytsiinoi diialnosti u protsesakh vidtvorennia silskohospodarskykh pidpriemstv [Methodological approaches to assessing the effectiveness of investment activity in the processes of reproduction of agricultural enterprises]. *Ekonomichniy diskurs [Economic discourse]*, Issue 1(2), 164-173 pp. Available at: <https://doi.org/10.36742/2410-0919-2020-2-17>

6. Varchenko, O. M., Lypkan, O. V. (2016). Metodichni pidkhody do otsinky investytsiinoi diialnosti silskohospodarskykh pidpriemstv [Methodological approaches to assessing the investment activity of agricultural enterprises]. *Innovatsiina ekonomika [Innovative economy]*, No. 3-4. 29-38 pp. Available at: <https://doi.org/10.46783/smart-scm/2021-5-4>

7. Kryvoviazuk, I. V. (2018). Investytsiina diialnist pidpriemstva: sutnist, metodyka analizu ta shliakhy pidvyshchennia yii efektyvnosti [Investment activity of the enterprise: essence, analysis methodology and ways to increase its effectiveness]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu [Ser.: Economic sciences]*, Issue 31. 83-90 pp. Available at: <https://ejournal.kspu.edu/index.php/ej/article/view/377/374>

8. Li, W., Chen, S., Gao, Z., Chen, X. (2023). Assessing the impact of corporate environmental performance on efficiency improvement in labor investment. *Business Strategy and the Environment*. Available at: <https://doi.org/10.1002/bse.3405>

9. Juddoo, K., Malki, I., Mathew, S., Sivaprasad, S. (2023). An impact investment strategy. *Review of Quantitative Finance and Accounting*. Available at: <https://doi.org/10.1007/s11156023011490>

10. Korin, M. V., Lanovyi, O. A. (2023). Metodichni osnovy otsiniuvannia rivnia resursnoho potentsialu pidpriemstv zaliznychnoho transportu [Methodological foundations of assessing the level of resource potential of railway transport enterprises]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti [Bulletin of the Economy of Transport and Industry]*, 81-82 pp. DOI: <https://doi.org/10.18664/btie.81-82.287339>

11. Yehorova, O. V. (2018). Systemnyi pidkhid yak osnova efektyvnoho upravlinnia investytsiinoi diialnistiu torhovelnoho pidpriemstva [System approach as a basis for effective management of investment activities of a commercial enterprise]. *Ekonomichniy visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii [Economic Bulletin of the Zaporizhzhia State Engineering Academy]*, Vol. 1 (13). 104-111 pp.

12. Skrypnyk, Yu. V. (2016). Reitynhovo-analitychna otsinka investytsiinoi pryvablyvosti silskohospodarskoho pidpriemstva [Rating and analytical assessment of the investment attractiveness of an agricultural enterprise]. *Ekonomika i suspilstvo [Economy and Society]*, Vol. 3. Available at: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/3_ukr/82.pdf

13. Kosenkov, D. (2023). Metodichne zabezpechennia otsiniuvannia efektyvnosti realizatsii investytsiinykh stratehii v umovakh neomodernizatsiinykh zmin [Methodological support for assessing the effectiveness of the implementation of investment strategies in the context of neo-modernization changes]. *Tsyfrova ekonomika ta ekonomichna bezpeka [Digital Economy and Economic Security]*, Vol. 7 (07). 58-63 pp. Available at: <https://doi.org/10.32782/dees.7-9>

14. Kravchuk, I. I., Prysiazhniuk, O. F., Plotnikova, M. F. (2024). Proiektnyi pidkhid v udoskonalenni biznes-menedzhmentu [Project approach to improving business management]. *Investytsii: praktyka ta dosvid [Investments: practice and experience]*, Vol. 2. Available at: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.2.51>

15. Koziar, N. O. (2019). Metodichni pidkhody do otsinky investytsiinoi diialnosti silskohospodarskykh pidpriemstv [Methodological approaches to assessing the investment activity of agricultural enterprises]. *Ahrosvit [Agrosvit]*, No. 16. 67-75 pp.

16. Nesterova, S. V. (2018). Metody otsinky efektyvnosti investytsii: sutnist ta kharakterystyky [Methods for assessing the effectiveness of investments: essence and characteristics]. *Ekonomika i suspilstvo [Economy and Society]*, Vol.19. DOI: Available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-166>

17. Hulyk, T. V., Horb, Ye. Iu. (2020). Metody otsinky efektyvnosti investytsiinykh proiektiv z urakhuvanniam ryzykiv v umovakh nevyznachenosti [Methods for assessing the effectiveness of investment projects taking into account risks in conditions of uncertainty]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Ekonomika i upravlinnia [Scientific notes of V. I. Vernadsky TNU. Series: Economics and Management]*, Vol. 31 (70). No. 6. DOI: <https://doi.org/10.32838/2523-4803/70-6-17>

18. Hnatenko, M. K. (2016). Otsinka efektyvnosti innovatsiino-investytsiynykh proektiv ekolohichnoi spriamovanosti [Assessment of the effectiveness of innovation and investment projects of an environmental focus]. *Sotsialna ekonomika [Social Economy]*. No. 2. 17-22 pp.

19. Suska, A. A. (2018). Metodichni pidkhody do otsiniuvannya efektyvnosti ekolohichnykh investytsiynykh proektiv [Methodological approaches to assessing the effectiveness of environmental investment projects]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo [Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: International Economic Relations and World Economy]*. Vol. 20. 74-77 pp.

20. Pohorielova, T. (2021). Otsinka efektyvnosti menezhmentu pidpriemstva [Assessment of the effectiveness of enterprise management]. *Visnyk Natsionalnogo tekhnichnogo universytetu "Kharkivskiy politekhnichnyi instytut" (ekonomichni nauky) [Bulletin of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (economic sciences)]*. Vol. (1). 79-83 pp. Available at: <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2020.1.79>

Methodological approaches to assessing the investment activity of the agricultural enterprise Sandul'skiy R.

In general, most methodological approaches to assessing the effectiveness of the enterprise's investment activity, presented in the scientific literature, are reduced to calculating the efficiency indicators of the investment project, which is insufficient. The methodological principles for assessing the effectiveness of the investment activity of agricultural enterprises

are highlighted, namely: cost, regulatory, market, resource, reproducible, systemic, point-rating, expert, strategic, risk-oriented, alternative approaches.

It is concluded that the above-mentioned approaches differ both in the areas and indicators of research, as well as in the system of principles and methods used in the analysis. It is substantiated that the assessment of the effectiveness of investment activities of agricultural enterprises should be considered as a system of principles and methods that make it possible to assess the effectiveness of resources use and financial investments in various areas of its activity, to assess both qualitative and quantitative aspects of investment.

It is argued that when developing a methodology for assessing the effectiveness of investment activities of agricultural enterprises, the following principles must be observed: complexity; correctness; adequacy; resource limitations; diversification; systematic nature of study and monitoring. It is proved that the assessment of the effectiveness of investment activities requires not only the main indicators of economic efficiency, but also taking into account the effects of its impact on the environmental and social components, as well as the management system. A comprehensive system for assessing the investment activities of agricultural enterprises is proposed, which includes: profitability indicators; indicators of investment efficiency; financial indicators of the enterprise; social and environmental indicators; indicators of management effectiveness and the apparatus of mathematical statistics for calculating the relationships and mutual influences between them.

Key words: investment activity, agricultural activity, system-reproductive approach, comprehensive system of indicators.



Copyright: Сандульський Р.П. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:

Сандульський Р.П.

<https://orcid.org/0009-0001-6015-4154>


UDC 331.63

JEL 62.M12

Planning of career growth of agricultural enterprises staff

Litynska V. 

Khmelnytskyi National University

 Litynska V. E-mail: litinskav@ukr.net



Літинська В. Планування кар'єрного зростання працівників аграрних підприємств. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 110–118.

Litynska V. Planning of career growth of agricultural enterprises staff. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 110–118.

Рукопис отримано: 21.06.2024 р.

Прийнято: 28.06.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-110-118

The article examines aspects of career growth planning for employees of agricultural enterprises, taking into account factors of the external and internal environments of the agricultural industry functioning.

The specific conditions during the period of martial law in Ukraine are systematized, which determine additional requirements for employees of agricultural enterprises, the consideration of which is mandatory for career growth planning.

The purpose of the article is to generalize the scientific principles of career growth planning and develop a career management methodology for employees of agricultural enterprises.

The need for career growth planning by a specialist is proven in order to take logical actions regarding readiness to meet the growing requirements of a specific profession. Existing approaches to understanding the studied concept are summarized and the author's definition of the concept is proposed.

The works of foreign researchers are studied and an algorithm for planning career growth for employees of agricultural enterprises is generalized, which will contribute to successful career formation.

The sequential stages of the career growth planning algorithm for employees of agricultural enterprises are disclosed in detail and the conditions that must be met by agricultural enterprises are outlined. Approaches to developing an employee's career path are highlighted and the parameters of the employee's professional and personal qualities included in it are described.

The need to analyze the socio-psychological climate in the labor collective is emphasized and measures to improve it are summarized. It is substantiated that the stage of monitoring the implementation of career growth plans for employees of agricultural enterprises is important, as it allows you to identify deviations and promptly develop measures to eliminate them.

It is concluded that the introduction of the practice of career growth planning for employees of the agricultural enterprises management will contribute to increasing the efficiency of labor resources and minimize the negative phenomena of staff turnover.

Key words: planning, career growth, employees of agricultural enterprises, employee's career path, business qualities, personal qualities.

Problem statement and analysis of recent research. One of the key aspects of personnel development is career planning and promotion through various levels or stages established in the relevant scheme [1-15]. This is an alternative to the chaotic movement of employees [16-21]. Each agricultural enterprise has a certain number of employees who have the appropriate physical abilities, knowledge and practical skills for effective production management, performance of work in accordance with technological requirements in the field of agro-industrial production. However, as studies show, agricultural enterprises do not engage in career planning of employees. Therefore, there is a need to determine the specifics of the industry and develop scientific and methodological foundations for the career growth of employees.

Career planning of employees in agricultural enterprises has certain features due to the specifics of this industry. In particular, these are [22-23]: seasonality and cyclicity of work, for example, harvesting, land cultivation, etc. This may affect career planning, as workers may need periodic retraining or the possibility of temporary transfer to other sectors during the inactive season; specific skills and education. Some enterprises in the studied industry may require specific skills or education, such as knowledge of agricultural machinery, agronomy, agrochemistry, etc. Career planning in this industry may require obtaining such specialized knowledge; development of agricultural technologies. The rapid development of innovative technologies and digital tools in agriculture may require continuous training and retraining of workers. Career planning should take this aspect into account, contributing to the development of skills that are needed to work with modern agricultural machinery and software; external environmental factors. The agricultural sector may be sensitive to external factors, namely: weather, price fluctuations in agricultural markets, regulatory changes in government policy, etc. Career planning may need to take these risks into account and develop strategies for adapting to them; opportunities for developing one's own business. In agriculture, there are opportunities for developing one's own business, namely: one's own farming or tourism in the agricultural sector. Career planning may include consideration of these opportunities and preparation for their practical implementation; war factor. Martial law in Ukraine negatively affects the country's economy, which is observed through a decrease in employment, population migration and other consequences. Therefore, the current situation causes significant losses

of qualified personnel due to loss of life or disability, and can also cause migration of workers. In general, war causes significant challenges in personnel management and requires the development of new strategies for retaining, attracting employees and rethinking career plans. Summarizing the above, it can be stated that career planning in agricultural enterprises requires taking into account specific aspects of this industry, namely: seasonality of work, specific skills and education, development of technologies and external factors.

The aim of the research generalization of the scientific principles of career growth planning and development of a methodology for phased management of career growth of employees at agricultural enterprises.

Material and methods of research. During the research, a set of research methods was used to achieve the set goal. In order to clarify the definition of the concept of «career growth planning of employees», the monographic method and the method of existing research theoretical generalization were used. Also, in order to identify the main trends in the research topic and develop a structural and logical scheme for the stage-by-stage management of employees career growth of agricultural enterprises, the method of deduction and induction, formalization, analysis and synthesis, and logical approaches were used.

In addition, the method of observation and comparative analysis was used to determine the features of career growth planning of employees at agricultural enterprises.

The use of these methods allows for a comprehensive understanding of the situation and the development of a methodology for career growth planning of employees at agricultural enterprises.

Research results and discussion. The study of the outlined problem in foreign scientific literature allowed us to establish the presence of different approaches to the interpretation of the «career growth planning of employees» concept [1-15]. However, the process of career growth is considered as a process of determining the goal and path of specialist development in the professional field. As a rule, career planning includes the definition of short-term and long-term professional goals, as well as strategies for achieving them. This may include the choice of education, skills, development of career opportunities and the development of a network of contacts.

Career growth planning provides a clear understanding of the necessary activities implementation, namely: preparation for a future

career. Career planning may include preparation for a specific profession or industry by obtaining appropriate education, internships or obtaining the necessary certificates or licenses; adaptation to changes in the labor market by updating skills, retraining or changing career direction in relation to new requirements and trends; career development management, determining priorities, establishing steps to achieve goals and resolving conflicts between professional and personal goals; effective use of resources. Career planning helps to rationalize the use of time, money and other resources to achieve maximum professional potential; self-improvement, as it requires constant assessment of one's own skills, values and interests, as well as identifying ways to improve them; promoting career satisfaction. Career planning helps to understand whether a professional path corresponds to personal goals, values and interests, which can positively affect overall job satisfaction.

Analysis of the domestic scientists approaches to the interpretation of the «career growth planning of employees» concept allows us to define it as the development of a program that determines the successive stages of employees professional growth of an enterprise according to the service hierarchy over a certain period of time. This program takes into account the organizational and technical conditions of production and the financial and economic capabilities of the enterprise and enables employees to develop their professional and personal qualities as effectively as possible.

Work on career planning of enterprise employees is based on an individual approach to the opportunities for professional growth of each employee. Special studies are conducted on personnel career management, the results of which are reflected in the form of career programs. These programs cover the prospects of work activity of all personnel of the enterprise for a period of time from 5 to 10 years. They determine the responsibilities of the administration, professional and qualification growth of employees, as well as the responsibility of employees for increasing the level of education, qualifications and professional skills [16].

Based on the consideration of existing approaches to understanding the concept of «career growth planning», we have proposed an author's definition, according to which career growth planning of employees is considered as a systematic process of determining and implementing strategies and actions aimed to developing professional skills, acquiring new knowledge and qualifications, improving

professional status and achieving career goals of each employee based on interaction with the employer, personal ambitions and labor market requirements (Fig. 1).

The study of existing approaches of foreign scientists allowed us to develop a structural and logical scheme for the phased management of career growth of agricultural enterprises employees (Fig. 2).

The first stage of career growth planning for employees of an enterprise: making a decision to carry out career growth planning for agricultural enterprises employees. At this stage, the following tasks need to be solved: determining the goals of organizing career growth planning for employees of an enterprise. The goals must be clear and correspond to the strategic objectives of the enterprise; assessing the technical and technological base of the enterprise and determining the prospects for further development and improvement; detailed analysis of the production, economic and financial and economic activities of the enterprise and assessing the ability of the enterprise to function effectively under the conditions of national economy market transformation; analysis of labor markets and their impact on the activities of the enterprise; determining the most effective methods of planning the career growth of enterprise employees, namely: the direct calculation method, the game system, economic and mathematical and matrix models, etc.; determining the expected economic and social benefits from the full implementation of the personnel career planning system at the enterprise; systematizing information, summarizing and making a final decision from various sources regarding the importance, necessity and expediency of applying career planning at the enterprise. Formation of a recommendations set by the management of agricultural enterprises on the organization of employees career planning.

This stage is completed by the issuance of an order on the implementation of employees career planning at the enterprise into the practice of agricultural enterprises.

The second stage of employees career development planning is the development of a career growth plan for employees at agricultural enterprises. At this stage, the following tasks need to be solved: determine the organizational, economic, financial and other activities necessary for the full implementation of the career growth planning system for employees at the enterprise; establish a clear sequence of implementation of planned activities and specified works; appoint responsible employees, establish deadlines for

the implementation of planned activities; develop reporting systems and current control over the progress of planned activities; approve the career growth plan for employees at agricultural enterprises.

A detailed definition of the planned activities and works, their content and structure, deadlines, appointment of specific performers of the works is considered in each specific case in accordance with the specifics of the enterprise's activities, its goals, tasks to be solved, technical and technological base, management structure, financial and economic status, etc.

The third stage of employees planning the career growth at the enterprise consists in the

need to collect and analyze individual data that characterize the capabilities of employees: the «Personal data» section contains basic personal identification information (surname, first name, patronymic, gender, date and place of birth, marital status, number of children and contact details) [17]; the «Education» section includes information about education, in particular, diplomas, certificates, publications, participation in scientific events and additional courses; the «Labor activity» section contains information about previous places of work, positions and work experience. The «Special skills» section stores information about the specialized knowledge and skills of employees.

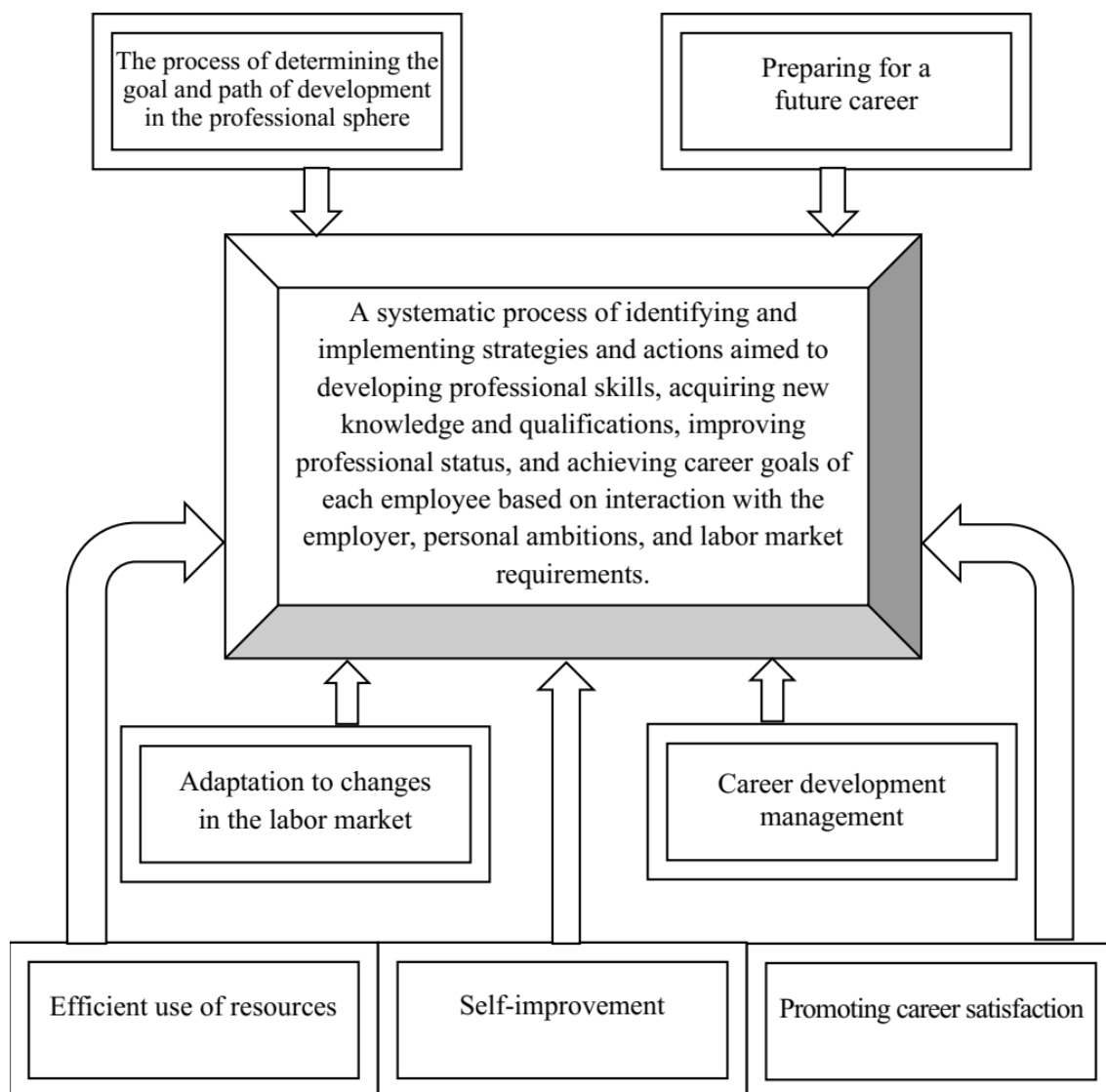


Fig. 1. Algorithm for planning career growth of agricultural enterprises employees

Source: developed by the author.

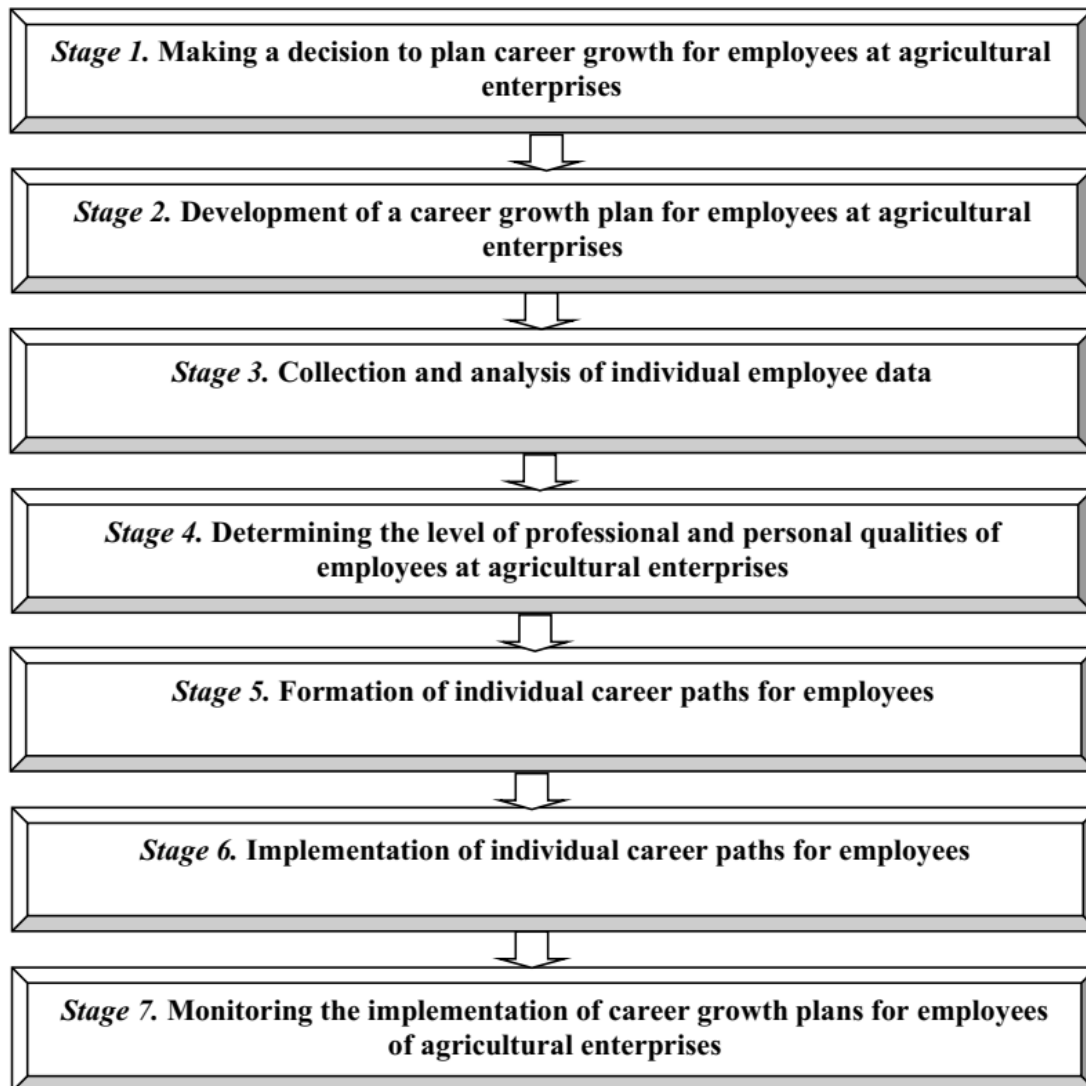


Fig. 2. Structural and logical scheme of career growth phased management of agricultural enterprises employees

Source: developed by the author.

An important component of this stage is the use of modern information systems for data processing, which will allow more effective management of the career growth process of employees.

The fourth stage of planning the career growth of agricultural enterprises employees is determining the level of employees professional and personal qualities at the enterprises of the agro-industrial complex.

At this stage, it is recommended to determine the most acceptable method of assessing the qualities of employees, taking into account the type of production, nature of products, specifics of work, technical level of the enterprise and

other factors; determine indicators for assessing the professional and personal qualities of employees; determine the required number of indicators for a full assessment of the qualities of employees; develop a scoring system for assessing professional, business and personal qualities; calculate an individual career growth coefficient for each employee; summarize the results of assessing the qualities of employees and determine their prospects for career growth and further development.

This stage is completed by summing up the sub-lists of assessing the qualities of employees and determining the prospects for career growth at a specific agricultural enterprise. Valuable for

this stage is the justification of the development directions of each employee in order to create opportunities for career growth.

The fifth stage of planning the employees career growth of the enterprise involves the formation of personnel individual career charts. They are developed on the basis of defined career growth directions and assessment of employees professional and personal qualities. They provide for options for sequences of positions for each employee throughout his career.

We support the opinion that to fill out an individual career chart of employees of the enterprise, it is necessary to fill out various sections, in particular, «Description of the life cycle», «Stages of a career», «General goals of work activity», «Plan for the development of functions performed by the employee», «Tasks of the enterprise and the employee regarding the development of his career», «Assessment of professional, business and personal qualities of the enterprise's personnel» and «Consulting of enterprise personnel» [18]. The section «Life cycle description» contains information about the personal life of an employee of the enterprise (marriage, birth of children, etc.). The section «Stages of a career» includes a description of different stages of a career, namely: pre-employment, initial, adaptation, approval, etc. The section «Tasks of the enterprise and the employee regarding the development of his/her career» contains information about the tasks facing the enterprise and the employee regarding career development [19].

The sixth stage of career advancement planning for employees of the enterprise is the implementation of personnel individual career charts.

At this stage, it is necessary to collect, analyze and process the necessary information; adjust the choice of the career growth direction of the enterprise's personnel; advise employees on their career planning; monitor the implementation of requirements for the development of individual career growth plans and other documents; develop proposals for creating a favorable socio-psychological climate in the team; adjust based on the results of monitoring individual career charts and other documents; formulate recommendations for eliminating identified deviations from the career growth plans of the enterprise's personnel.

In addition, it is necessary to take into account the need to create a favorable socio-psychological climate in the labor collective. For this purpose, it is necessary [20] to determine methods for analyzing socio-psychological conditions in the collective of employees; establish indicators for

assessing socio-psychological conditions in the collective of employees; determine the optimal number of indicators for assessing socio-psychological conditions; carry out a direct assessment of socio-psychological conditions; to summarize the results of the assessment of socio-psychological conditions and develop measures to create favorable socio-psychological conditions in the collective of employees of an agricultural enterprise.

Based on the analysis of modern management theory and practice, it was determined that it is most successful to assess socio-psychological conditions in the collective of employees according to the following criteria: the level of collective consciousness, the level of awareness of team members about the real state of affairs, the presence of conflicts in the collective, the opportunity for employees to express their opinions on common matters, relationships between employees and attitudes towards new members of the collective.

Based on the analysis of indicators of socio-psychological conditions in the collective of employees, a conclusion is made about the general level of these conditions. Socio-psychological conditions are normal when they contribute to the successful career growth of the enterprise's employees. They become abnormal if they do not contribute to this, for example, when there are conflicts between employees or tense relationships in the collective. This stage is completed by developing a set of favorable socio-psychological conditions in the collective of employees, which are a guarantee of successful career growth of the enterprise's employees [21-23].

The seventh stage of career growth planning for enterprise employees is monitoring the implementation of career growth plans for employees of agricultural enterprises.

At this stage, current, periodic and final verification of the results of employees' work activities for specified periods is carried out. This includes the following actions: current monitoring of individual career plans; periodic monitoring is carried out at certain intervals, according to the career growth planning schedule; final monitoring is carried out in accordance with the employee's individual career plans; identification of deviations from career development plans and determination of the reasons for such deviations; development of effective proposals for eliminating the identified deviations and adjusting career growth plans.

This stage is completed by identifying deviations, developing effective measures to eliminate them and adjusting the career growth plans of enterprise employees.

Conclusions. Career planning of employees is the key to the effective use of the labor potential of the enterprise, which contributes to the improvement of the enterprise's activities. The generalization of existing approaches of foreign scientists to the understanding of the term "career planning of employees" allowed us to clarify the concept of «career planning of employees». This is a systematic process, which we consider as the development and implementation of strategies and actions aimed at developing professional skills, acquiring new knowledge and qualifications, improving the status of an employee and achieving his career goals, taking into account the employee's ambitions, interaction with the employer and the needs of the labor market. Thus, the use of the proposed methodology for planning the career growth of employees of agricultural enterprises will contribute to: creating a high labor potential of employees; self-realization of employees; rational use of professional and personal qualities of employees; effective use of knowledge, skills, experience and abilities of employees; increasing the competitiveness of employees in labor markets; development and realization of potential abilities of employees; improvement of the quality and productivity of labor; reducing staff turnover, etc.

We believe that career planning for employees of an agricultural enterprise is a key element of its human resources management, which will help ensure the most effective use of personnel, both managerial and directly employees.

The prospect of further research in this area is to study the impact of digital technologies on the career growth of agricultural enterprises employees, which includes an analysis of new requirements for knowledge, skills and practical opportunities that create employee growth. In addition, research aimed at understanding the career mobility of employees in the agricultural economy, including an analysis of factors influencing the decision to change employer or field of employment, will be relevant and necessary.

REFERENCES

1. Abodunde, Sola, M. (2018). Nastavnytstvo ta yoho vplyv na rozvytok kar'yery vykladachiv vybranykh vyshchyykh navchal'nykh zakladiv u shtati Oyo, Niheriya [Mentoring and Its Influence on Career Development of Academic Members of Selected Tertiary Institutions in Oyo State, Nigeria]. *Aziat's'kyi doslidnyts'kyi zhurnal mystetstv i sotsial'nykh nauk [Asian Research Journal of Arts & Social Sciences]*. no. 6(1), pp. 9. Available at: <https://doi.org/10.9734/ARJASS/2018/39815>.

2. Budnyk, O., Konovalchuk, I., Konovalchuk, I., Onyschuk, I., Matsuk, L., & Fomin, K. (2022). Problema rozvytku ekonomichnoyi hramotnosti ditey ta molodi [The problem of economic literacy development of children and youth]. *Zhurnal Universytetu Suliyi [Journal of the University of Zulia]*. no. 13(38), pp. 235-251. Available at: <https://doi.org/10.46925//rdluz.38.17>.

3. Enache, R. C., Gorghiu, G., Gorghiu, L.M., Petrescu, A.-M.A., & Stăiculescu, C. (2021). Yak rumuns'ki studenty vvazhayut' doslidnyts'ki kompetentsiyi vidpovidnyy dlya yikhnoyi maybutnoyi kar'yery? [How Do the Romanian Students Consider the Research Competencies Appropriate for Their Future Career?]. *Rumynskiy zhurnal mnogomernogo obrazovaniya [Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala]*. no. 13(4), pp. 162-179. Available at: <https://doi.org/10.18662/rrem/13.4/476>.

4. Iliina, I. & Buley, N. (2020). Upravlinnya kar'yeryu pedahohichnoho personalu vyshchoyi osvity [Career Management of Higher Education Teaching Personnel]. *Hlobal'ni vyklyky ta perspektyvy suchasnoho ekonomichnoho rozvytku [Global Challenges and Prospects of the Modern Economic Development]*. no. 79, pp. 714-718. Available at: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.03.102>.

5. Julianna, N. (2017). Ochikuvannya tykh, khto pochynaye kar'yeru, shchodo tsinnostey na robotochomu misti [Career Entrants' Expectations on Workplace Values]. *Yevropeys'kyi zhurnal staloho rozvytku [European Journal of Sustainable Development]*. no. 6(3), pp. 201. Available at: <https://doi.org/10.14207/ejsd.2017.v6n3p201>.

6. Litynska, V., Kondratska, L., Romanovska, L., Kravchyna, T., Chagovets, A., & Kalaur, S. (2023). Planuvannya kar'yery naukovo-pedahohichnykh kadriv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv [Career Planning of Scientific-Pedagogical Personnel in Higher Education Institutions]. *Yevropeys'kyi zhurnal staloho rozvytku [European Journal of Sustainable Development]*. no. 12(4), pp. 437. Available at: <https://doi.org/10.14207/ejsd.2023.v12n4p437>.

7. Marinas, L. E., Igrat, R. S., Marinas, C. V., & Prioteasa, E. (2016). Faktory, shcho vplyvayut' na vybir profesiyi: dosvid studentiv rumuns'koho biznesu ta upravlinnya [Factors influencing career choice: the Romanian business and administration students' experience]. *Yevropeys'kyi zhurnal staloho rozvytku [European Journal of Sustainable Development]*. no. 5(3), pp. 267. Available at: <https://doi.org/10.14207/ejsd.2016.v5n3p267>.

8. Mera Cantos, M. F. (2023). Dydaktychna prohrama z pidpryyemnytstva dlya studentiv pochatkovoyi profesynoyi osvity [Didactic Program for Entrepreneurship in Students of the Initial Education Career]. *Zhurnal Universytetu Suliyi [Journal of the University of Zulia]*. no. 14 (41), pp. 611-624. Available at: <https://doi.org/10.46925//rdluz.41.35>.

9. Singh, Sweta. (2018). Praktyky upravlinnya kar'yeryu v orhanizatsiyi, zadovolennya vid kar'yery ta namir zvil'nytysya sered indiy's'kykh pratsivnykiv: vyvchennya spovil'nyuyuchoho efek-

- tu chotyr'okh typiv dosvidu roboty [Organizational career management practices, career satisfaction, and intention to quit among Indian employee: Examining the moderating effect of four types of work experience]. *Avstraliys'kyi zhurnal rozvytku kar'yery* [Australian Journal of Career Development]. no. 27, pp. 150–159. Available at: <https://doi.org/10.1177/1038416218768896>.
10. Baruch, Yehuda & Maury, Peiperl. (2000). *Praktyky upravlinnya kar'yeroiu: empirychnе doslidzhennya ta naslidky* [Career management practices: An empirical survey and implications]. *Upravlinnya lyuds'kymy resursamy* [Human Resource Management]. no. 39(4), pp. 347-366. Available at: [https://doi.org/10.1002/1099-050X\(200024\)39:4<347::AID-HRM6>3.0.CO;2-C](https://doi.org/10.1002/1099-050X(200024)39:4<347::AID-HRM6>3.0.CO;2-C).
11. Colin, Lee, Felps, W. & Baruch, Y. (2014). *Do taksonomiyi kar'yernykh doslidzen' cherez bibliometrychnu vizualizatsiyu* [Toward a taxonomy of career studies through bibliometric visualization]. *Zhurnal profesiynoi povedinky* [Journal of Vocational Behavior]. no. 85(3), pp. 339-351. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2014.08.008>.
12. De Vos, Ans & Nicky, Dries. (2013). *Zastovuvannya ob'yektyva upravlinnya talantamy do upravlinnya kar'yeroiu: rol' skladu ta bezperernosti lyuds'koho kapitalu* [Applying a talent management lens to career management: The role of human capital composition and continuity]. *Mizhnarodnyy zhurnal upravlinnya lyuds'kymy resursamy* [The International Journal of Human Resource Management]. no. 24(9), pp. 1816-1831. Available at: <https://doi.org/10.1080/09585192.2013.777537>.
13. Domunco, C. F. (2018). *Profesiyne otrymannya ta staty modellyu – sposib poymasnyty nerivni shlyakhy akademichnoi kar'yery* [Professional Obtaining & Becoming Model – a Way to Explain Unequal Academic Career Paths]. *Rumuns'kyi zhurnal bahatovymirnoi osvity* [Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala]. no. 10(4), pp. 92-104. Available at: <https://doi.org/10.18662/rrem/75454>.
14. Dybach, I.L. (2020). *Vyznachennya neobkhdnoi kil'kosti naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv vitchyznyanykh zakladiv vyshchoyi osvity* [Vyznachennya neobkhdnoi chysel'nosti naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv vitchyznyanykh zakladiv vyshchoyi osvity] [Vyznachennia neobkhdnoi kil'kosti naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv vitchyznyanykh zakladiv vyshchoyi osvity] Determination of the required number of scientific-pedagogical workers of domestic institutions of higher education]. *Visnyk KHDU. Seriya Visnyk ekonomichnykh nauk. Seriya Ekonomichni nauky* [Visnyk KhDU. Seriya Ekonomichni nauky Bulletin. Economic Sciences Series]. no. 37, pp. 50-55. Available at: <https://doi.org/10.32999/ksu2307>.
15. Martin, G., Arnold, J. & Coombs, C. (2014). *Pereotsinka bahatohrannoi kontseptsyi kar'yery: empirychni rezul'taty, kontseptual'ni komponenty ta vymiryuvannya* [Reassessing the protean career concept: Empirical findings, conceptual components, and measurement]. *Zhurnal orhanizatsiynoi povedinky* [Journal of Organizational Behavior]. no. 35(S1), pp. 23-40. Available at: <https://doi.org/10.1002/job.1908>.
16. Berezovska L.I., Tanhel A. (2015). *Psyhologichni osoblyvosti kariery osobystosti* [Psychological features of an individual's career]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats* [Bulletin of the National Defense University of Ukraine: Collection of Scientific Works]. no. 1(44), pp. 212–217 Available at: http://dspace-msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/280/1/Березовська%20ВТангел%20_Карєра_особистоти.pdf.
17. Hura N.A. (2019). *Zadovolenist karieroiu yak faktor kariernoho rozvytku ta sotsialno-profesiinoi mobilnosti* [Career satisfaction as a factor of career development and socio-professional mobility]. *Orhanizatsiina psyhologhiia. Ekonomichna psyhologhiia* [Organizational psychology. Economic psychology]. no. 2–3, pp. 35–47 Available at: <http://orgpsy-journal.in.ua/userfiles/issues/i17/n1776.pdf>.
18. Karamushka T. V. (2015). *Profesiina kariera osobystosti: sutnist, osnovni vydy ta funktsii* [Professional career of an individual: essence, main types and functions]. *Teoretychni i prykladni problemy psyhologhii* [Theoretical and applied problems of psychology]. no. 1, pp. 181–190 Available at: https://www.academia.edu/44452547/Карамушка_Л_М_Карамушка_Т_В_ТРЕНІНГОВА_ПРОГРАМА_ПРОФЕСІЙНА_КАРСРА_ТА_ПСИХОЛОГІЧНЕ_ЗДОРОВ'Я_ОСВІТНЬОГО_ПЕРСОНАЛУ_.
19. Kurchenko, K. M., Hryshchenko, D. H. (2020). *Fakty i problemy, shcho vplyvaiut na rozvytok dilovoi kariery suchasnoi osobystosti* [Factors and problems affecting the development of the business career of a modern individual]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu kharchovykh tekhnologii* [Scientific works of National University of Food Technologies]. no. 26 (3), pp. 130–136 Available at: <https://dspace.nuft.edu.ua/items/7a82ca0e-b38f-49a1-9dec-0956b2aa5daa>.
20. Lozovetska, V.T. (2019). *Fakty ta problemy, shcho vplyvaiut na kariernyi rozvytok suchasnoi osobystosti* [Factors and problems affecting the career development of a modern individual]. *Molod i rynek* [Youth and the market]. no. 9, pp. 44–50 Available at: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/182053>.
21. Paranytsia, N. V., Paranytsia, S. P., Bulychov, O. S. (2022). *Metodolohiia modeliuвання biznes-protsesiv* [Business process modeling methodology]. *Ekonomika ta derzhava* [Economy and State]. no. 3, pp. 59–62 Available at: <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=5154&i=8>.
22. Bazelyuk, V.G. (2019). *Upravlinnia profesiinoiu karieroiu naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv u zakladi vyshchoyi osvity* [Management of the professional career of scientific-pedagogical workers in higher education institution]. *Visnyk pislidyplomnoi osvity* [Bulletin of postgraduate education]. no. 10 (39), pp. 10-23. Available at: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_PO/10_39_2020/pedagog/Bulletin_10_39_Pedagogika_Vasyl_Bazeliuk.pdf.

Планування кар'єрного зростання працівників аграрних підприємств

Літинська В.

У статті розглядаються аспекти планування кар'єрного зростання працівників аграрних підприємств з урахуванням чинників зовнішнього та внутрішнього середовищ функціонування аграрної галузі.

Систематизовано специфічні умови періоду воєнного стану в Україні, які зумовлюють додаткові вимоги до працівників аграрних підприємств, врахування яких є обов'язковим за планування кар'єрного зростання.

Метою статті є узагальнення наукових засад планування кар'єрного зростання та розроблення методики управління кар'єрою для працівників аграрних підприємств.

Доведено необхідність планування кар'єрного зростання фахівцем з метою здійснення логічних дій щодо готовності відповідати зростаючим вимогам конкретного фаху. Узагальнено існуючі підходи до розуміння досліджуваного поняття та запропоновано авторську дефініцію поняття.

Вивчено праці зарубіжних дослідників та узагальнено алгоритм планування кар'єрного зростання працівників аграрних підприємств, який сприятиме успішному формуванню кар'єри.

Детально розкрито послідовні етапи алгоритму планування кар'єрного зростання працівників аграрних підприємств та окреслено умови, додержання яких є обов'язковими для аграрних підприємств. Висвітлено підходи до розроблення кар'єрограми працівника та описано параметри професійних та особистісних якостей працівника, які до неї включено.

Наголошено на необхідності аналізування соціально-психологічного клімату в трудовому колективі та узагальнено заходи з його покращення. Обґрунтовано, що етап моніторингу виконання планів кар'єрного зростання працівників аграрних підприємств є важливим, оскільки дозволяє виявити відхилення та оперативно розробити заходи щодо їх усунення.

Зроблено висновок, що запровадження практики планування кар'єрного зростання для працівників менеджменту аграрних підприємств сприятиме підвищенню ефективності трудових ресурсів та мінімізуватиме негативні явища плинності кадрів.

Ключові слова: планування, кар'єрне зростання, працівники аграрних підприємств, кар'єрограма працівника, ділові якості, особистісні якості.



Copyright: Litynska V. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.




ORCID iD:
Litynska V.

<https://orcid.org/0000-0001-9272-4118>

UDC 330.342.146:332.122(1-22)

JEL R10, M11, O18, I31

Methodological approaches to research the efficiency of social infrastructure management in rural territories

Paska I. , Grynychuk Y. , Batazhok S. *Bila Tserkva National Agrarian University* Paska I. E-mail: paska.igor@ukr.net

Паска І.М., Гринчук Ю.С., Батажок С.Г. Методичні підходи до оцінювання ефективності управління соціальною інфраструктурою сільських територій. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 119–128.

Paska I., Grynychuk Y., Batazhok S. Methodological approaches to research the efficiency of social infrastructure management in rural territories. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 119–128.

Рукопис отримано: 13.09.2024 р.

Прийнято: 20.09.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-119-128

The article is devoted to the generalization of methodological approaches to assessing the effectiveness of development management of social infrastructure in rural areas and the development of a indicators comprehensive system for such assessment. The generalization of existing approaches to determining the effectiveness of social infrastructure management allowed us to conclude that the management of a territorial community and a separate rural area is able to influence its development. The principles of forming criteria for effective management are substantiated and the following general criteria for the effectiveness of social infrastructure management in rural areas are highlighted: targeted justification of decisions; operational implementation of decisions; methods of implementing management functions; the amount of costs for implementing adopted management decisions.

It is substantiated that it is advisable to assess the effectiveness of the social infrastructure functioning of rural areas based on taking into account its capabilities for providing social services and their accessibility for rural residents. It is emphasized that indicators of the quality of rural population life should be used as the basis for assessing the effectiveness of the management of the rural areas social infrastructure, and the sources of information for conducting such an assessment are systematized.

It is proved that it is advisable to assess the effectiveness of the management of the rural areas social infrastructure based on a dynamic approach, which will allow taking into account the synergistic effect of the influence of social facilities on the development of rural areas. A comprehensive system of indicators for assessing the effectiveness of the management of the development of social infrastructure is proposed, which includes indicators of the quality of rural population life, as well as indicators of the provision, development and efficiency of the its facilities use.

Key words: social infrastructure, rural areas, management, quality of life, efficiency, accessibility of services.

Problem statement and analysis of recent research. In the pre-war period, our country developed a social policy aimed at activating rural development through the decentralization of local development, however, the full-scale invasion of the Russian Federation troops completely, and in some regions partially, practically limited the processes of improving the quality of life of rural residents. Among the main trends in the development of the social sphere of rural areas, the following should be highlighted: optimization of the network of educational, health, cultural and sports institutions; insufficient accessibility and quality of basic social services; reduction of the reproductive, educational, professional and cultural potential of the rural population. Modern living conditions and life activities of rural residents have exacerbated the existing contradictions in the development of rural areas between existing needs and financial resources, between the need for comprehensive service to the population and the territorial accessibility of social infrastructure organizations in rural areas. Under such conditions, rural development requires modernization of social infrastructure, which will allow satisfying a wide range of needs of the population through the effective functioning of all social infrastructure institutions and will contribute to the sustainable development of rural areas. In this regard, the relevance of studying issues related to assessing the effectiveness of management of social infrastructure development by local self-government bodies of rural areas arises.

The study of scientific literature on the problems of social infrastructure development of rural areas has made it possible to establish that domestic researchers consider the effectiveness of management in terms of improving the quality of rural population life, increasing labor productivity in agricultural production, ensuring the availability of social services, etc.

Thus, the essence of the economic concept of "efficiency" is considered on the basis of the correlation of the obtained net result of activity with the costs incurred [1]. Accordingly, a dual task arises to obtain the maximum result based on the use of available resources or to achieve a certain result with minimal costs. Considering the issue of assessing the effectiveness of social infrastructure development management, it was found that the issue of methodology, approaches, techniques, and criteria for analyzing

social infrastructure is extremely complex. We share the opinion of scientists who emphasize the complicated process of studying social infrastructure due to the need to take into account not only the various substructures and institutions that make up the structure, but also the indirect, synergistic effect that it has on the rural area, region, and society. [2]. It should be noted that universal methods for analyzing social infrastructure have not been developed; today, various approaches and methods are used to study social infrastructure objects and the results of their operation, which can be divided into quantitative and qualitative.

The main methodological principle of assessing efficiency is the principle of systematicity [3]. It should be noted that the concept of "economic efficiency" characterizes the activities of economic systems, the main feature of which is the cost nature of the means of achieving goals (results). At the same time, the essence of the concept of "efficiency" is characterized by specific features in different areas of activity. We believe that the issue of the effectiveness of social infrastructure management should be considered in the form of a following concepts ratio: "goal - time - methods (methods) - level of complexity - costs". In scientific research, an approach to assessing management efficiency based on taking into account the effectiveness of the activities of management personnel is widespread, provided that the following requirements are met: accessibility; objectivity - requires substantiation of the criterion for a specific position; transparency - provides for a clear definition of the results expected from the manager; correspondence of the position to the functions performed; employee motivation - requires focus on achieving results; comprehensibility and connection with the final results of work; dynamism – means the ability of personnel to develop in accordance with changes in the internal and external environment [4].

It was found that the assessment of managerial personnel is proposed to be carried out according to two groups of criteria: competencies and work performance [5]. We agree with this point of view, since the effectiveness of managers depends on the level of knowledge and skills, the ability to use them in practical work, as well as the personal qualities of a person. We believe that it is also advisable to conduct an assessment of the management of territorial communities based on a competency approach.

Based on the opinion of scientists who emphasize the dependence of social infrastructure development on internal factors [6], we can assume that a high potential for positive changes is formed at the level of the territorial community, in particular, local government bodies. The authors concluded that the essence of the process of managing social infrastructure involves motivating the object of management to purposefully demonstrate its own activity. Therefore, the management of a territorial community and a separate rural area is able to achieve the established strategic goals provided that the criteria for assessing the effectiveness of its social infrastructure development management are clearly identified.

It is worth noting that the management of the social sphere of territorial communities is a dynamic process that depends on the ability of the community to effectively organize the provision of social services, involve local residents in management, flexibly adapt to changing conditions and ensure the sustainability of the development of the local area [6]. As a result, the researchers concluded that the effectiveness of social service management depends on the amount of financing for infrastructure facilities, as well as on the qualifications of management personnel. Therefore, the effectiveness of the functioning of social infrastructure facilities in rural areas is determined by the level of satisfaction of the needs of local residents in certain types of social services and their accessibility.

In addition, as a criterion for the effectiveness of management of the social infrastructure development in rural areas, it is proposed to use indicators of improving the quality of the rural population life and achieving sustainable development of rural areas [7; 8]. It is obvious that effective management of social infrastructure in rural areas will contribute not only to meeting the needs of rural residents in social services, but also to increasing trust in the governing bodies of the territorial community. The results of the studies discussed above form a scientific basis for finding ways to manage the development of social infrastructure in rural areas. However, the issue of methodological support for assessing the effectiveness of social infrastructure facilities management in villages is not sufficiently addressed and a comprehensive system of indicators needs to be substantiated.

The aim of the research is to generalize methodological approaches to assessing the effectiveness of management of the

development of social infrastructure in rural areas and to develop a comprehensive system of indicators that includes parameters of the rural residents life quality and the efficiency of the social facilities use.

Material and methods of research. The theoretical and methodological basis of the study is a systematic approach to studying the effectiveness of social infrastructure development management and generalizing the factors that influence this process. The theoretical and methodological basis of the study was the works of domestic scientists in the field of rural areas social infrastructure, as well as methodological approaches to assessing the effectiveness of social infrastructure development management.

The following methods were used in the study: dialectical and monographic - when generalizing the place and role of social infrastructure in the reproductive process, sectoral and territorial development; abstract-logical method in the process of generalizing the conditions and factors that affect the quality of the rural population life and the effective use of social infrastructure, formulating conclusions; the method of system analysis, deduction and induction, formalization provided the generalization of a indicators complex system that allow a comprehensive assessment of the effectiveness of social infrastructure management, describe the relationships and interdependencies between them.

Research results and discussion. It is obvious that the effectiveness of the system of social infrastructure facilities management in rural areas depends not only on the organizational structure of community local self-government, resource provision, especially financial, and numerous external and internal factors, but also on the professionalism of management in taking into account external environmental factors. The system of criteria for management effectiveness should comply with the following general principles: the strategic nature of management decisions, taking into account current problems and prospects for the development of the human potential of rural areas; the rationality of management decisions; taking into account differences in the development of social infrastructure facilities.

Among the general criteria for the effectiveness of social infrastructure management at the level of the territorial community, the following can be distinguished: targeted justification

of decisions; operational implementation of decisions; methods of implementing management functions; the amount of costs for implementing adopted management decisions. Thus, the relationship that underlies the assessment, «goal - time - methods (methods) - level of complexity – costs», will help to reveal the essence of the criteria for the effectiveness of the process of managing the social development of rural areas. It should be noted that in domestic practice there is no generalized methodological approach by which the effectiveness of local self-government of a community is assessed, although foreign practice proves the opposite. Thus, in the province of Ontario (Canada), such an assessment has been introduced since 2001, based on the formation of information on the results of the municipal government activities according to 35 criteria covering nine areas of activity. The methodological approach used for such an analysis is characterized by low labor intensity, since it takes into account parameters that can be presented in absolute terms, analyzed and verified. It is obvious that such an approach contributes to ensuring the effective activities of municipal authorities, transparency in making management decisions and social responsibility. We believe that in order to diversify the management functions at the level of the territorial community, which include solving social, economic and environmental problems within the framework of ensuring sustainable development and stability under conditions of martial law, there is a need to improve the methodological approach to assessing the effectiveness of local self-government.

As noted by Ukrainian scientists, the current methodology for assessing the effectiveness of local self-government bodies requires improvement, as it is characterized by the following shortcomings: in most cases, local self-government bodies formally determine the achieved indicators; the current official methodology does not take into account the specifics of each territorial community; negative cause-and-effect relationships are observed between the indicators of assessing the effectiveness [9]. In this regard, some researchers suggest that the assessment of the management effectiveness at the level of the territorial community be carried out on the basis of a complex indicator, which includes a composite index of the indicator for assessing the effectiveness of the municipal services organization and a complex

indicator for assessing the effectiveness of the local self-government bodies activities of settlements [10]. We believe that each of the above indicators includes a rather cumbersome list of indicators in the calculation, which complicates the process of forming information, its presentation in absolute terms and the possibility of comparison.

In addition, most studies on the effectiveness of social infrastructure management do not generalize the system of indicators or present it in a limited way. One of the tasks of this study is to substantiate the indicators that characterize the effectiveness of social infrastructure facilities management at the level of the rural territory, the achievements of which should be oriented by each territorial community.

The social sphere of the rural territory is a special direction of both scientific and practical activity, the purpose of which is to create appropriate conditions for the life of the rural population and the life quality. At the same time, this is a specific area in terms of reproduction, development and preservation of social potential in order to achieve sustainable rural areas development. We believe that it is advisable to consider the effective indicators of the social infrastructure functioning at the level of the rural territory in terms of its social-service and spatial nature [11]. Thus, the service-social component is determined by the possibilities of providing services for rural residents, taking into account the localization of social infrastructure facilities, and the spatial component is characterized by their accessibility in space.

The generalization of scientific literature has allowed us to establish that the study of the results of the functioning of the social infrastructure of rural areas is based on different methodological approaches, however, most researchers emphasize the need to take into account the standard of living of rural residents. Thus, some authors suggest that such an assessment be carried out on the basis of a set of indicators that characterize the standard of living of the population: average wages, rates of increase in the subsistence minimum, unemployment rate, differentiation of the population by income level, the amount of support for the self-employed, the development of small and medium-sized businesses [12]. Other authors emphasize the need to increase the indicators of the living standard of the rural population, since their income differs significantly from urban residents, and the involvement intensity in

production processes in some cases is higher, since rural residents work intensively in their personal farms. That is why it is proposed to assess the development of rural areas based on indicators of the provision of social infrastructure facilities that affect the reproduction of the workforce, the level of needs satisfaction in social and cultural and household services, and the improvement of demographic indicators [13; 14].

Another indicator that should be included in the analysis is the number of rural areas residents, since a sufficient level of social infrastructure development in rural areas ensures a high concentration of the population, and vice versa. This allows us to explain the migration of the rural population to cities and foreign countries in order to find work in the pre-war period, which intensified at the beginning of the full-scale invasion of the Russian horde, as rural residents of occupied and front-line regions were forced to move to safer regions and abroad [15]. In this regard, when assessing the effectiveness of managing the social development of rural areas, it is also important to analyze the dynamics of the residents number of a particular territory, natural growth, migration, etc.

We believe that the standard of rural population living should be considered on the basis of a indicators set that characterize the level of population satisfaction with material and spiritual benefits, on the one hand, and the conditions that ensure the sustainability of the living achieved standard, on the other. At the same time, the main condition for improving the quality of life is to improve social infrastructure, provide support to the self-employed, and promote the development of entrepreneurial initiative. Undoubtedly, the level of personal consumption and the size of the average per capita income of the rural areas population are determined by the development of agricultural production, entrepreneurial activity, as well as the production potential of individual peasant farms. Without exaggeration, ensuring effective management of agricultural production, activating the development of entrepreneurial initiative within a specific rural area is directly dependent on the level of social infrastructure development, which generally determines the socio-economic level of a rural settlement development and the region as a whole. In addition, the issue of human capital of a rural area, the level of development of which is influenced by social infrastructure facilities [16],

cannot be ignored. In the aspect of this study, it is important to use methodological approaches to determine quantitative indicators of human capital assessment. It is known that human capital is determined on the basis of three approaches: income, cost, comparative. We believe that the impact of social infrastructure on the value of rural area human capital should be determined on the basis of the cost method by taking into account the accumulated costs of obtaining general, vocational, higher education, special training, health care, labor movement, etc.

We have substantiated the conditions and factors that influence the improvement of the life quality of the rural areas population, taking into account the preservation and development of social infrastructure facilities, which are presented in Fig. 1. As we can see, the issue of the living standard of the rural population is considered at the economic, social, socio-economic (aggregated) levels, however, a social factor is present in each block.

Taking into account the impact of management decisions on the development of social infrastructure on the quality of population life is a rather complex process that requires a clear delineation of indicators and sources of information. Thus, today, for a qualitative assessment of the effectiveness of the local government bodies activities, a method of surveying rural residents based on digital tools can be used. For this purpose, it is advisable to place a special questionnaire on the official website of the local government, the answers to which will allow an assessment of the local government body effectiveness.

In our opinion, a survey via the Internet will allow assessing the degree of rural residents satisfaction with the management of the rural territory social sphere only partially, exclusively among residents who actively use digital technologies. As a result, the assessment obtained using this approach may be biased and unreliable, which proves the need to conduct sociological surveys that will ensure a wide coverage of the target audience and the involvement of respondents from different social groups. At the same time, it should be taken into account that the majority of rural residents are not sufficiently informed about the powers of the management of the territorial community, so their assessment will be generalized and can only be used to assess the situation of management effectiveness as a whole.

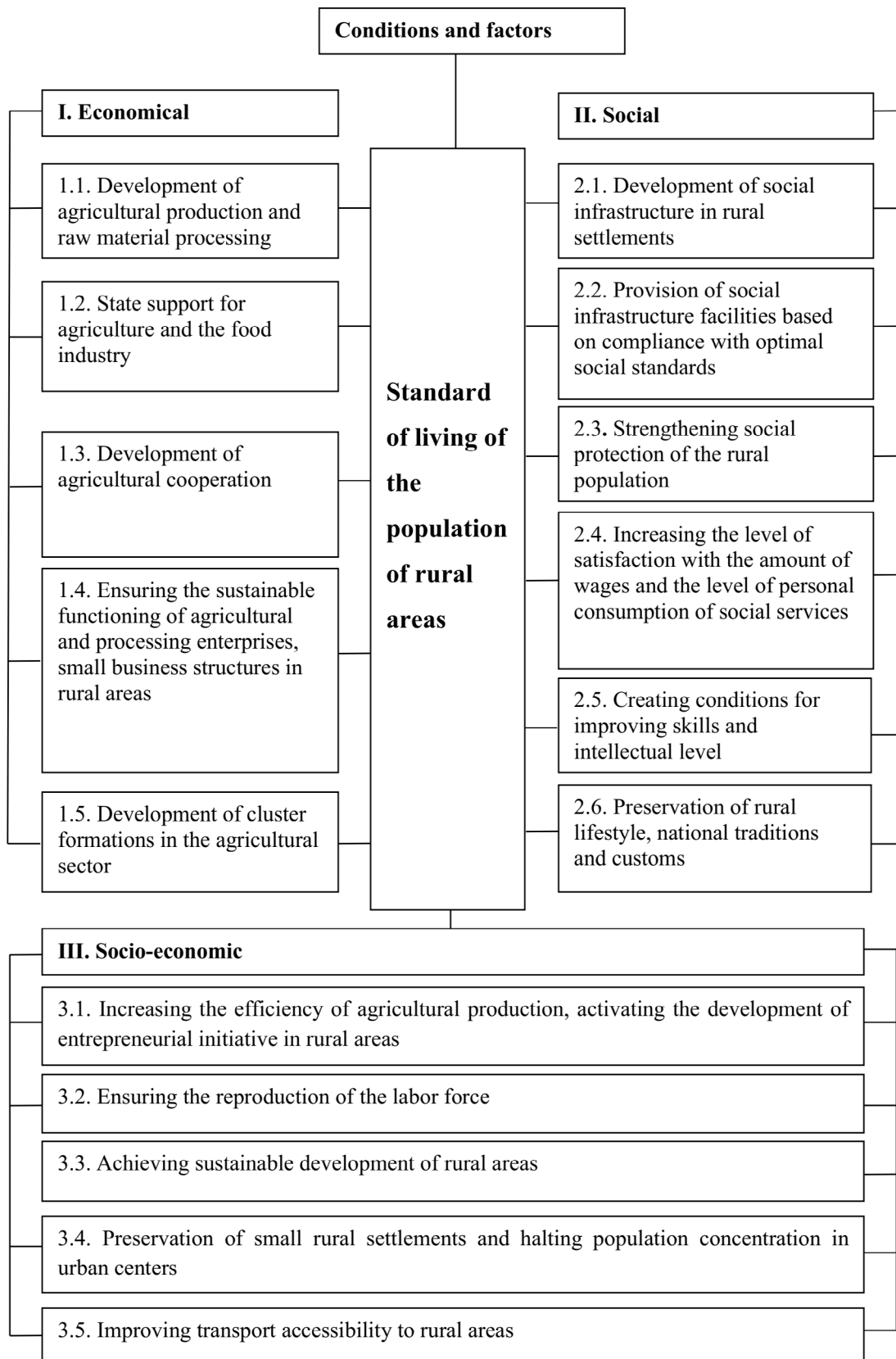


Fig. 1. Conditions and factors that contribute to improving the living standards of the rural areas population, taking into account the development of social infrastructure facilities.

Source: developed by the authors.

It should be noted that the shortcomings of existing methodological approaches to assessing the effectiveness of management of local self-government activities in rural areas include a statistical approach, which involves taking into account only the quantitative dynamics of certain indicators. We believe that a more promising approach for conducting research in this area is a dynamic approach, which allows taking into account the synergistic effect of the influence of social infrastructure on the development of human capital, life quality, increasing the level of social needs satisfaction and accessibility of social services for the rural population, increasing the efficiency of the agricultural development and processing enterprises, and activating entrepreneurial initiative, which will ensure a comprehensive assessment of the management quality of the territorial community in terms of the social infrastructure development of the rural area.

Rational placement of social infrastructure creates conditions for effective use of resources as the basis for social development of the territorial community and the region. Taking into account the needs of the rural population allows to improve the provision of cultural and household services, accessibility and the possibility of obtaining them, which will contribute to the rational use of free time of rural residents. The level of satisfaction of the needs of the population of rural areas in social infrastructure services and the creation of certain conditions and amenities requires different costs, which requires calculating the efficiency of their use. Thus, the main indicators of the use efficiency of social infrastructure are the level of capacity utilization (the ratio of the actual number of users of services of a certain social facility to the design (planned) number; the actual number ratio of places for consumers of social services to the minimum permissible value; the level of wear and social facilities tear; the number of social facilities buildings that are in a state of emergency, etc.).

The social sphere of rural areas is represented by organizations that provide services to rural residents, in some cases free or preferential benefits, so it is not attractive to private entrepreneurs. This is what proves the possibility of assessing the effectiveness of social infrastructure development as a social investment project. With this approach, the overall effectiveness of the social project is distinguished, which includes both the effectiveness of the investment project and its significance, that is, the economic effect, as well as budgetary and social effects [17].

In addition, the effectiveness of social infrastructure use and development can be carried out

on the basis of assessing the change in the load indicators of objects providing social services, as well as the level of satisfaction of the population with their quality in dynamics. At the same time, the level of social infrastructure development will affect the change in the life quality of the rural population, which is manifested in its deterioration, improvement and preservation of the achieved level, which is reflected in the increase or decrease in the volume of construction and major repairs of social infrastructure, the degree of social infrastructure objects wear and tear and the dynamics of socially significant objects introduction; the share of social objects equipped with all types of equipment; the quality of services provided. As noted above, the traditional approach to assessing the effectiveness of the social infrastructure use objects is determined by the costs of their maintenance and the effect, which is determined by payments from the budget of the territorial community and income from the population's payment for social services provided. It is obvious that each social infrastructure facility has its own characteristics in terms of load level, accessibility, return on investment, level of consumer demand, and maintenance costs. We believe that in order to assess the effectiveness of social infrastructure management, it is advisable to use indicators in the following areas: educational institutions, healthcare, sports and cultural facilities, transport and communications, heat, water, gas supply, and housing. Most of these indicators are included in the Passport of the territorial community. In addition, it is advisable to use absolute and relative indicators - per 100 residents, per 100 children, per 1 m², per 1 service. The algorithm for determining the indicators of the use effectiveness of social infrastructure facilities, which should be used as the basis for assessing the effectiveness of local self-government bodies of a rural community, is presented in Fig. 2.

The data presented in Fig. 2 shows that we have divided all indicators into three groups, which characterize the following aspects: provision of the rural population with social infrastructure facilities, development of social infrastructure facilities, efficiency of use of infrastructure facilities.

It should be noted that the use of social infrastructure facilities is influenced by the number of rural residents, service radius, etc. That is why the local government body needs to ensure the development of social infrastructure facilities, since this will lead to both an increase in the quality of life of the population, replenishment of the budget of the territorial community and achievement of balanced development of the rural area.

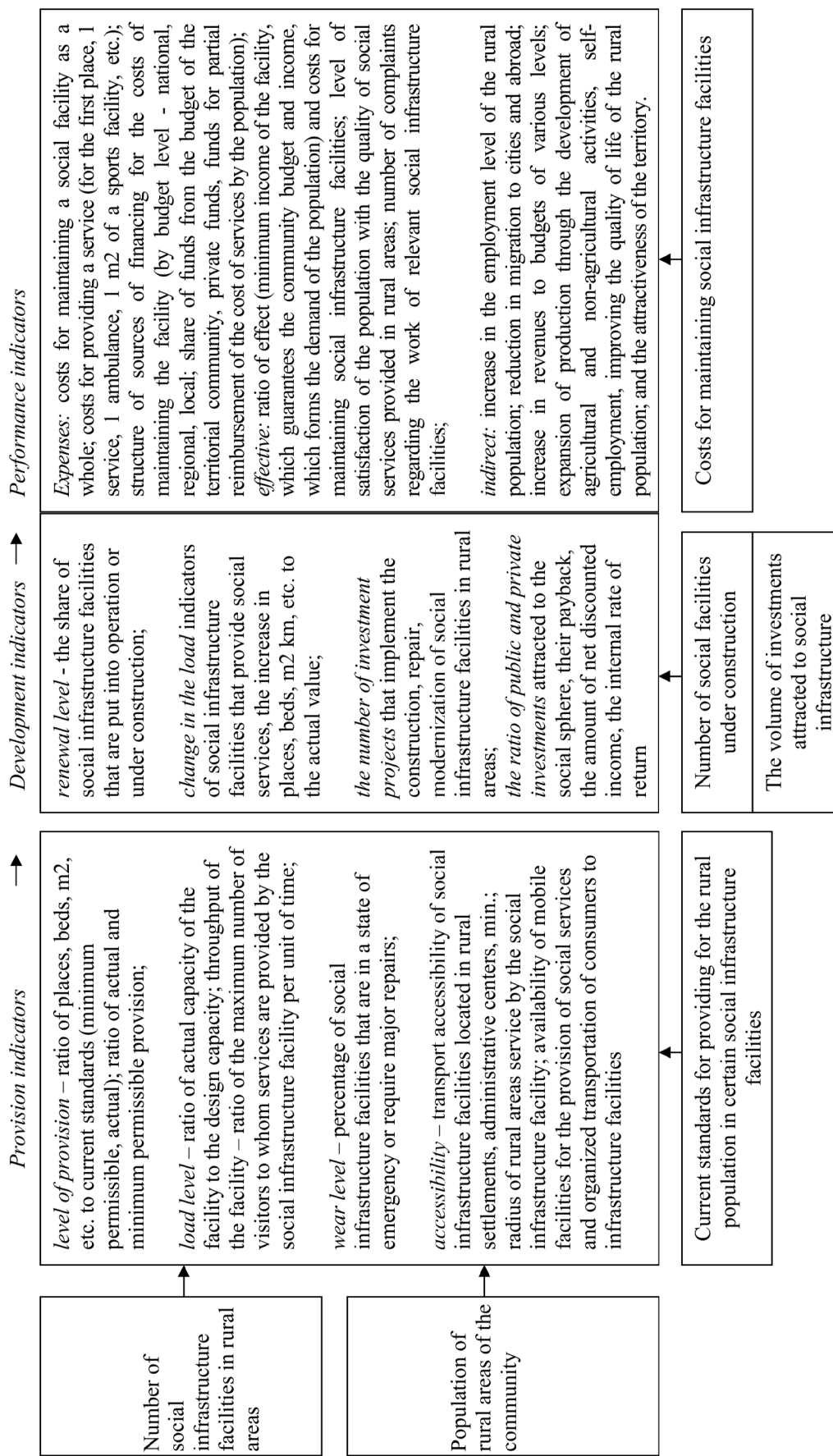


Fig. 2. Algorithm for forming indicators of the efficiency of using social infrastructure facilities

Source: summarized by the authors.

Conclusions. The results of the study showed that rural social infrastructure significantly affects the quality of rural population life and is an important factor in its improvement. It is proven that the social infrastructure operating in rural areas characterizes the standard of population living on the basis of creating conditions for the life and activities of residents, affects its objective results, and also by satisfying individual needs in the field of services affects the subjective assessment of rural residents. In addition, social infrastructure creates the basis for socio-economic processes in rural areas, in the region and the country as a whole, namely the quantitative and qualitative reproduction of the population, trends in social welfare, employment of the rural population and productivity of its labor, income, efficiency of agricultural enterprises and of the processing sector organizations. It was concluded that the effectiveness of social infrastructure management development should be considered on the basis of a indicators comprehensive system that characterize the standard of the rural population living, the availability of social services, as well as indicators of the provision, development and efficiency of social infrastructure use a specific rural area. For this purpose, we have systematized the indicators of social infrastructure assessment into three groups - indicators of provision, development and efficiency of its facilities use.

It is substantiated that the standard of rural population living will be determined by the state of agribusiness development with the activation of its reproductive and motivational functions. On the other hand, the sustainability of this activity will depend on numerous factors that form favorable conditions for agricultural production, the development of the processing sector of agricultural raw materials and entrepreneurial initiative. The conditions that ensure an increase in the standard of the rural population living are highlighted: social, economic and socio-economic, which makes it possible to carry out a comprehensive assessment of the state and identify options for its further improvement. One of the factors for increasing the quality of rural residents life is the reduction of population migration based on the creation of jobs and increasing wages for those employed in the countryside. Ensuring the completeness and reliability of assessing the management effectiveness of the social infrastructure development in rural areas requires the creation of an information base that would include indicators of socio-economic and environmental development of the territorial community and its individual rural settlements, as well as data from a periodic survey of residents on the assessment of the social sphere.

REFERENCES

1. Ponomarenko, V. S., Hontareva, I. V. (2015). Metodolohiia kompleksnoho otsiniuvannia efektyvnosti rozvytku pidpriemstv: monohrafiia [Methodology of comprehensive evaluation of the efficiency of enterprise development: monograph]. 404 p. Available at: <http://repository.hneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11912/1/pdf>
2. Honta, S. V. (2019). Naukovi pidkhody ta metody analizu sotsialnoi infrastruktury rehioniv Ukrainy [Scientific approaches and methods of analyzing the social infrastructure of regions of Ukraine]. *Biznes inform.* No. 1. 151-155 pp.
3. Hrechyna, I. (2010). Systemnyi pidkhid yak metodolohichna osnova doslidzhennia potentsialu ekonomichnykh system [System approach as a methodological basis for studying the potential of economic systems]. *Ekonomichnyi analiz [Economic analysis]*. Issue. 7. 15-18 pp. Available at: https://econa.at.ua/Vypusk_7/grechyna.pdf
4. Brych, V., Borysiak, O., Bilous, L., Halys, N. (2020). Transformatsiia sysemy upravlinniapersonalom pidpriemstv: monohrafiia [Transformation of the personnel management system of enterprises: monograph]. Ternopil: VPTs «Ekonomichna dumku TNEU» [«Economic Thought of TNEU»]. 212 p.
5. Halaida, T. O., Oleshko, K. V. (2022). Formuvannia kompleksnoi systemy otsiniuvannia personalu na osnovi kompetentnisonoho pidkhodu [Formation of a comprehensive personnel assessment system based on a competency-based approach]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia [Eastern Europe: Economics, Business and Management]*. No. 34. 61-68 pp.
6. Hordiienko, V. M. (2024). Upravlinnia sotsialnoiu sferoiu v konteksti rozvytku terytorialnykh hromad Ukrainy: analiz teoretychnykh kontseptsii ta perspektyvy [Management of the social sphere in the context of the development of territorial communities of Ukraine: analysis of theoretical concepts and prospects]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Publichne upravlinnia ta administruvannia [Academic notes of V. I. Vernadsky TNU. Series: Public management and administration]*. No. 4. Vol. 35 (74). DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2024.4/10>
7. Varchenko, O. M., Danylenko, A. S., Krysanov, D. F. (2016). Kontseptualni osnovy staloho rozvytku ahrosfery: navch. posibnyk [Conceptual foundations of sustainable development of the agrosphere: textbook]. BNAU. Bila Tserkva. 184 p.
8. Danylenko, A. S., Varchenko, O. M., Krysanov, D. F., et al. (2020). Silskyi sektor Kyivskoi oblasti v umovakh suspilnykh transformatsii: kolektyvna monohrafiia [The rural sector of the Kyiv region in the context of social transformations: a collective monograph]. Bila Tserkva: BNAU. 310 p.
9. Bortnyk, N. P., Dniprov, O. S. (2017). Problemy otsinky yakosti ta efektyvnosti diialnosti orhaniv vykonavchoi vlady [Problems of assessing the quality and effectiveness of the activities of executive bodies].

Aktualni problemy vidchyznianoiu yurysprudentsii [Current problems of foreign jurisprudence]. No. 6. Vol. 3. 80–84 pp.

10. Nosan, N. S., Kusiaka, M. O. (2021). Otsinka efektyvnosti diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia [Assessment of the effectiveness of the activities of local self-government bodies]. *Ekonomika ta suspilstvo* [Economy and Society]. No. 26. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-26-57>

11. Pakulina, A. A., Pakulin, S. L., Tarasenko, S. I. (2016). Teoretyko-metodolohichni zasady efektyvnoho rozvytku sotsialnoho kompleksu v umovakh hlobalizatsii ta yevrointehratsiinoho vektora Ukrainy [Theoretical and methodological principles of effective development of the social complex in the context of globalization and the European integration vector of Ukraine]. *Mykolaivskiy natsionalnyi universytet imeni V.O. Sukhomlynskykh* [Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynsky]. Vol.10. 214-219 pp.

12. Krupa, V. R., Martyniuk, N. V. (2013). Riven zhyttia silskoho naselennia u konteksti formuvannia umov dlia liudskoho rozvytku [The standard of living of the rural population in the context of the formation of conditions for human development]. *Ahrosvit*. No. 24. 18-24 pp.

13. Poplavska, O. M., Shevchuk, O. V. (2020). Yakist zhyttia silskoho naselennia: problemy, perspektyvy pokrashchennia [The quality of life of the rural population: problems, prospects for improvement]. *Zbirnyk naukovykh prats Ekonomichnyi prostir* [Collection of scientific works. Economic space]. Issue (159). 141-146 pp. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/159-29>

14. Prytula, Kh. M. (2014). Yakist zhyttia naselennia yak osnovna determinanta rozvytku silskykh terytorii [The quality of life of the population as the main determinant of the development of rural areas]. *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy* [Socio-economic problems of the modern period of Ukraine]. Issue 3. 408-417 pp.

15. Pohorielova, O. (2022). Vplyv mihratsii na prodovolchu bezpeku ta silske hospodarstvo [The impact of migration on food security and agriculture]. *Ekonomika ta suspilstvo* [Economy and society]. Issue. (37). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-14>

16. Pyvovar, P. V., Pyvovar, A. M. (2022). Suchasnyi stan rozvytku liudskoho kapitalu silskykh terytorii Ukrainy [The current state of human capital development in rural areas of Ukraine]. *Ekonomika*

ta suspilstvo [Economy and society]. Vol. 38. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-13>

17. Vytvytska, U. Ya. (2021). Otsinka efektyvnosti sotsialnykh investytsii [Assessment of the effectiveness of social investments]. *Ekonomika ta derzhava* [Economy and state]. No. 5. 97-101 pp.

Методичні підходи до оцінювання ефективності управління соціальною інфраструктурою сільських територій

Паска І.М., Гринчук Ю.С., Батажок С.Г.

Стаття присвячена узагальненню методичних підходів до оцінювання ефективності управління розвитком соціальної інфраструктури сільських територій та розробленню комплексної системи показників такого оцінювання. Узагальнення існуючих підходів до визначення ефективності управління соціальною інфраструктурою дозволило дійти висновку, що менеджмент територіальної громади та окремої сільської території спроможний впливати її розвиток. Обґрунтовано принципи формування та критерії ефективного управління, та виокремлено такі з них: цільове обґрунтування рішень; оперативна реалізація рішень; методи реалізації управлінських функцій; величина затрат на виконання ухвалених управлінських рішень.

Обґрунтовано, що оцінювання результативності функціонування соціальної інфраструктури сільських територій доцільне на основі врахування її можливостей щодо надання соціально-сервісних послуг та їх доступності для сільських мешканців. Наголошено, що показники рівня якості життя сільського населення необхідно покласти в основу оцінювання ефективності управління соціальною інфраструктурою сільських територій та систематизувати джерела інформації для проведення такого оцінювання.

Доведено, що оцінювання ефективності управління соціальною інфраструктурою сільських територій доцільно проводити на основі динамічного підходу, що дозволить враховувати синергетичний ефект впливу соціальних об'єктів на розвиток сільських територій. Запропоновано комплексну систему показників оцінювання ефективності управління розвитком соціальної інфраструктури, яка охоплює показники якості життя сільського населення, а також показники забезпечення, розвитку та ефективності використання її об'єктів.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, сільські території, управління, якість життя, ефективність, доступність послуг.



Copyright: Paska I., Grynychuk Y., Batashok S. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.




ORCID iD:
Paska I.
Grynychuk Y.
Batashok S.

<https://orcid.org/0000-0003-4453-8905>
<https://orcid.org/0000-0003-0297-7432>
<https://orcid.org/0000-0002-8951-5785>

UDC 338.436:502.131.1

JEL Q12, O13, L16

Characteristics of factors affecting the sustainable development of agricultural enterprises

Nadvodnyuk O. *Bila Tserkva National Agrarian University* Nadvodnyuk O. E-mail: olha.nadvodniuk@btsau.edu.ua

Надводнюк О.О. Характеристика чинників, що впливають на сталий розвиток сільськогосподарських підприємств. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 129–139.

Nadvodnyuk O. Characteristics of factors affecting the sustainable development of agricultural enterprises. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 129–139.

Рукопис отримано: 05.09.2024 р.

Прийнято: 12.09.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-129-139

The article examines the factors that influence the sustainability of the agricultural enterprise, as well as approaches to determining the vector of their influence on achieving sustainability and developing practical recommendations for strengthening (weakening) their action. It is substantiated that ensuring the stable functioning of agricultural enterprises in conditions of martial law requires the search for new approaches to achieving sustainability. The author's approach to interpreting the sustainable development of an enterprise involves its stable acquisition of a new quality, which is manifested in a balanced change in subsystems - economic, social, environmental, which ensure the achievement of sustainability based on the use of innovations.

It is proven that the condition for achieving sustainability by the agricultural enterprise is the stability of its development, which is considered as a tool for ensuring sustainability. It is concluded that small and medium-sized agricultural enterprises do not have sufficient adaptive capabilities to the conditions of the external environment, which makes it difficult for them to achieve sustainability.

It is argued that the internal factors that influence the achievement of sustainability by the agricultural enterprise, unlike external ones, are subjective and most of them are subject to quantitative assessment. It is argued that the quality of the management process of an agricultural enterprise is one of the factors of the external environment that influences its achievement of sustainability. Indicators of management quality assessment are highlighted, which should be taken into account in the system of the most influential factors on the achievement of sustainability by an enterprise.

The internal social factors that influence the sustainability of an agricultural enterprise include the following: the level of quality of employees life, the level of social security, indicators of staff turnover, the qualitative structure of employees by education, age, etc. The most important environmental indicators for ensuring the sustainability of the agricultural enterprise are highlighted, among which are: compliance with crop rotation, rational use of fertilizers, protection of fields (plantations), maintenance of ecological and landscape systems of agriculture, alternative agricultural production, technologies for the use and disposal of by-products, etc. It is substantiated that the transition of an agricultural enterprise to the principles of sustainable development occurs provided that it achieves sustainable development and economic growth of the main resulting indicators.

Key words: sustainable development, agricultural enterprise, external factors, internal factors, sustainability, models of sustainable development, qualitative economic growth.

Problem statement and analysis of recent research. The new paradigm of social development is based on the concept of sustainable development, the essence of which is to ensure the so-called «quality economic growth» [1], which provides the opportunity to harmonize human-nature relations and preserve the environment for current and future generations. The main goal of sustainable development is to create conditions for ensuring balanced socio-economic growth, harmonious functioning of three interrelated spheres of society: economic, social and environmental. The world community is focused on globalization and sustainable development with the preservation of the resource base, which ensures the satisfaction of the needs of the current generation without harming future generations, as well as achieving economic and social balance [2]. At the same time, in foreign practice, the term "sustainable development" is used in relation to business and corporate responsibility, denoting such terms as: corporate social responsibility (CSR) and high quality corporate governance (ESG) [3,4].

The development of Ukrainian agribusiness in modern conditions takes place in extremely difficult war conditions, which delay the implementation of the principles of sustainable development in the activities of agricultural enterprises, since it is important to ensure the survival of the enterprise. At the same time, the European orientation of the country and the obligations assumed under the concluded agreements on harmonization with European practices in domestic conditions and the requirements of international agreements require the development of practical approaches to the implementation of sustainable agricultural production models by Ukrainian agricultural enterprises.

Thus, according to the assessment of experts from the Kyiv School of Economics, direct losses to the agricultural industry amounted to 6.6 billion USD as of November 2022, and the amount of indirect losses as of November 2022 amounted to 34.25 billion USD, mainly due to a decrease in domestic prices due to disruptions in exports, taking into account winter crop losses in 2023, increased losses due to a decrease in crop production in 2022, etc. [5]. As domestic researchers note, during 2022–2023, the maximum impact on profits from the sale of agricultural products was exerted by export logistics, a significant increase in prices for fuel and other material and technical resources [6]. Among the factors that influenced the development of agriculture in Ukraine with

the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation, the key factors influencing the production of agricultural products in the coming years will be prices on export markets, logistics costs, prices for energy resources and exchange rate dynamics, as well as the level of adaptability of enterprise management to high-risk business conditions. However, despite the need to solve current operational tasks to ensure stable functioning under martial law, we consider it necessary to search for new approaches to the formation of sustainable development of agricultural enterprises and determine its priority areas.

Given the above, there is a need to study the factors that affect the achievement of sustainability of agricultural enterprises, the consideration of which should become mandatory when making management decisions. This is explained by the fact that factors that have a negative vector of influence on the results of the enterprise's activities will require finding ways to overcome them, and those that have a positive impact - directions for their strengthening, which will ensure the sustainability of agricultural production.

Purpose of the study. The purpose of the article is to systematize the factors that affect the sustainability of an agricultural enterprise, determine the vector of their influence on achieving sustainability, and develop practical recommendations for strengthening (weakening) their action.

Material and methods. The theoretical and methodological basis of the study is a system-functional approach to studying the principles of sustainable development of agricultural production and systematization of factors that influence the achievement of sustainability, their relationships and interdependencies. When generalizing the features of the selection of factors that influence the sustainability of agricultural production, systematization methods, comparative logical-structural cause-and-effect analysis were used.

When preparing the article, abstract-logical and monographic methods were used in the process of generalizing factors that influence the provision of sustainable development in agricultural production and formulating conclusions; the method of system analysis, deduction and induction, abstract-logical, formalization provided a generalization of approaches to the selection of factors that influence the implementation of sustainable practices of agricultural activity, as well as determining the vector of their influence on the

achievement of sustainability, describing the relationships and interdependencies between them.

Research results and discussion. An agricultural enterprise is a complex system that includes subsystems and elements, the degree of their coherence, the timeliness of a comprehensive response to changes in the external and internal environment determines the achievement of sustainability of its functioning. Under the sustainable development of an agricultural enterprise, we consider the stable acquisition of the new quality, which is manifested in a balanced change in subsystems - economic, social, environmental, which ensure sustainable growth under the condition of using innovations. It should be noted that the acquisition of a new quality by an enterprise is a consequence of the manifestation of factors that influence the formation of sustainable development, form the stability, sustainable growth and innovation of the enterprise. That is why it is worth clarifying the concepts of "sustainability" and "stability", which are not identical. Thus, the sustainability of a system is defined as its ability to eliminate the consequences of the influence of external environmental factors on it, while maintaining its own integrity and structural balance [7]. It should be especially emphasized that the preservation of a steady state by the system does not imply quantitative immutability of its parameters values, since they can change within the stability area. At the same time, the sustainability of the system is focused on ensuring the long-term well-being of people and the planet, ensuring that future generations will be able to enjoy the benefits of economic development.

If we consider the achievement of sustainability at the level of agricultural enterprises, it is obvious that one of the requirements is the sustainability of its development, which allows us to fully take into account the principles of sustainable development in our activities. In this case, the opinion of researchers who believe that the formation and support of key factors of the sustainability of the enterprise's functioning is proposed to be considered as one of the mechanisms for ensuring the sustainable development of the enterprise is correct [8; 9]. That is why the characteristics of the factors that influence the sustainable development of agricultural enterprises will be considered through the prism of the sustainability of its development. Thus, in the scientific literature, the most common approach to identifying factors that influence the sustainability of an agricultural enterprise is to take into account

the environment of their manifestation, namely: external to the enterprise, on which it cannot influence or its influence may be insignificant. External factors can be international and national in nature; internal, which manifest themselves depending on the organization of the enterprise's activities. Among these two groups of factors, we will single out those that affect each subsystem of the sustainability of an agricultural enterprise. Thus, the impact that directly affects production sustainability will necessarily affect (to one degree or another) the state of economic sustainability. At the same time, factors that affect information sustainability (on which the adoption of management decisions depends) will cause changes in all subsystems of sustainability.

For large agricultural enterprises, in particular vertically integrated holding-type companies, the use of such methods of adaptation to critical changes in the external environment is available, such as diversification of products, works, services, expansion of market relations, optimization of the structure of fixed assets, change of organizational and legal forms of enterprises, etc. However, small and medium-sized agricultural enterprises do not have sufficient adaptive capabilities, therefore any change in even one of the parameters of the external environment may be critical for them. This is what makes it difficult for them to achieve sustainable development.

The problem of enterprise sustainability is particularly acute in agriculture due to seasonality, high dependence on natural and climatic conditions, the biological nature of agricultural production, the system of state regulation, the use of land as a factor of production and the institutional features of the functioning of industry organizations. For example, taking into account such a factor as the organizational and legal structure allows us to identify that agricultural enterprises can be created in the form of joint-stock companies, limited liability companies, limited partnerships, cooperatives, as well as private farms, which will provide excellent opportunities for implementing the principles of sustainable development in practical activities. This will be due not only to the capabilities of the enterprise, but also to the understanding of the need to implement the principles of sustainable development and knowledge of sustainable practices [10]. In addition, significant volumes of agricultural production are currently provided by individual peasant farms, which lack the appropriate knowledge and skills to implement models of sustainable agriculture.

The organization of economic activity of agricultural enterprises is also characterized by features in the following aspects: formation and change of equity; functioning of the cost reimbursement system; formation and distribution of income; organization of relations with financial organizations, intermediaries, suppliers. As a result, institutional affiliation directly affects the sustainability of agricultural enterprises and their ability to implement sustainable approaches in their own activities.

External and internal factors affecting the sustainability of agricultural enterprises can be divided into the following main groups: economic, social, environmental. Thus, the economic sustainability of an agricultural enterprise is influenced, first of all, by scientific and technical developments, innovative technologies, which provide competitive advantages compared to other commodity producers. However, it is advisable to implement technical and technological changes in agricultural production by assessing their compliance with the principles of sustainable development. In addition, innovative products require significant capital investments for the long term, which negatively affects the financial sustainability of the enterprise. It is also necessary to take into account that the introduction of innovative products is always accompanied by increased risk, which can also disrupt the stability and, as a result, implement the principles of sustainable development in one's own activities.

Among the external factors that shape the economic conditions of management, it is necessary to highlight the regulatory and legal framework (in particular, the tax and financial and credit policy of the country, the level of inflation, changes in the exchange rate), which significantly affect the efficiency of the agricultural enterprise. At the same time, the level of socio-economic development of the region also affects the ability to fully implement the conditions for sustainable development of agricultural enterprises. In addition, the factors of the general economic state include: cyclical fluctuations in the economy, economic growth rates, the potential of the real sector of the economy, the presence of competition, the competitiveness of domestic producers, the state of the country's balance of payments, the investment attractiveness of the economy, the state of demand and supply in the main markets for agricultural products and food, export and import volumes, etc.

The factors that shape the social sustainability of an agricultural enterprise are reflected in the

indicators of the population size and structure, the share of the economically active population, pensioners, children of preschool and school age, and the level of quality of life of the population, which are characteristic of certain regions or rural areas. In general, the following factors can be distinguished that affect the sustainability of a rural area: the system of values of society, effective demand and the level of consumer income, the demographic situation, the level of unemployment, the level of development of social and transport infrastructure and the availability of services, etc. [11]. It is obvious that an agricultural enterprise affects the sustainability of a rural area by providing jobs for residents of the area, making tax payments to the budget of the territorial community, which are provided for by law, and implementing social projects in this rural area. Factors of environmental sustainability are natural factors that are of extremely important importance for agricultural enterprises. Among the factors of this group, one can distinguish natural and climatic conditions, seasonality of production and sales of products (as well as supply of raw materials, materials), duration of the production cycle, various manifestations of natural disasters (earthquakes, floods, droughts, fires, storms, hurricanes, epidemics, etc.). One of the tools for reducing the consequences of the negative impact of natural factors, in most cases sudden, is insurance. However, in the current conditions, many agricultural enterprises cannot afford (for objective and subjective reasons) to fully use this type of insurance market services. Among the factors that hinder the development of agricultural insurance, the following can be distinguished: insufficient level of competence among agricultural producers in terms of risk insurance; high insurance prices; complexity of the procedure for concluding insurance contracts with state support and lack of subsidies for them. We share the opinion that solving the above problems requires improving the current regulatory and legislative framework in the field of insurance; expand agricultural insurance programs and provide for state support for regions with high-risk agricultural production, in particular frontline regions; reduce prices for insurance services at the expense of state support; ensure transparent and equal conditions for all participants in the agricultural insurance market; provide for mandatory insurance for 50% of crops of the most risky crops; create a Ukrainian agricultural insurance reserve, the funds of which would be directed to cover losses under insurance contracts [12].

An important place in the possibility of implementing the principles of sustainable development of an agricultural enterprise is given to the information support of its management. We believe that the system of indicators that comprehensively characterize the economic activities of an agricultural enterprise should include those recommended by the Global Reporting Initiative (GRI). Proof of this opinion is the fact that the Cabinet of Ministers of Ukraine adopted a resolution "On Approval of the Strategy for the Introduction of Sustainable Development Reporting by Enterprises" [13].

The influence of the information factor is manifested, as practice shows, through the organization of information circulation in the channels of the management system, which can lead to a discrepancy between the qualitative and quantitative characteristics of information in the process of making management decisions. When developing and making them, it is necessary to take into account the risk, which involves calculating the level of certainty (reliability) with which the expected results can be predicted.

It should be noted that the stability of an agricultural enterprise is influenced by changes in internal factors, more precisely, through their quantitative expression, for example, in the form of changes in the values of specific cost items in the cost price, accounting (financial) reporting. Thus, the manifestation of a crisis state of an agricultural enterprise (in particular, bankruptcy) is the result of the simultaneous influence of the negative action of external and internal factors, the share of the "contribution" of which may be different.

Internal factors that influence the achievement of sustainability of an agricultural enterprise, unlike external ones, are subjective and most of them are subject to quantitative assessment. For example, the profitability of equity capital (and this is one of the main indicators of the efficiency of using financial resources) depends on such factors as the level of profitability of sales, turnover of total capital, the ratio of equity and borrowed funds (all these indicators are calculated according to accounting data) [14]. Agricultural enterprises, based on making appropriate management decisions, can influence their own financial sustainability and, accordingly, the achievement of sustainability.

We believe that an important place among the internal factors ensuring the sustainability of any agricultural enterprise is given to the professionalism of its management, which determines the quality of the management

process. Among the important indicators that should be included to assess the quality of management, it is necessary to highlight the composition and qualifications of management personnel, the management model and production organization, the specialization of the enterprise, property and financial condition, the size and structure of expenses, the effectiveness of marketing strategies, management efficiency, etc. It is obvious that the head of an agricultural enterprise and managers, depending on their knowledge, skills and abilities, will make management decisions differently regarding sustainable technologies for keeping farm animals and poultry, growing agricultural crops, implementing environmental and social projects, etc. That is why it is important to intensify the activities of scientists of research organizations of the NAAS network of Ukraine and agricultural institutions of higher education in disseminating knowledge about the principles of sustainable development, the main models of alternative agricultural production, innovative solutions in the field of technologies for processing and storing agricultural waste, sources of biomass formation and the possibilities of its use for biofuel production, technologies for resource- and water-saving agricultural production, methods of bioprotection, biotechnology, etc.

The economic sustainability of an agricultural enterprise is ensured on the basis of the implementation of the production and financial plan and the possibility of replenishing its own working capital as needed through profit and accelerating the turnover of current assets, which contributes to increasing the efficiency of economic activity. The general indicator of efficiency is the amount of net profit, and therefore the factors affecting profit are factors of the financial stability of the business entity.

We share the opinion of scientists who believe that an important tool for ensuring the sustainability of agricultural production is internal production control (enterprise management function) [15], as well as environmental control and monitoring of social indicators - the level of wages, the arrangement of sanitary rooms, places for rest, food, etc. The organization of control at the enterprise should take into account the specifics of its activities and comply with the following requirements: separation of the functions of carrying out financial and economic activities from the functions of maintaining accounting, separation of functions for maintaining accounting according to the above-mentioned control

objects, determination of the person responsible for each direction of control, establishment of time parameters for its implementation, use of strict reporting forms, conducting unscheduled inspections. We believe that there is also a need to establish monitoring of financial indicators that are under the influence of external factors, namely: tax policy, inflation rate, NBU discount rate, depreciation policy, unemployment rate, average labor productivity in agriculture, etc. At the same time, the main factors that affect the financial stability of the enterprise are the provision of financial resources; creditworthiness; solvency; balance of assets and liabilities; balance of income and expenses; balance of cash flows [16]. At the same time, some researchers believe that the internal factors that affect financial stability are the industry affiliation of the enterprise, the structure of commodity products and the share of its individual type in the total solvent demand, the size of the authorized capital, the amount of expenses compared to income, the property status and the structure of financing sources [17]. This statement can only be partially agreed with, since the financial stability of the enterprise depends on the growth rate of its turnover, the stability of the growing dynamics of turnover, the structure of assets, the permissible level of risk, operational and financial leverage, the size and dynamics of profitability, the need to finance new projects, the financial flexibility of the enterprise, the attitude of creditors to the enterprise. It is positive that the influence of most of the factors listed above in this group can be characterized through the corresponding financial indicators.

Among the internal social factors that affect the sustainability of an agricultural enterprise, one can single out the level of quality of the employees life of an agricultural enterprise, social security, indicators of staff turnover, qualitative structure of employees by education, age, etc.

The environmental factors of ensuring the sustainability of an agricultural enterprise include compliance with crop rotation, rational use of fertilizers, protection of fields (plantations), maintenance of ecological and landscape systems of agriculture, alternative agricultural production, technologies of use and utilization of by-products, etc.

Thus, the essence of sustainable development lies in establishing the fact of the transition of an agricultural enterprise from a lower type of sustainability to a higher one as a result of ensuring achievable growth rates of production

and sales volumes, which lead to an increase in the market value of the enterprise and an increase in the well-being of its owners. It is obvious that the possibility of such a transition is a consequence of the positive influence of external and internal environmental factors on the sustainability and economic growth of the enterprise.

As experts emphasize [18], there is a complex dialectical relationship between economic growth and economic development, as quantitative and qualitative changes in the components of the production potential of the enterprise. Economic growth can be considered as positive, constant and negative, and, accordingly, development as increasing, constant and decreasing. On the basis of which, certain types of economic development of an agricultural enterprise can be distinguished (Fig. 1).

Thus, position 1, which assumes a situation of economic growth based on high prices (provided that the quality of products is high), allows for the maximum implementation of the principles of sustainable development due to the supply of high-quality products to the market at high prices. It should be noted that ensuring the production of high-quality products is possible provided that innovative environmentally friendly technologies are introduced, as well as moisture and resource-saving technologies, the use of high-quality seed material, productive breeds of agricultural livestock and poultry, compliance with scientifically substantiated requirements for conducting agricultural activities, as well as the implementation of the principles of sustainable development. It is obvious that under such conditions, the agricultural enterprise ensures economic, environmental and social sustainability.

Accordingly, positions 3, 6, 8 do not allow an agricultural enterprise to achieve sustainability and sustainable development, which requires its management to develop measures for a gradual transition to 2, 5, 8. Such a transition will allow the enterprise to ensure an unchanged level of sustainability and sustainability by achieving relative stability in the performance indicators of economic activity.

The proposed matrix can be used as a methodological toolkit provided that the absolute values of the parameters of economic growth and economic development at the level of a specific agricultural enterprise are included in it and will allow making justified tactical and strategic management decisions regarding changing its position in implementing the goal of achieving sustainable development.

Economic development / Economic growth	Increasing	Unchanging	Decreasing
Positive	1. Growth based on high prices (provided that the product is of high quality) combined with a high level of sustainability and sustainability	2. Growth without development combined with unchanging stability and sustainability	3. Growth with regressive development combined with deterioration of stability and sustainability
Unchanged	4. Constant production volumes combined with a medium level of sustainability and sustainability	5. Development without growth combined with unchanging resilience and sustainability	6. Lack of growth and development combined with deteriorating resilience and sustainability
Negative	7. Development with declining production volumes and profitability combined with low levels of sustainability and sustainability	8. The manifestation of crisis phenomena without significant changes in the implementation of business processes with unchanged stability and consistency	9. Manifestation of crisis phenomena with significant changes in the implementation of business operations (failure to perform certain technological operations, violation of their deadlines, violation of crop rotation, etc.) with deterioration of stability and sustainability

Fig. 1. Models for ensuring the sustainability of an agricultural enterprise

Source: constructed by the author.

Thus, the factors of economic growth and economic development of an enterprise are interconnected and interdependent. In this regard, it is necessary to synthesize them in order to determine the factors that influence the formation of sustainable development of agricultural enterprises. Systematization of factors affecting the sustainability of the enterprise, with indicators of economic growth and innovations, will allow classifying the factors of sustainable development of agricultural enterprises into the following groups: group 1 - factors that ensure the sustainability of the enterprise (direct its development to the equilibrium point); group 2 - factors that reduce sustainability and disrupt the equilibrium state of the enterprise; group 3 - factors that promote economic growth; group 4 - factors that hinder economic growth (directed to decline); group 5 - innovations (Table 1).

It should be noted that group of factors 1, 3 and 5 are oriented towards the development of the enterprise, and group of factors 2 and 4 are directed towards degradation (crisis, recession, bankruptcy).

In the most general form, factors can be grouped according to the following features: the business conditions of the enterprise are a characteristic of the conditions in which the enterprise operates (external - do not depend on the results of the enterprise's activities); 2) quality of management (internal - depend on the head and management of the enterprise); principles followed by the enterprise in conducting activities related to technologies, implementing business processes, forming capital, personnel, assets (internal - depend on the organization of production at the enterprise); resources of the enterprise and their use (internal - depend on the specialization of the enterprise); investments and innovations (internal - depend on the activities of the enterprise).

Table 1 – Factors influencing the achievement of sustainability of an agricultural enterprise

Sign	Sphere of origin of the factor	Characteristics of the factor
Business conditions	Political and economic situation in the country (world)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Regulatory and legal state regulation, which creates favorable business conditions. 2. Budget support. 3. Financial and credit policy, regulation of foreign economic activity, oriented towards supporting the agrarian sector of the economy. 4. Investment climate of the country, industries, which contributes to the activation of investment processes. 5. Low inflation rate. 6. High exchange rate of the national currency in relation to foreign. 7. Stable macroeconomic condition of the country. 8. Growing commodity market conditions.
	Social policy	<ol style="list-style-type: none"> 1. Positive demographic situation in the country and region. 2. Low unemployment rate in the region. 3. High effective demand. 4. Sufficient quality of life. 5. Above average wages in agriculture.
	Natural conditions	<ol style="list-style-type: none"> 1. Favorable natural and climatic conditions for agricultural production. 2. High level of environmental safety. 3. Absence of drought, dry weather, dust storms, floods, etc. 4. Seasonality of production.
Quality of management	Management development level	<ol style="list-style-type: none"> 1. Use of digital tools and technologies. 2. Timely provision of reliable and relevant information. 3. High level of qualification of the leader and managers. 4. Optimal model of management and organization of production. 5. Proactive and democratic management style.
Principles of operation	Production	<ol style="list-style-type: none"> 1. Compliance with crop rotation. 2. Rational use of mineral fertilizers, pesticides and herbicides. 3. Field protection forest plantations. 4. Introduction of innovative products, alternative models, water and resource-saving technologies. 5. Reasonable specialization of the enterprise. 6. Optimal resource provision and their effective use. 7. Intensive type of reproduction. 8. Use of tools for neutralizing and minimizing production risks.
	Sources of capital	<ol style="list-style-type: none"> 1. Formation of the optimal structure of capital sources. 2. Use of the effect of operational and financial leverage. 3. Reinvestment of profits in the expansion of production activities. 4. Orientation to increasing the value of the enterprise and the growth of the well-being of the owners.
	Employees	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ensuring a high level of wages. 2. High level of social security for the company's personnel.
Use of production resources	Financial Resources	<ol style="list-style-type: none"> 1. Balanced state of property and financial resources. 2. Increasing the level of profitability of the use of equity capital. 3. Increasing the turnover ratio. 4. Growth of financial leverage. 5. Rational volume and structure of expenses.
	Human Resources	<ol style="list-style-type: none"> 1. Composition and qualifications of personnel. 2. High labor productivity. 3. High value of human capital.
	Production resources	<ol style="list-style-type: none"> 1. Improving the quality of agricultural land. 2. Increasing crop yields. 3. Increasing the productivity of farm animals and poultry. 4. Availability of highly productive and energy-saving machinery and equipment.
Efficiency of investments in innovation	Investments and innovations	<ol style="list-style-type: none"> 1. Investment policy by areas and forms of investment. 2. Structure of investment resources, cost of borrowed investment resources. 3. Structure of assets of implemented investment projects, share of environmentally-oriented ones. 4. Payback period of projects, turnover of assets of implemented investment projects.

Source: summarized based on [19-21].

It should be noted that the list of factors that ensure the implementation of the principles of sustainable development by agricultural enterprises, which are presented in Table 1, can be expanded taking into account the specifics of the enterprise in terms of the achieved level of sustainability. The compilation of a list of factors is mandatory, since this will allow the enterprise management to predict their negative impact and promptly implement appropriate measures to eliminate them. Under the influence of these factors, sustainable development of agricultural enterprises occurs, the main requirement of which is to take into account not only economic factors, but also social and environmental ones, and continuous and crisis-free development of the agricultural enterprise is ensured.

Conclusions. The factors that influence the achievement of sustainability by agricultural enterprises, provided that stability is maintained, despite the variability of the external and internal environment of its functioning, have been systematized. In this case, the uninterrupted functioning of the enterprise is characterized by its counteraction to the influence of negative factors, which is achieved by scientifically sound organization and rational management decisions that contribute to balancing the constituent elements of economic, social and environmental sustainability.

In the study, we define sustainable development of an agricultural enterprise as the acquisition by the enterprise of a new quality, which is manifested in a balanced change in economic, social and environmental subsystems based on ensuring the economic growth of the enterprise and the activation of innovative activity. It is proven that sustainable development is achieved through the rational organization of reproductive processes at enterprises, which require taking into account the stage of the enterprise's life cycle and the adoption of management decisions in accordance with them. Since the enterprise is an open socio-economic system that functions in time, interacts with the external environment and at any moment can be in a state of stability, or its absence, which are determined by the stage of the life cycle at which it is at a specific moment in time. Thus, production resources enter the "system input", and at the "output" the enterprise receives results (products, works, services) based on the use of technologies and the organization of production processes, the implementation of targeted management influence. It is obvious that depending on the adaptive capabilities of the components of the internal potential of an

agricultural enterprise to the influence of external environmental factors, there will be a change in the input and output parameters of the system, as well as the transition of the system from one state to another.

It is substantiated that under different states of economic growth and economic development, an agricultural enterprise has the opportunity to implement different models of economic growth and sustainability and, in accordance with them, make rational management decisions to gradually achieve sustainability. Therefore, there is a need to compile a list of factors by management that affect the sustainable development of the enterprise in order to periodically monitor the vector of their influence on achieving sustainability and evaluate the used individual types of resources used in economic activities, determine their return and timely replenishment in the business processes of the enterprise.

REFERENCES

1. Chynnyky i trendy ekonomichnoho zrostantia v Ukraini: kolektyvna monohrafiia [Factors and trends of economic growth in Ukraine: collective monograph]. Edited by Dr. of Economics M.I. Skrypnychenko; NAS of Ukraine, State Institution «Institute of Economics and Forecasting NAS of Ukraine». Electronic data. K., 2018. 386 p.
2. Varchenko, O., Danylenko, A., Krysanov, D. and others. (2016). Kontseptualni osnovy staloho rozvytku ahrosfery [Conceptual foundations of sustainable development of the agricultural sector]. Bila Tserkva National Agrarian University. Bila Tserkva, 184 p.
3. Porter, M., Kramer, M. (2006). Strategy and Society: The Link between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility. Harvard Business Review, No. 12, p. 84.
4. Prykasyuk, N. (2024). Vprovadzhenia pryntsyviv ESG nebankivskymy finansovymy instytutamy: tendentsii ta perspektyvy. [Implementation of ESG principles by non-banking financial institutions: trends and prospects]. *Ekonomika ta suspilstvo* [Economy and Society]. Issue (61). Available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-61-39>
5. KSE. Ohliad zbytkiv ta vtrat v APK Ukrainy [Review of losses and losses in the agricultural sector of Ukraine]. Available at: <https://kse.ua/ua/oglyad-zbitkiv-ta-vtrat-v-apk/>
6. Vytoptova, V. A. (2024). Doslidzhennia stanu ta problem silskoho hospodarstva Ukrainy v umovakh voiennoho chasu [Research on the state and problems of Ukrainian agriculture in wartime]. *Ahrarni innovatsii* [Agrarian innovations]. No 23. DOI: <https://doi.org/10.32848/agrar.innov.2024.23.30>
7. Nadvodniuk, O. O. (2022). Teoretyko-metodychni aspekty upravlinnia stalym rozvytkom silskohospodarskykh pidpriemstv [Theoretical and methodological aspects of managing sustainable

development of agricultural enterprises]. *Ekonomika ta upravlinnia APK [Economics and management of the agricultural complex]*. No 2. 124-136 pp. DOI: 10.33245/2310-9262-2022-177-2-124-136

8. Makukh, T., Korobovych, L., & Ruban, V. (2023). Stiiikist yak mekhanizm zabezpechennia staloho rozvytku pidpriemstva [Sustainability as a mechanism for ensuring sustainable development of an enterprise]. *Tavriiskyi naukovi visnyk. Seriya: Ekonomika [Tavria Scientific Bulletin. Series: Economics]*. 2023. (18). 122-127 pp. Available at: <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.18.13>

9. Khakhaliev, D., Haharinov, O. (2024). Ekonomichna stiiikist pidpriemstva yak osnova staloho rozvytku v umovakh hlobalnykh zmin. [Economic sustainability of the enterprise as a basis for sustainable development in the context of global changes]. *Modeling the development of the economic systems*. 2024. Vyp. (3). 145-151 pp. Available at: <https://doi.org/10.31891/mdes/2024-13-19>

10. Varchenko, O., Utechenko, D., Khakhula, L. (2019). Key Components of Sustainable Supply Chain Development of the Agricultural Sector of Ukraine. *Int. J. Sup. Chain. Mgt.* Vol. 8, No 2. 874-884 pp.

11. Zinchuk, T., Ramanauskasa Yu. (2019). Stalyi rozvytok silskykh terytorii: monohrafiia [Sustainable development of rural areas: monograph]. Kyiv: «Tsentr uchbovoi literatury», 421 p.

12. Rusnak, A. V., Karnashenko, A. S., Petrenko, V. S. (2018). Strakhuvannia ryzykiv silskohospodarskykh pidpriemstv v Ukraini [Insurance of risks of agricultural enterprises in Ukraine]. *Investytsii: praktyka ta dosvid [Investments: practice and experience]*. No. 19. 5-10 pp. DOI: 10.32702/2306-6814.2018.19.5

13. Kabinet ministriv Ukrainy [Cabinet of Ministers of Ukraine]. Rozporiadzhennia «Pro skhvalennia Stratehii zaprovadzhennia pidpriemstvamy zvitnosti iz staloho rozvytku» vid 18.10.2024. [Order "On approval of the Strategy for the introduction of sustainable development reporting by enterprises" dated October 18, 2024 №1015-r.]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1015-2024-%D1%80#Text>

14. Varchenko, O.M. (2021). Optyimizatsiia struktury kapitalu yak instrument upravlinnia vartistiu molokopererobnykh pidpriemstv [Optimization of the capital structure as a tool for managing the value of milk processing enterprises]. *Ekonomika ta upravlinnia APK [Economics and Management of the Agricultural Industry]*. No 1. 111-124 pp. Available at: <https://doi.org/10.33245/2310-9262-2021-162-1-111-124>

15. Melnyk, A. O., Vabyshchevich, I. S. (2020). Orhanizatsiia systemy efektyvnoho vnutrishnoho kontroliu na pidpriemstvi [Organization of an effective internal control system at an enterprise]. *Efektivna ekonomika [Effective economy]*. No. 11. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.11.5>

16. Bardash, S. (2023). Finansova stabilnist ta yii znachennia dlia rozvytku pdpriemstva [Financial

stability and its importance for the development of an enterprise]. *Scientific Collection «InterConf»*. 99-103 pp. Available at: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2487>

17. Chepka, V. V., Matiash, O. K. (2017). Finansova stiiikist pidpriemstva: sutnist ta faktory vplyvu [Financial stability of an enterprise: essence and factors of influence]. *Ekonomika i suspilstvo [Economy and society]*. No. 12. 649-655 pp.

18. Hmyrya, V., Polyakh, S. (2023). Zabezpechennia ekonomichnoho zrostannia pidpriemstv u postindustrialnii ekonomitsi [Ensuring economic growth of enterprises in a post-industrial economy]. *Ekonomika ta suspilstvo [Economy and society]*. (54). Available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-50>

19. Kurman, T. (2018). Stalyi rozvytok silskohospodarskoho vyrobnytstva: problemy pravovoho zabezpechennia: monohrafiia [Sustainable development of agricultural production: problems of legal support: monograph]. Kharkiv. 376 p.

20. Lopatynskiy, Yu. M., Todoryuk, S.I. (2015). Determinanty staloho rozvytku ahrarnykh pidpriemstv: monohrafiia [Determinants of sustainable development of agricultural enterprises: monograph]. Chernivtsi National University, 220 p.

21. Varchenko, O., Svyunous, I., Krisanov, D. and et al. (2018). Sustainability and competitiveness principles of agro-food chains in Ukraine. *International Journal of Management and Business Research*. Vol. 8 (1). 160-172 pp.

Характеристика чинників, що впливають на сталий розвиток сільськогосподарських підприємств

Надводнюк О.О.

У статті розглядаються чинники, які впливають на забезпечення сталості сільськогосподарського підприємства, а також підходи до визначення вектору їх впливу на досягнення сталості та розроблення практичних рекомендацій щодо посилення (послаблення) їх дії. Обґрунтовано, що забезпечення стабільного функціонування сільськогосподарських підприємств в умовах воєнного стану вимагає пошуку нових підходів до досягнення ними сталості. Авторський підхід до тлумачення сталого розвитку підприємства передбачає стабільне набуття ним нової якості, що виявляється у збалансованій зміні підсистем – економічній, соціальній, екологічній, які забезпечують досягнення сталості на основі використання інновацій.

Доведено, що умовою досягнення сталості сільськогосподарським підприємством, є стійкість його розвитку, яка розглядається як інструмент забезпечення сталості. Зроблено висновок, що малі та середні сільськогосподарські підприємства не володіють достатніми адаптаційними можливостями до умов зовнішнього середовища, що утруднює для них досягнення сталості.

Аргументовано, що внутрішні чинники, які впливають на досягнення сталості сільськогосподарським підприємством, на відміну від зовніш-

ніх, є суб'єктивними та більшість із них піддаються кількісній оцінці. Аргументовано, що якість управлінського процесу сільськогосподарського підприємства є одним із чинників зовнішнього середовища, який впливає на досягнення ним сталості. Виділено показники оцінювання якості менеджменту, які доцільно враховувати у системі найпливовіших чинників на досягнення сталості підприємством.

До внутрішніх соціальних чинників, що впливають на сталість сільськогосподарського підприємства, включено такі: рівень якості життя працівників, рівень соціального забезпечення, показники плинності кадрів, якісна структура працівників за освітою, віком тощо. Висвітлено найбільш важливі екологічні показники забезпе-

чення сталості сільгоспідприємства, серед яких виділено - дотримання сівозмін, раціональне застосування добрив, захист полів (насаджень), ведення еколого-ландшафтних систем землеробства, альтернативних сільськогосподарському виробництву, технології використання та утилізація побічної продукції тощо. Обґрунтовано, що перехід сільськогосподарського підприємства на принципи сталого розвитку відбувається за умови досягнення ним стійкого розвитку та економічного зростання основних результуючих показників.

Ключові слова: сталий розвиток, сільськогосподарське підприємство, зовнішні чинники, внутрішні чинники, стійкість, моделі сталого розвитку, якісне економічне зростання.



Copyright: Nadvodnyuk O. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:
Nadvodnyuk O.

<https://orcid.org/0000-0003-2572-9861>


УДК 338.124.4:338.436

JEL O18, Q12, M11

Особливості діагностики як інструменту антикризового управління сільськогосподарським підприємством

Григорян Р.Х. 

Уманський національний університет садівництва

 Григорян Р.Х. E-mail: robertgrigoryan7474@gmail.com



Григорян Р.Х. Особливості діагностики як інструменту антикризового управління сільськогосподарським підприємством. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 140–149.

Hryhorian R. Features of diagnostics as a crisis management tool for agricultural enterprises. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 140–149.

Рукопис отримано: 16.09.2024 р.

Прийнято: 23.09.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-140-149

У статті розглядаються теоретичні та практичні підходи до проведення діагностики кризового стану сільськогосподарських підприємств у межах антикризового управління. Аргументовано, що антикризове управління є стратегічним процесом, який змінює діяльність підприємства на основі діагностики потенційних проблем, а також врахування особливостей інституціонального середовища за стадіями проходження кризи. Обґрунтовано, що для малих фермерських господарств та середніх сільськогосподарських підприємств доцільно поєднати розгляд загальної та локальної кризи, оскільки дуже часто вони співпадають. Доведено необхідність урахування окремих зовнішніх чинників при діагностуванні кризового стану сільськогосподарських підприємств, оскільки більшість із них не спроможні сформувати антикризовий потенціал, стійкості і суттєво залежать від навколишнього середовища.

Запропоновано використання комбінованого підходу до проведення діагностики кризи сільськогосподарського підприємства та аналізу зовнішніх факторів. Обґрунтовано, що розроблення моделей фінансового аналізу для прогнозування загроз для підприємства може розглядатися в межах системи раннього попередження кризи. Наголошено, що фінансові коефіцієнти є важливими інструментами для прогнозування проблем господарської діяльності підприємства, їх доцільно використовувати при розробленні прогностичних моделей. Обґрунтовано, що управління підприємством у період кризи є можливим лише за умови проведення діагностики потенційних проблем, оскільки її результати забезпечують високу обґрунтованість управлінських рішень щодо розроблення плану виходу з кризи та відновлення. Доведено, що комбіновану модель для проведення діагностики доцільно використати на стадії кризи, коли існує необхідність в оперативному прийнятті рішень.

Ключові слова: діагностика, антикризове управління, сільськогосподарське підприємство, стадії кризи, фінансові показники, зовнішні фактори.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Сільськогосподарське підприємство є одним з важливих складових аграрного сектору економіки, які перебувають під впливом нестабільних чинників зовнішнього середовища, зокрема, ведення війни із російськими загарбниками, глобаль-

ними кліматичними змінами, мінливістю національного та світового агропродовольчих ринків, суттєвого підвищення цін на енергоносії, стрімкого поширення цифрових технологій у сільськогосподарському виробництві тощо. Прояви кризових явищ є характерними для всіх за величиною сільськогосподарських

підприємств, однак найбільше спостерігаються в господарствах у прифронтових територіях, де ускладнено вести діяльність, частіше відбуваються руйнації виробничих приміщень, технічних ресурсів, загибель сільськогосподарських тварин та птиці тощо [1].

Зазначимо, що доказом посилення кризових явищ у середовищі сільськогосподарських підприємств є динаміка їх прибутковості. Так, результати дослідження [2] переконують, що у 2023 р. відбулася позитивна тенденція щодо зниження збитків від вирощування зернових та олійних культур, однак, окремі культури залишилися збитковими. Дослідники наголошують, що вищий ризик втрати прибутковості спостерігається у малих фермерських господарствах та середніх сільськогосподарських підприємствах у прифронтовій зоні.

Не можна залишити поза увагою також той факт, що в умовах воєнного стану відбувається відмова від виконання окремих агротехнологічних операцій, скорочення внесення добрив, пестицидів, гербіцидів, що негативно впливає на урожайність сільськогосподарських культур та погіршує якісні показники сільськогосподарських угідь [3]. Як доводять результати опитування сільськогосподарських підприємств, внесення добрив відповідно до обґрунтованої потреби готові забезпечити лише великі та середні сільськогосподарські підприємства, а 47 % опитаних передбачають у 2024 р. використати добрива удвічі менше за потребу. Як переконують результати досліджень, посилення кризових явищ простежується у тваринництві, зокрема, м'ясо- та молочному скотарстві, де не призупинено скорочення чисельності поголів'я [5].

Очевидно, що така тенденція зумовить посилення кризових явищ саме в середовищі малих та середніх сільськогосподарських підприємств, у яких за роки ведення війни поступово втрачається внутрішній потенціал щодо самостійного подолання викликів порушення стійкості. За таких умов існує необхідність посилення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, а також використання ними такого антикризового інструментарію як діагностика його фінансового-економічного стану.

Відомо, що антикризове управління - це діяльність щодо розроблення та використання антикризових заходів підприємством щодо подолання кризи, яка здійснюється від етапу передбачення кризи, реагування на неї до відновлення стійкості підприєм-

ства [6]. Під антикризовим управлінням для сільськогосподарських підприємств доцільно розглядати стратегічний процес, який змінює їхню діяльність на основі діагностики потенційних загроз, а також враховує особливості зовнішнього середовища до прояву кризи, під час протікання кризи та після завершення.

У науковій літературі поняття криза, залежно від її масштабів, розглядається як глобальна криза, яка охоплює всі сторони економічного розвитку, а також локальна криза, що належить до конкретного господарчого суб'єкту [7]. Вважаємо, що, якщо для великих інтегрованих сільськогосподарських підприємств вертикального типу ці поняття можуть розглядатися самостійно, то в середовищі малих фермерських господарств та середніх сільськогосподарських підприємств досить часто співпадає загальна криза та локальна, що зумовлює необхідність детального вивчення проявів загальної кризи, яка зумовила (або може створити) загрози для дрібних товаровиробників.

Вважаємо, що заслуговує на увагу алгоритм розроблення послідовних дій щодо формування заходів антикризового управління, який складається із таких етапів: формування інформації в розрізі зовнішнього та внутрішнього середовищ функціонування сільськогосподарського підприємства; проведення діагностики діяльності організації, як фінансового, так і нефінансового характеру; систематизація проблем, які зумовлюють загрози із виявленням джерела їх походження, а саме бізнес-процесів, ланцюга створення вартості або зміна умов зовнішнього середовища, включаючи інституційний чинник; розроблення стратегічних програм змін; деталізація стратегічного процесу до конкретних заходів; розроблення управлінських заходів щодо зміни діяльності; проведення повторної діагностики з метою порівняння первинного стану та результатів цієї діагностики; накопичення досвіду в області прогнозування кризових ситуацій [8]. Можна зробити висновок, що проведенню діагностики господарської діяльності підприємства та моніторингу зовнішнього середовища в межах антикризового управління відводиться підвищена увага як у дослідженнях зарубіжних науковців, так і вітчизняних вчених, що доводить актуальність цього дослідження, однак посилення загроз у середовищі функціонування вітчизняних сільськогосподарських підприємств потребує подальшого вивчення.

Мета дослідження. Метою статті є узагальнення теоретико-методичних засад проведення діагностики в межах антикризового управління та обґрунтування практичних рекомендацій щодо її подолання малими фермерськими та середніми сільськогосподарськими підприємствами.

Матеріал і методи дослідження. У якості теоретичної основи дослідження використано праці вітчизняних та зарубіжних науковців в області антикризового управління, діагностики стану економічних систем, у яких розроблено основні положення комплексу методів оцінювання, аналізу та прогнозування економічної діяльності підприємства, аспекти відображення важливої інформації в бухгалтерській (фінансовій) звітності. Проведення дослідження передбачало використання фундаментальних концепцій проведення діагностики кризового стану підприємства, представлених в працях сучасних дослідників з проблем антикризового управління.

З метою досягнення мети дослідження нами використано системний та комплексний підходи, загальнонаукові методи спостереження, аналізу та синтезу, причинно-наслідкового, сценарного підходів, методів фінансового аналізу.

Результати дослідження та обговорення. Вважаємо, що проведення діагностики сільськогосподарських підприємств у нинішніх умовах можливе як на основі використання фінансових, так і нефінансових індикаторів, оскільки нефінансові показники суттєво впливають на фінансові результати. Цю думку також знаходимо у науковій праці зарубіжних дослідників [9]. Очевидно, що нестача фінансових ресурсів у підприємства зумовлюється наслідками кризи, а саме: нестачею фінансування внаслідок зниження доходів через низьку продуктивність сільськогосподарських тварин та птиці, урожайність сільськогосподарських культур, збитків внаслідок ворожих дій російської орди, несприятливої кон'юнктури ринку, різкого подорожчання пальномасляних та енергетичних ресурсів, зростання виробничої собівартості тощо. Більшість проблем сільськогосподарських підприємств проявляється саме з моменту виникнення негативного чистого грошового потоку, що відводить питання фінансування до найбільш важливих напрямів антикризового управління.

У дослідженнях українських вчених при проведенні діагностики найбільша увага приділяється фінансовим показникам сільськогосподарських підприємств, борговому

фінансуванню, інструментам державної підтримки [10]. Водночас управління оборотним капіталом (управління оборотними активами та поточними зобов'язаннями) розглядається в межах фінансового стану підприємства та є важливим напрямом внутрішнього фінансового менеджменту підприємства, особливо для середніх та малих сільськогосподарських підприємств.

Так, управління сільськогосподарським підприємством під час кризи можливе лише на основі діагностики потенційних проблем. Це пояснюється тим, що точність результатів діагностики забезпечує вищі можливості того, що власник чи менеджмент підприємства від встановлення збитків та втрат може перейти до активних дій. Зазвичай діагностика проблем називається діагностикою банкрутства або діагностикою ризику банкрутства та базується на відповідній інформаційній базі та методах її проведення [11]. Крім того, існує два підходи до її проведення – детальне та поглиблене дослідження, які включають системну, комплексну та загальну діагностику, та попереднє оцінювання, так званий експрес-аналіз [12]. Проведення діагностики передбачає використання кількісних та якісних методів оцінювання. До переваг якісної оцінки слід віднести можливість врахування нефінансових показників.

Відомо, що найбільш поширені інструменти кризового управління в аспекті подолання загроз та відновлення стійкості підприємства розробляються за такими напрямками: розроблення нової стратегічної програми; залучення інвестицій, боргового фінансування; зміни інституціонального середовища (посилення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників тощо). На основі виділених напрямів впливу на розвиток кризи нами обґрунтовано послідовність проведення діагностики діяльності підприємства (рис. 1). Очевидно, що подолання проблем, які зумовили кризову ситуацію, багато в чому залежить від результативності діагностики, яку рекомендують проводити не лише на основі економіко-фінансових показників діяльності підприємства, а також із урахуванням соціальної, економічної та управлінської сфер [13].

Вважаємо, що діагностика сільськогосподарського підприємства повинна включати в себе комплекс заходів, які відрізняються від поширених в антикризовому управлінні. Аналіз динаміки грошових потоків як основного джерела грошових коштів, їх збільшення є інтегральним критерієм, який використову-

ється для розуміння проблем фінансування; аналіз індивідуальних особливостей бізнесу (структури виробничої програми (рослинництво, тваринництво) з метою визначення стійкості до кризових ситуацій (здатності залучення необхідних ресурсів та використання можливостей щодо їх ефективного використання) найчастіше відображаються у стратегічному баченні власника або менеджменту підприємства; аналіз інституціонального

середовища та можливостей сільськогосподарського підприємства на основі врахування впливу інструментів державних програм підтримки; аналіз готовності підприємства до змін в організації виробничої діяльності, удосконаленні окремих бізнес-процесів на основі провадження цифрових технологій, готовності до цифрових перетворень середовища функціонування підприємства та цифрових і комунікаційних перетворень споживача.

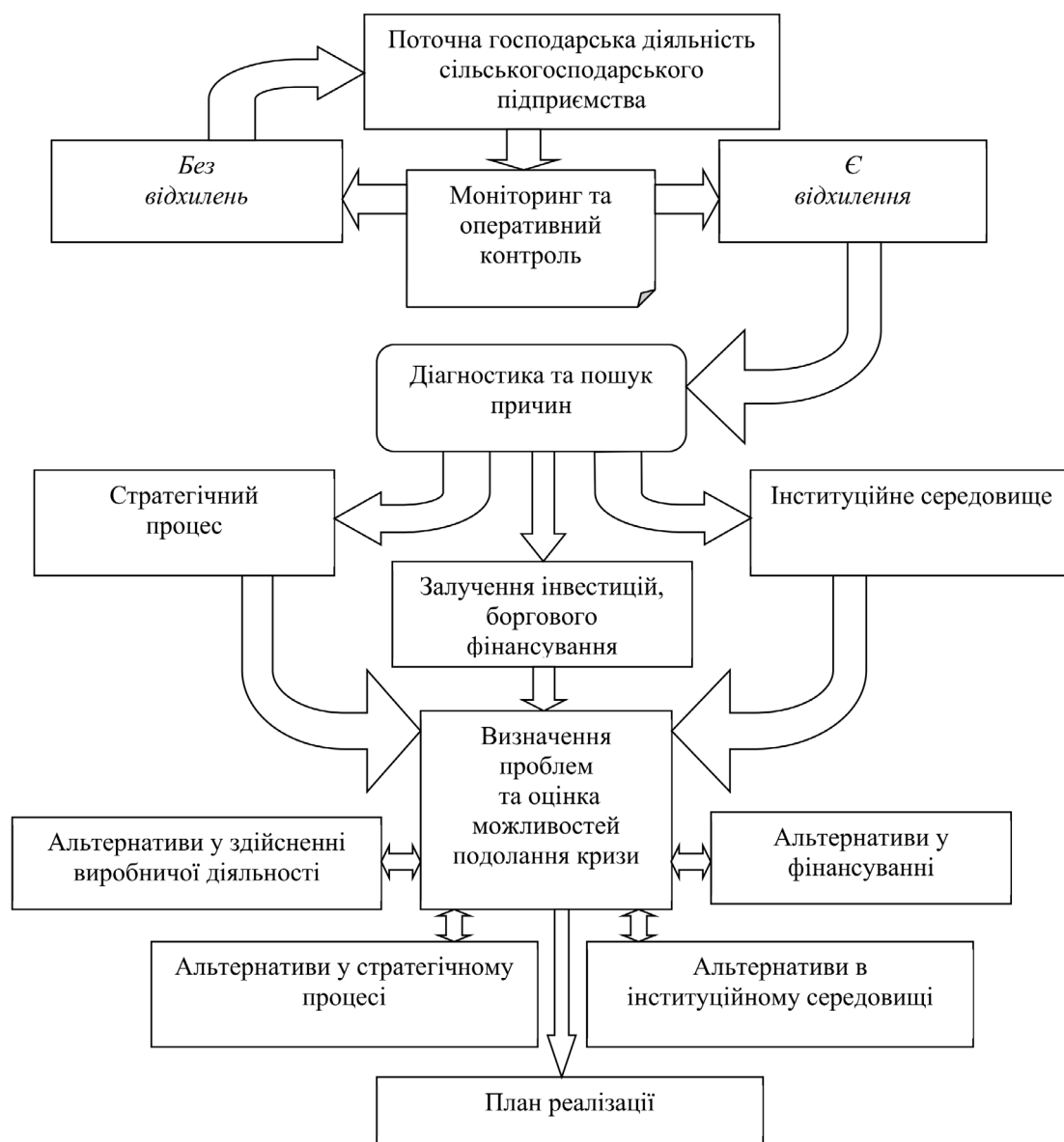


Рис. 1. Алгоритм проведення діагностики кризової ситуації на підприємстві

Джерело: розроблено автором.

У ході проведення діагностики кризи сільськогосподарського підприємства необхідно врахувати такі групи чинників: бізнес-процеси і фінансування – інструменти державної підтримки та регулювання сільськогосподарського виробництва; конкуренти; власники земельних паїв; постачальники; посередники; галузеві асоціації; цифрові платформи та екосистеми; соціальні мережі; інституціональне середовище – цільові програми та програми державної підтримки; пільги та галузеві преференції тощо; стратегічний процес – політико-правові, економічні, науково-технічні, конкурентні, соціально-культурні, демографічні, міжнародні, екологічні чинники.

Постає питання, чи існує необхідність у розробленні спеціального плану відновлення стійкості підприємства, якщо у короткий проміжок часу подолано прояви кризових явищ. Вважаємо, що розроблення плану відновлення необхідно здійснювати за будь-яких умов, оскільки антикризова діяльність на більшості підприємств починається із відновлення економічної стійкості.

У науковій літературі поширеними є різні підходи до інтерпретації поняття діагностики кризового стану, а саме: «... ідентифікація проблеми» [14]; «... ідентифікація наслідків проблеми» [15]; «... ідентифікація певних сигналів» [16]; «... специфічна функція антикризового управління – це відправний пункт для прогнозу альтернативного розвитку підприємства» [17]. Зазначимо, що кризова діагностика з'явилася як дослідницьке завдання у 1932 р., коли Р. Фіцпатрік проаналізував та порівняв 20 діючих компаній і 20 провальних [18]. Безсумнівно, важливе місце в діагностиці кризи відводиться фінансовій діагностиці, яка дозволяє зробити висновок про майбутній фінансовий крах підприємства, оскільки ведення господарської діяльності можливо доти, доки є грошове забезпечення виробничих витрат. Водночас саме фінансова діагностика піддається критиці через її найбільше поширення у практичному використанні та неоднозначність висновків за її результатами. Це зумовлено тим, що використовуються різні фінансові моделі, які призводять до відмінних висновків. Відповідно, такі моделі можуть мати лише рекомендаційний характер.

Узагальнюючи дослідження, зазначимо, що найбільшого поширення набули такі моделі фінансового оцінювання:

1) оцінювання платоспроможності підприємства дозволяє одержати відповідь на запитання про можливість вчасно та в пов-

ному обсязі забезпечити погашення боргових зобов'язань. Таке оцінювання може бути проведене як на основі даних бухгалтерської звітності (при розрахунку відповідних показників), так і на основі прогнозування грошових потоків. Однак, забезпечити точне прогнозування грошових потоків можливо лише на короткий проміжок часу в період загальної кризи, а не локально для конкретного підприємства, що може бути ускладнено через високий рівень невизначеності, яку, на відміну від ризику, неможливо оцінити. Наприклад, в умовах нинішньої загальної кризи відсутня можливість провести оцінювання дати закінчення війни, так само як і можливості повтору ситуації з початку повномасштабного вторгнення росіян. У процесі визначенні цього показника необхідно розрахувати ліквідаційну вартість активів, що в нинішніх умовах є ускладненим, оскільки на сьогодні відбувається завищення вартості багатьох видів активів, особливо у віддалених від ведення бойових дій регіонах. Така ситуація за розрахунку показника платоспроможності, з одного боку, може показувати високе забезпечення боргових зобов'язань, а з іншого – в момент продажу демонструвати неможливість продати ці активи за завищеною ціною.

2) оцінювання покриття боргових зобов'язань вартістю активів на відміну від попереднього показника, який оцінює сумарно грошові потоки і ліквідаційну вартість, дозволяє оцінити достатність оборотних коштів для погашення боргових зобов'язань. Розрахунок цього показника не потребує врахування майбутніх доходів, а вартість оборотних активів може бути визначена експертно або розрахована на основі даних бухгалтерської звітності;

3) оцінювання достатності капіталу, яке дозволить уточнити окремі аспекти одержаних значень попередніх двох показників.

Вважаємо, що з метою оцінювання кризи фінансового стану сільськогосподарських підприємств доцільно використовувати комбіновану систему показників фінансового аналізу, яка повинна включати статичні та трендові моделі, зокрема, показники структури капіталу, кредитоспроможності підприємства, динаміки показників виробничої діяльності, прибутковості. Це пояснюється тим, що оцінювання фінансового стану сільськогосподарського підприємства, що базується на даних бухгалтерського балансу, не може об'єктивно відобразити особливостей фінансово-економічного розвитку підприєм-

ства. Саме тому пропонуємо використовувати комбіновану систему або доповнювати фінансову діагностику нефінансовими показниками.

Вважаємо, що використання комбінованого підходу фінансового аналізу з метою прогнозування майбутніх проблем діяльності сільськогосподарського підприємства є одним з основних методів оцінювання підприємницьких ризиків і/або невизначеностей. Водночас розроблення моделей фінансового аналізу для прогнозування загроз для підприємства може розглядатися в межах системи раннього попередження, яке буде корисним для власників та менеджменту.

Фінансові коефіцієнти є важливими інструментами для прогнозування проблем господарської діяльності підприємства, зазвичай вони використовуються для розроблення прогностичних моделей. Фінансовий аналіз включає у себе фінансові показники та статистичне прогнозування, які дозволяють оцінити поточний фінансовий стан сільськогосподарського підприємства та послідовно прогнозувати тенденції його майбутніх змін.

Процес розроблення фінансових показників вимагає формування відповідної інформаційної бази на основі налагодження систематичного збирання та аналізу інформації про зовнішнє та внутрішнє середовище підприємства [19-21]. Характеристикою статистичної моделі фінансового аналізу є те, що вона включає найбільш значимі фінансові коефіцієнти, описує взаємозв'язок між ними та очікуваними прогнозними показниками. З іншого боку, трендові (динамічні) моделі фінансового аналізу передбачають відстеження за однією або декількома значеннями коефіцієнтів. Кожен із цих підходів до аналізу фінансового стану підприємства характеризується як перевагами, так і недоліками, які можливо нівелювати за їх спільного використання, що сприятиме одержанню більш точного прогнозу.

Узагальнюючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що комбінований підхід доцільно використовувати на стадії кризи, оскільки на цій стадії існує необхідність розроблення та ухвалення оперативних управлінських рішень. Водночас немає потреби використовувати комбінований підхід на докризовому етапі, оскільки внутрішня його суперечливість може призвести до необґрунтованих управлінських рішень щодо скорочення чи згорання виробничої діяльності, що априорі погіршить майбут-

ні результати. Щодо стадії відновлення, комбінована модель буде також показувати гірші результати, оскільки буде базуватися на даних кризових несприятливих спадних періодів у розвитку підприємства, а, відповідно, може нівелювати позитивні тренди у розвитку підприємства. Вважаємо, що за умови наявності негативної динаміки фінансових показників надалі необхідно здійснити комплексний фінансовий аналіз, оскільки ані діагностика, ані експрес-аналіз не забезпечують точного розуміння причин виявлених негативних тенденцій, а також не дозволяють встановити причинно-наслідкові зв'язки між показниками, включаючи врахування й нефінансових показників. Саме тому до представлених вище підходів доцільно додати також врахування нефінансових факторів, перелік яких наведено у таблиці 1, які необхідно включити до проведення діагностики, оскільки вони впливають на протікання кризи на сільськогосподарських підприємствах. Зазначити, що нами не виділено внутрішні чинники, оскільки вони враховані у фінансовій моделі. Крім того, необхідно виключити розгляд тих чинників, які в докризовому стані зумовлювали загрози. Безперечно, це завдання є складним, однак його можна реалізувати у процесі проведення діагностики.

Відомо, що зарубіжні дослідники визначають різні стадії кризи для підприємства, а саме: зародження, гостру фазу, стабілізацію та відновлення [22; 23]. Так, зародження кризи пов'язано з тим, що діагностика дозволяє визначити ознаки кризи (симптоматику) до її входження в гостру фазу. Необхідно зазначити, що для поточної кризи роль нефінансової діагностики істотно перевищує значення фінансової. На цій фазі кризи, за результатами проведеної превентивної діагностики показників діяльності сільськогосподарського підприємства, доцільно підготувати план антикризових заходів. Тому на цьому етапі актуально провести діагностику кризової ситуації.

На етапі гострої кризи відсутні можливості відновити всі втрати, а обсяг нанесеної шкоди визначає дієвість управління кризою, тому на цій фазі існує висока ймовірність руйнування структури підприємства. У зв'язку із цим необхідно використати оперативне управління на основі поточної інформації та із урахуванням змін у зовнішньому середовищі. Адекватна реакція та чітко сплановані дії дозволяють пом'якшити її наслідки та уникнути банкрутства.

Таблиця 1 – Перелік нефінансових факторів, які сприяють розвитку кризи сільськогосподарських підприємств

Фактори		Характеристика і вплив
Зовнішнє середовище	Ринкові умови	Зміна (зменшення) ємності ринку окремих видів сільськогосподарської продукції, продовольства, посилення конкуренції, зниження ринкового попиту та платоспроможності споживачів; спадна, зростаюча кон'юнктура ринку землі, висока ціна землі одиниці площі сільськогосподарських угідь.
	Інструменти державного регулювання аграрного ринку	Низька дієвість економічних інструментів державного економічного регулювання, ліцензування окремих видів діяльності, обмеження, сертифікація, інструменти регулювання ведення діяльності в сільському господарстві, харчової промисловості та організацій інфраструктури в умовах воєнного стану.
	Мезоекономіка	Низький соціально-економічний рівень розвитку регіону, несприятливий інвестиційний клімат, екологія, рівень воєнного ризику.
	Макроекономіка	Високий рівень інфляції, висока облікова ставка НБУ, дефіцит бюджету країни, девальвація національної валюти щодо провідних валют світу, імпортозалежність (структура імпорту аграрної продукції, матеріальних ресурсів (мінеральні добрива, гербіциди, пестициди, племінна худоба та птиця тощо) та техніко-технологічного обладнання для агропродовольчої сфери), спадна демографічна динаміка чисельності населення, структура населення за місцем проживання (місто, село), віком тощо.
	Постачальники	Практика розрахунку ціни постачальників, залежність від імпортних поставок, умови розрахунків (лізинг, попередня оплата, товарний кредит тощо), несумлінність постачальників, перевищення термінів погашення кредиторської заборгованості.
	Посередники	Зниження якості продукції, безнадійна дебіторська заборгованість, несприятливі комерційні умови продажу.
Майно/ активи	Необоротні активи	Виведення/продаж майна, наявність майна, яке не використовується у господарській діяльності, збільшення термінів незавершеного будівництва, поломка техніко-технологічних ресурсів, що не піддається відновленню, наявність невстановленого обладнання, відносини із орендодавцями землі, величина орендної плати тощо.
	Оборотні активи	Дефіцит запасів, підвищення цін на енергоносії, відносини з постачальниками насінневого матеріалу, кормів, мінеральних добрив тощо, понаднормові надлишки виробничих запасів, затрати на зберігання виробничих запасів та готової продукції.
Працівники		Нераціональна структура персоналу за чисельністю та кваліфікацією, нестача кадрів, високі витрати на менеджмент.
Організація виробничої діяльності (бізнес-процеси)		Наявність неузгодженості в побудові вертикалі прийняття управлінських рішень, дублювання функцій, відсутність стратегічного та фінансового планування, неоптимальна виробнича програма та продажів, відсутність рішень з цифровізації.

Джерело: узагальнено автором.

Відновлення є кінцевою метою антикризового управління, яке вимагає від менеджменту підприємства, що проходить стадії кризи, розробити план управління на основі реалістичного оцінювання сценарію прийняття рішень. На цьому етапі реалістичні показники сценаріїв виходу з кризи розраховуються за обґрунтованими вище методичними підходами. Очевидно, як тільки криза буде подолана, розпочинається зростання підприємства, стабілізуються виробничі та фінансово-економічні показники його діяльності, які дозволяють досягнути запланованих результатів.

Узагальнюючи характеристики кризи, можна дійти до висновку, що підхід спостереження за кризовою ситуацією необхідно використовувати на будь-якому підприємстві. Діагностика кризи дозволяє передбачити, яку стратегію доцільно використати: оборонну чи наступальну. Зазначимо, що проведення діагностики кризового стану підприємства вимагає додержання таких вимог: новизни одержаних даних про поточну кризу; достовірності отриманих результатів; проведення діагностики на безперервній основі.

Висновки. Антикризове управління розглядається нами як стратегічний процес, який змінює діяльність підприємства на основі діагностики потенційних проблем, а також врахування особливостей інституціонального середовища до кризи, під час кризи та після її завершення. Обґрунтовано, що для малих фермерських господарств та середніх сільськогосподарських підприємств доцільно поєднати розгляд загальної та локальної кризи, оскільки дуже часто вони співпадають. За такого підходу в подальшому доцільно дослідити ті прояви загальної кризи, які зумовили (або можуть створити) труднощі для сільськогосподарського підприємства. Урахування чинників зовнішнього середовища функціонування дрібних сільськогосподарських підприємств антикризовим управлінням пояснюється тим, що ці суб'єкти господарювання самостійно неспроможні сформулювати антикризовий потенціал стійкості і суттєво залежать від навколишнього середовища.

Обґрунтовано, що управління підприємством в період кризи є можливим лише за умови проведення діагностики потенційних проблем. Залежно від точності та об'єктивності результатів діагностики буде залежати обґрунтованість розроблення заходів та ухвалення управлінських рішень щодо відновлення стійкості підприємства. Наголошено, що оцінювання фінансового стану підприємства на основі фінансової звітності не може ві-

добразити в цілому особливостей зростання підприємства. З цією метою доцільно використати комбіновану модель або доповнити діагностику нефінансовими факторами.

Доведено, що комбіновану модель для проведення діагностики доцільно використати на стадії кризи, коли існує необхідність у оперативному прийнятті рішень. Однак на етапі докризового стану та стадії відновлення цю модель використовувати не варто, оскільки це може призвести до необґрунтованих рішень щодо доцільності продовження господарської діяльності підприємства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ukraine: Impact of the war on agriculture and rural livelihoods in Ukraine. Findings of an a t i o n - wide rural household survey, December 2022. FAO. URL: <https://doi.org/10.4060/cc3311en>
2. Вплив війни на прибутковість сільськогосподарського виробництва», проведене Міністерством аграрної політики та продовольства України за підтримки Глобального фонду зі зменшення ризиків катастроф і відновлення (GFDRR), який адмініструється Світовим банком, та у співпраці з Українським клубом аграрного бізнесу (УКАБ). URL: <https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/viyini-na-prib...>
3. Рекомендації Комітетських слухань на тему: «Забезпечення функціонування АПК у 2023 році та особливості проведення весняно-польових робіт в умовах воєнного стану» / Комітет Верховної Ради України з питань аграрної та земельної політики. 2023. 10 квіт. URL: <https://komagropolit.rada.gov.ua/documents/sluhannja/74841.html>
4. Аграрний сектор України у 2023 році: складові стійкості, проблеми та перспективні завдання. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ahraryny-sektor-ukrayiny-u-2023-rotsi-skladovi-stiykosti-problemy-ta>
5. Тенденція скорочення поголів'я ВРХ в грудні 2023 року продовжилась. АВМ. 2024. URL: <https://avm-ua.org/uk/post/tendencia-skorocenna-pogoliva-vrh-v-grudni-2...>
6. Benaben F. A formal framework for crisis management describing information flows and functional structure // *Procedia Engineering*, 2016, vol. 159, pp. 353-356.
7. Кулиняк І. Я. Кризові ситуації на підприємствах: сутність, класифікація, загрози виникнення та заходи реагування. *Економіка та управління підприємствами*. 2021. Випуск 51. URL: <https://doi.org/10.32843/infrastructure51-27>
8. Mikusova M., Horvathova P. Prepared for a crisis? Basic elements of crisis management in an organisation. *Economic Research*. 2019, vol. 32, no. 1, pp. 1844-1868.
9. Lekmat L., Chelliah J. Surviving the next economic crisis: Corporate entrepreneurship strategies of Thai Automotive SMEs. *Journal of International Management Studies*. 2011, vol. 6, no. 3, pp. 18-35.

10. Косова Т. Д., Ярошевська О. В., Соломіна Г. В. Фінансова діагностика і регулювання потенціалу стратегічного вартісно-орієнтованого розвитку корпоративних підприємств. *Ефективна економіка*. 2020. № 4. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.4.2

11. Кобець С. П., Власенко Н. С. Підхід до систематизації методів діагностики ймовірності настання банкрутства підприємства. *Економіка та суспільство*. 2017. № 10. С. 266-270. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/10_ukr/47.pdf

12. Прус Ю., & Сосніна К. Діагностика як інструмент антикризового управління підприємством. *Молодий вчений*. 2020. Вип.12 (88), 159-165. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-12-88-33>

13. Meiste R., Jakstiene S. Crisis Diagnosis in Anti-Crisis Management Process in a Company. *Oeconomia Copernicana*, 2015. Vol. 6(4). Pp. 49-58. DOI:10.12775/OeC.2015.028

14. Darling J. R., Kash T. Crisis Management: Prevention, Diagnosis and Intervention. *Leadership & Organization Development Journal*. 1998. Vol. 19, No. 4. Pp. 179-186.

15. Smith R. Analysis of Earth-Moving Using Discrete-Event Simulation. *Journal of Construction Engineering and Management*. 1995. Vol. 121(4). Pp. 388-396.

16. Gouillart J., Kelle N. Business Transformation. Gemini Consulting. Wien: Uberreuter, 1995.

17. Кукоба В. П. Управління антикризовою діяльністю підприємства: [навч. посіб.]. К.: КНЕУ, 2008. 400 с.

18. Murphy P. Chaos Theory As A Model For Managing Issues And Crises // *Public Relations Review*. 1996. Vol. 22(2). Pp. 95-113. Vol. 22(2). 95-113 pp.

19. Damodaran A. Investment valuation: Tools and techniques for determining the value of any asset (2nd ed.). Addison Wiley, 2002. 318 p.

20. Mulford C. W., Comiskey E. E. The financial numbers game: Detecting creative accounting practices. Addison Wiley, 2002. 416 p.

21. Penman S. Financial statement analysis and security valuation (2nd ed.). McGraw-Hill, 2003. 740 p.

22. MacKenze A. Dealing With Disaster. *Asian Business*, 1994. 20-24 pp.

23. Fink S. Decision Making in Crisis: The Piper Alpha Disaster. In: *Managing Crisis: Threats, Dilemmas, Opportunities*. Charles C. Thomas Publisher, 2002. Vol. 6, 103-118 pp.

REFERENCES

1. FAO (2022). Ukraine: Impact of the war on agriculture and rural livelihoods in Ukraine. Findings of a nation-wide rural household survey. Available at: <https://doi.org/10.4060/cc3311en>

2. Вплив війни на прибутковист сільськогосподарського виробництва», проведене Міністерством аграрної політики та продовольства України за підтримки Глобального фонду зі зменшення ризиків катастроф і відновлення (GFDRR), які адмініструє Сві-

товим банком, та у співпраці з Українським клубом аграрного бізнесу (UKAB) [The impact of the war on the profitability of agricultural production”, conducted by the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine with the support of the Global Fund for Disaster Risk Reduction and Recovery (GFDRR), which is administered by the World Bank, and in cooperation with the Ukrainian Agrarian Business Club (UKAB)]. Available at: <https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/viyni-na-prib...>

3. Rekomendatsii Komitetskykh slukhan na temu: «Zabezpechennia funktsionuvannia APK u 2023 rotsi ta osoblyvosti provedennia vesniano-polovykh robit v umovakh voiennoho stanu» [Recommendations of the Committee Hearings on the topic: «Ensuring the functioning of the agricultural complex in 2023 and the peculiarities of conducting spring field work under martial law»]. Komitet Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan ahrarnoi ta zemelnoi polityky [Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Agrarian and Land Policy]. 2023. Available at: <https://komagropolit.rada.gov.ua/documents/sluhannja/74841.html>

4. Ahrarnyi sektor Ukrainy u 2023 rotsi: skladovi stiikosti, problemy ta perspektyvni zavdannia [The agricultural sector of Ukraine in 2023: components of sustainability, problems and future tasks]. Available at: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ahrarnyy-sektor-ukrayiny-u-2023-rotsi-skladovi-stiikosti-problemy-ta>

5. Tendentsiia skorochennia poholivia VRKh v hrudni 2023 roku prodovzhylas AVM [The trend of reducing the cattle population in December 2023 continued AVM]. 2024. Available at: <https://avm-ua.org/uk/post/tendencia-skorocenna-pogoliva-vrh-v-grudni-2...>

6. Benaben, F. (2016). A formal framework for crisis management describing information flows and functional structure. *Procedia Engineering*. Vol. 159, 353-356 pp.

7. Kulyniak, I. Ia. (2021). Kryzovi sytuatsii na pidpryemstvakh: sutnist, klasyfikatsiia, zahrozy vynyknennia ta zakhody reahuvannia [Crisis situations in enterprises: essence, classification, threats of occurrence and response measures]. *Ekonomika ta upravlinnia pidpryemstvamy* [Economics and enterprise management]. Issue 51. Available at: <https://doi.org/10.32843/infrastruct51-27>

8. Mikusova, M., Horvathova, R. (2019). Prepared for a crisis? Basic elements of crisis management in an organisation. *Economic Research*. Vol. 32. No. 1, 1844-1868 pp.

9. Lekmat, L., Chelliah, J. (2011). Surviving the next economic crisis: Corporate entrepreneurship strategies of Thai Automotive SMEs. *Journal of International Management Studies*. Vol. 6. No. 3, 18-35 pp.

10. Kosova, T. D., Yaroshevska, O. V., Solomina, H. V. (2020). Finansova diahnozyka i rehulivannia potentsialu stratehichnoho vartisno-orientovanoho rozvytku korporatyvnykh pidpryemstv [Financial diagnostics and regulation of the potential of strategic value-oriented development of corporate enterprises]. *Efektivna ekonomika* [Effective Economy]. No. 4. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.4.2

11. Kobets, S. P., Vlasenko, N. S. (2017). Pidkhd do systematyzatsii metodiv diahnostryky umovirnosti nastannia bankrutstva pidpriumstva [An approach to systematizing methods for diagnosing the probability of enterprise bankruptcy]. *Ekonomika ta suspilstvo [Economy and Society]*. No. 10. 266-270pp. Available at: https://economyandsociety.in.ua/journals/10_ukr/47.pdf

12. Prus, Yu., Sosnina, K. (2020). Diahnostryka yak instrument antykrizovoho upravlinnia pidpriumstvom [Diagnostics as a tool for anti-crisis management of an enterprise]. *Molodyi vchenyi [Young Scientist]*. Issue 12 (88), 159-165 pp. Available at: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-12-88-33>

13. Meiste, R., Jakstiene, S. (2015). Crisis Diagnosis in Anti-Crisis Management Process in a Company. *Oeconomia Copernicana*. Vol. 6(4). 49-58 pp. DOI:10.12775/OeC.2015.028

14. Darling, J. R., Kash, T. (1998). Crisis Management: Prevention, Diagnosis and Intervention. *Leadership & Organization Development Journal*. Vol. 19, No. 4. 179-186 pp.

15. Smith, R. (1995). Analysis of Earth-Moving Using Discrete-Event Simulation. *Journal of Construction Engineering and Management*. Vol. 121(4). 388-396 pp.

16. Gouillart, J., Kelle, N. (1995). Business Transformation. Gemini Consulting. Wien: Uberreuter.

17. Kukoba, V. P. (2008). Upravlinnia antykrizovoiu diialnistiu pidpriumstva [Management of anti-crisis activities of an enterprise]. *Navch. Posib [teaching manual]*. KNEU. 400 p.

18. Murphy, P. (1996). Chaos theory as a model for managing issues and crises. *Public Relations Review*. Vol. 22(2). 95-113 pp.

19. Damodaran, A. (2002). Investment valuation: Tools and techniques for determining the value of any asset (2nd ed.). Addison Wiley. 318 p.

20. Mulford, C. W., Comiskey, E. E. (2002). The financial numbers game: Detecting creative accounting practices. Addison Wiley. 416 p.

21. Penman, S. (2003). Financial statement analysis and security valuation (2nd ed.). McGraw-Hill, 740 p.

22. MacKenze, A. (1994). Dealing With Disaster. *Asian Business*. 20-24 pp.

23. Fink, S. (2002). Decision Making in Crisis: The Piper Alpha Disaster. In: *Managing Crisis: Threats, Dilemmas, Opportunities*. Charles C. Thomas Publisher. Vol. 6, 103-118 pp.

Features of diagnostics as a crisis management tool for agricultural enterprises

Hryhorian R.

The article considers theoretical and practical approaches to diagnosing the crisis state of agricultural enterprises within the framework of anti-crisis management. It is argued that anti-crisis management is a strategic process that changes the activities of the enterprise based on the diagnosis of potential problems, as well as taking into account the features of the institutional environment at the stages of the crisis.

It is substantiated that for small farms and medium-sized agricultural enterprises it is advisable to combine the consideration of the general and local crisis, since they very often coincide. The need to take into account certain external factors when diagnosing the crisis state of agricultural enterprises is proven, since most of them are unable to form anti-crisis potential, the potential for stability and are more dependent on the environment.

The use of a combined approach to conducting a crisis diagnosis of an agricultural enterprise and analyzing external factors is proposed. It is substantiated that the development of financial analysis models for predicting threats to the enterprise can be considered within the framework of the early crisis warning system. It is emphasized that financial ratios are important tools for predicting problems in the economic activity of the enterprise, and it is advisable to use

them when developing predictive models. It is substantiated that managing an enterprise during a crisis is possible only if a diagnosis of potential problems is carried out, since its results provide a high justification for management decisions regarding the development of a plan for overcoming the crisis and recovery. It is proved that the combined model for conducting diagnostics is advisable to use at the stage of the crisis, when there is a need for prompt decision-making.

Key words: diagnostics, anti-crisis management, agricultural enterprise, stages of the crisis, financial indicators, external factors.



Copyright: Григорян Р.Х. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:
Григорян Р.Х.

<https://orcid.org/0009-0004-5119-1748>

УДК 330.342.146-047.44:332.122(4-22)

JEL O13, R10, O15, I31

Аналіз розвитку соціальної інфраструктури сільських територій

Головащенко Ю.В. 



Головащенко Ю.В. E-mail: yurii.holovashchenko@btsau.edu.ua



Головащенко Ю.В. Аналіз розвитку соціальної інфраструктури сільських територій. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 150–161.

Holovashenko Yu. Analysis of the development of rural areas social infrastructure. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 150–161.

Рукопис отримано: 30.09.2024 р.

Прийнято: 07.10.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-150-161

У статті проаналізовано сучасний стан та тенденції розвитку соціальної інфраструктури сільських територій, на основі чого виділено труднощі її розвитку в умовах воєнного стану. Аргументовано, що розвиток соціальної інфраструктури слід розглядати як комплексне забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини на основі раціонального розміщення та ефективного використання територіально взаємопов'язаних об'єктів соціального призначення з метою збереження сільського устрою життя, сталого розвитку сільських територій. Систематизовано інструменти підтримки розвитку соціальної інфраструктури сільських територій у провідних країнах світу та зроблено висновок про їх імплементацію у період повоєнного відновлення країни.

Виявлено, що в результаті децентралізації відбулося закриття в окремих сільських населених пунктах об'єктів соціальної інфраструктури, що зумовило недостатній рівень охоплення ними сільських територій та доступу до їхніх послуг сільського населення. Зроблено висновок про доцільність розвитку пересувної інфраструктури в малонаселених сільських населених пунктах та обслуговування сільського населення через опорні населені пункти.

Обґрунтовано, що проведена медична реформа у сільській місцевості зумовила зменшення числа ФАПів на 40 %, що може означати погіршення для сільського населення доступності до медичних послуг. Аргументовано, що медичні заклади відчувають дефіцит кваліфікованого медичного персоналу, низьку оснащеність закладів сучасним обладнанням, нестачу якісних доріг та автомобілів швидкої медичної допомоги. Наголошено на необхідності підвищення привабливості роботи медичного працівника у сільській місцевості та вирішити неузгодженості щодо невігідного утримання понад встановлену норму обслуговування пацієнтів, а також мотивувати їх заробітною платою.

Виявлено, що відбувається скорочення кількості закладів загальної середньої освіти в сільській місцевості на 36,3 %, при цьому відбулося незначне зменшення чисельності учнів лише на 8,2 %, що зумовило підвищення показника кількості учнів у розрахунку на один заклад у 2023 р. на 44 %. Зроблено висновок щодо необхідності організації надійного перевезення дітей до шкіл у більш крупні поселення, що є складним завданням внаслідок підвищеного ризику недофінансування цих заходів.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, сільське населення, рівень життя, сільська медицина, освітні заклади, доступність соціальних послуг, територіальна громада (ТГ), внутрішньо переміщені особи (ВПО).

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Сталий розвиток сільських територій тісно пов'язаний зі створенням на селі умов життєдіяльності, які максимально наближені до міських. Саме тому створення умов для досягнення принципів сталого розвитку сільських територій є однією з важливих стратегічних цілей державної політики, що сприятиме забезпеченню продовольчої безпеки, підвищенню конкурентоспроможності аграрного сектору економіки та добробуту сільського господарства. Безперечно, спровокована російська агресія зумовила прояв негативних явищ у розвитку соціальної інфраструктури сільських територій, особливо в окупованих та прифронтових регіонах країни.

За результатами дослідження ФАО, сільські домогосподарства в Україні зазнали майже 2,25 млрд дол. США збитків, зокрема, з них майже 1,26 млрд дол. США збитків одержано галуззю рослинництва та 0,98 млрд дол. США – тваринництва. Крім того, 25 % сільськогосподарських домогосподарств зупинили і/або скоротили обсяги виробництва продукції через війну, у прифронтових областях – 38 % [1]. Однак, це лише проміжне оцінювання понесених збитків та втрат, які в умовах продовження війни щоденно збільшуються та негативно впливають на умови життєдіяльності сільського населення. Слушною є думка про те, що військові дії в окупованих та прифронтованих районах практично зрівнюють із землею населені пункти, мешканців яких евакуюють, переселяють, що не дозволяє навіть приблизно визначити чисельність переміщених осіб [2].

Крім того, незадовільний рівень розвитку соціальної інфраструктури зумовлює скорочення чисельності сільського населення внаслідок активізації міграції до міст та зарубіжних країн. Так, значна частина сільських поселень в країні не має систем центрального опалення, каналізації, постійного транспортного сполучення. Крім того, переважання низької оплати праці, а також відсутність робочих місць за умови недостатнього рівня надання соціальних і побутових послуг зумовлюють низьку привабливість сільських територій для проживання, особливо для молоді [3; 4]. За таких умов особисте селянське господарство стає єдиним місцем докладання праці для працездатних членів сільського домогосподарства.

Розвиток сільських закладів освіти багатий в чому визначає майбутнє громади, однак в останні роки більшість шкіл стали малокомплексними, що й зумовило необхідність їх оптимізації на основі створення опорних освітніх

закладів. Окрім цього, погіршився розвиток фізичної культури та спорту, оскільки спортивні споруди на селі в основному відсутні, не вистачає кваліфікованих кадрів. Основним завданням розвитку системи охорони здоров'я у сільській місцевості є зниження захворюваності населення на основі підвищення якості та доступності медичних послуг, популяризація здорового образу життя.

Роль і значення соціальної інфраструктури у розвитку сільських територій та сільського господарства пояснюється такими положеннями: її розвиток залежить від стану розвитку сільської території; характеризується сукупністю об'єктів надання соціальних послуг, концентрація яких залежить від щільності населення та кількості споживачів послуг; виконує численні функції на певній території шляхом обслуговування різних галузей економіки, впливає на їх трансформацію, сприяє збереженню та розвитку сільського господарства, а також підприємницької ініціативи, підвищенню доходів сільського населення; сприяє досягненню повної зайнятості сільського населення та покращенню якості його життя, оскільки бере участь у багатьох процесах його життєдіяльності, що в кінцевому підсумку сприятиме збалансованому соціально-економічному розвитку сільських територій [5]. Отже, під розвитком соціальної інфраструктури слід розглядати комплексне забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини на основі раціонального розміщення та ефективного використання територіально взаємопов'язаних об'єктів, галузей, служб і видів діяльності соціального і виробничого призначення з метою збереження сільського устрою життя, сталого розвитку сільського господарства та несільськогосподарських видів діяльності на сільських територіях при обмеженні негативного впливу на навколишнє середовище, раціонального використання природних ресурсів в інтересах теперішніх та майбутніх поколінь.

Зарубіжні підходи до розвитку сільських територій визначають такі пріоритети: розвиток сільського господарства; вирівнювання відмінностей із іншими галузями економіки, міським та сільським населенням; територіальний розвиток та раціональне використання ресурсів. Зарубіжні науковці включають до складу соціальної інфраструктури перелік наступних об'єктів: центри здоров'я, госпіталі, виправні заклади, школи, парки, ігрові майданчики, місця поховання, пожежну службу, швидку допомогу, бібліотеки, клуби та інші аналогічні об'єкти [6]. Цікавим є досвід

Великобританії, де встановлені так звані Стандарти обслуговування сільських мешканців, які визначають рівень обслуговування сільської громади в області підвищення рівня життя в сільських населених пунктах та комплексно реалізується всіма відомствами [7]. Очевидно, що у період повоєнного відновлення нашої країни постане необхідність розроблення подібних стандартів, які будуть адаптованими до вітчизняних умов розвитку сільських територій.

Розвиток об'єктів соціальної інфраструктури та надання соціальних послуг належать до соціальних проєктів. Реалізація соціальних проєктів на сільських територіях вимагає залучення значних інвестицій, для чого у зарубіжній практиці використовується фандрайзинг, краудфандинг та краудсорсінг [8]. Фандрайзинг передбачає збирання коштів у місцевій спільноті, а також підготовку проєктів до різних конкурсів на одержання грантів. Щодо краудфандингу, то він передбачає співпрацю людей, які добровільно об'єднують власні кошти та інші ресурси з метою підтримки зусиль інших людей або організацій (реципієнтів). Дещо іншим за змістом є краудсорсінг, який орієнтується до вирішення тих чи інших проблем на основі залучення широкого представництва осіб для використання їх творчих здібностей, знань та досвіду.

Цікавим є досвід європейських країн, де у межах пріоритетів «зеленої економіки» визначають розвиток людини на основі пошуку балансу між добробутом та навколишнім середовищем, що вносить відповідні зміни у функціонування сільської інфраструктури: збільшення виробітку «зеленої» енергії на сонячних, вітрових електростанціях; забезпечення будівництва шляхом використання деревини та використання біометану, «зеленого» водню; компенсація у розмірі 20-50 % від вартості проєкту для приватних будинків при встановленні котлів, які працюють на біомасі [9]. Наведені практики підтримки соціальної інфраструктури сільських територій у провідних країнах можуть бути цінними для використання у вітчизняних умовах у період повоєнного відновлення країни.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про наявність прямої залежності між економічним станом сільської території та рівнем розвитку соціальної інфраструктури. Саме тому існує необхідність у проведенні комплексного аналізу стану та тенденцій розвитку об'єктів соціальної інфраструктури з метою визначення основних напрямів її покращення.

Метою дослідження є проведення аналізу стану та тенденцій розвитку об'єктів соціальної інфраструктури сільських територій та обґрунтування пропозиції щодо підвищення їх стійкості та доступу сільських мешканців до послуг, що ними надаються.

Матеріал і методи. Теоретичною основою дослідження стали системний та проблемний підходи. Логіка дослідження підпорядкована досягненню її цілі, що дозволило проаналізувати стан соціальної інфраструктури сільських територій та всебічно дослідити організаційно-економічні проблеми її розвитку.

При проведенні дослідження використано такі методи дослідження: монографічний – при узагальненні ролі соціальної інфраструктури у відтворювальному процесі та сталому розвитку сільських територій; розрахунково-конструктивний – при аналізі стану забезпечення сільських мешканців об'єктами інфраструктури та доступності до них. Інформаційною основою стали офіційні дані Державної служби статистики України, дані окремих територіальних громад, власні спостереження автора та дані мережі «Інтернет».

Результати дослідження та обговорення. Характерними трендами розвитку сільських територій є скорочення чисельності населення, а найбільші темпи зменшення чисельності населення відбуваються у малих і середніх сільських населених пунктах. Така ситуація зумовлена об'єктивними чинниками, однак вона є наслідком відсутності позитивного впливу сільськогосподарських підприємств і органів місцевого самоврядування на збереження територіально розпорощених місць працевзайнятості та відсутності практичних зусиль з покращання соціальних умов життя в сільських населених пунктах. Крім того, проведена реформа адміністративно-територіального устрою скоротила кількість сільських населених пунктів, спроможних забезпечити відповідне соціальне обслуговування сільських жителів, оскільки в результаті цього створено об'єднані територіальні громади.

Однією із характеристик сільського населення є дещо нижчий рівень доходів та витрат порівняно із міським. Так, в середньому в країні величина грошових витрат в сільській місцевості у 2021 р. становила 10568,5 грн/міс. на одну особу домогосподарства, або 94,0 % рівня витрат міського населення (табл. 1). Наведені дані таблиці 1 доводять, що спостерігається наближення величини витрат сільського населення до цього показника міського населення, що свідчить про підвищення рівня якості життя сільських мешканців, а це є позитивом у розвитку сільських територій.

Таблиця 1 – Динаміка зміни показників рівня життя сільського населення в Україні

Показники	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Сукупні ресурси на одне домогосподарство, грн/міс.	9904,1	12118,5	12432,3	14490,6
зокрема, міське населення	10121,48	12592,05	–	–
сільське населення	9455,19	11137,11	–	–
Калорійність спожитих продуктів харчування, в середньому на члена домогосподарства, ккал/люд. на добу	2978	2951	2862	2779
зокрема, міське населення	2867	2832	2713	2658
сільське населення	3195	3184	3157	3019
Грошові витрати на одне домогосподарство, грн/міс.	7438,06	8900,83	9523,6	11243,4
зокрема, міське населення	7467,04	8854,85	9820,1	11564,6
сільське населення	5247,59	6279,30	8903,3	10568,5
Рівень витрат населення у сільській місцевості до міських, %	70,5	70,5	93,5	94,0

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Зазначимо, що покращується харчування населення в сільській місцевості, зокрема, калорійність спожитих продуктів харчування є вищою за значення цього показника у містах, що досягається за рахунок ведення підсобного господарства. Крім того, підвищення якості життя сільських мешканців забезпечено також істотним підвищенням заробітної плати в аграрній галузі, середня величина якої у травні 2024 р. складає 22 163 грн, або зросла на 11 % за рік [10].

Очевидно, що соціально-територіальна підсистема сільського сектору забезпечує відтворення сільського населення, навчання, загальноосвітню підготовку сільської молоді, то набута тенденція до зменшення народжуваності у сільській місцевості стала одним із негативних чинників скорочення чисельності працездатного населення. Таку ситуацію зумовили цілий ряд причин, серед яких - відставання рівня життя сільського населення від міського, його диференційованість залежно від можливості працевлаштування та ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств та інших підприємницьких структур; транспортної та економічної доступності урбанізованих центрів, нерозвиненість соціальних умов життя сільського населення тощо. Очевидно, що перелік існуючих вузьких місць у розвитку сільських територій у період воєнного стану

може бути розширеним, що посилює негативні тенденції скорочення чисельності сільського населення.

Проведені реформи адміністративно-територіального устрою призвели до дезінтеграції складових системи соціального обслуговування сільського населення. У минулому концентрація об'єктів соціальної інфраструктури була у сільських населених пунктах, у яких розміщувався менеджмент сільськогосподарських підприємств, та місцеві системи розселення. Трансформаційні процеси призвели до комерціалізації різних галузей соціальної сфери сільських населених пунктів, комунального господарства та інженерної інфраструктури шляхом: вкладення приватних інвестицій у ті галузі, які могли забезпечити їх швидку окупність (торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, комунальне господарство); створення різних форм соціального обслуговування населення на платній основі (платні групи в дитячих садочках, платна позашкільна зайнятість учнівської молоді, відкриття різних торгових точок в розважальних закладах і закладах культури тощо); надання окремих послуг приватними підприємцями (міжміські перевезення пасажирів, розбудова мережі поштового зв'язку «Нова пошта»); залучення сільського населення до участі як у фінансуванні, так і у різних формах безпосеред-

ньої участі в спорудженні та ремонті об'єктів соціального призначення, внутрішньо сільських мереж комунального господарства (водо- і газопроводів, каналізації, утилізації побутових відходів), спорудження різних елементів і об'єктів благоустрою сільських населених пунктів, а інколи навіть інженерних мереж між населеними пунктами тощо.

Позитивним моментом у розвитку соціальної інфраструктури є поширення нових форм обслуговування сільського населення, зокрема: підвезення учнів із віддалених сіл шкільними автобусами до загальноосвітніх шкіл; поліпшення обслуговування сільських жителів населених пунктів, які не є центрами низових рад, шляхом організації постійного транспортного сполучення із центрами надання адміністративних і соціальних послуг та ін. З метою надання транспортних послуг за рахунок коштів місцевих рад чи субвенцій з державного бюджету проводилося придбання спеціалізованого транспорту, забезпечення пально-мастильними матеріалами і водіями та організації постійного сполучення між населеними пунктами. Отже, скорочення мережі соціального обслуговування сільських жителів вирішувалося на основі організації транспортного сполучення із центрами з надання адміністративних і соціальних послуг.

Вважаємо, що перед проведенням аналізу стану об'єктів сільської соціальної інфраструктури щодо перспектив її розвитку, необхідно встановити значення та актуальність для тих, для кого вони є призначеними. Доцільно розпочати аналіз соціального облаштування сільських територій з погляду споживачів послуг сільської соціальної інфраструктури – сільського населення. Очевидно, для того, щоб розвивати інфраструктурні елементи, необхідно визначити наявну потребу в них в певний час та на конкретній сільській території. Подібні дослідження необхідно для прийняття зважених рішень, тим більше, коли мова ведеться про партнерство на основі діалогу між органами самоврядування, мешканцями сільської території, державними, регіональними органами влади та управління для вирішення соціально значимих проблем. Так, на сьогодні до вирішення соціального облаштування сільських територій необхідно залучати представників бізнесових структур, які повинні усвідомлено брати на себе відповідальність за розвиток інфраструктурних елементів. Це означає, що доцільно враховувати зміни, які відбуваються щодо сільських мешканців до тих чи інших об'єктів соціальної сфери, які тради-

ційно сприймалися як невід'ємний атрибут соціальної інфраструктури, а на сьогодні перестали бути затребуваними. Або навпаки, раніше не затребувані об'єкти, на сьогодні є важливими та необхідними. Ураховуючи вищезазначене, розглянемо складові елементи соціальної інфраструктури та специфіку послуг, що ними надаються.

Результати угруповання даних суцільного обстеження сіл у 2014 р. дозволяють охарактеризувати як кількісно, так якісно ті об'єкти соціального призначення та елементи інженерної інфраструктури і благоустрою населених пунктів, які були збережені від руйнування у трансформаційні роки, також оновлені в наступні. Вважаємо, що створення об'єднаних територіальних громад зумовило закриття в окремих сільських населених пунктах об'єктів соціальної інфраструктури, це рішення базувалося на врахуванні економічної доцільності їх утримання. Очевидно, що це залежить, у першу чергу, від величини (людності) населених пунктів та наявності необхідного контингенту споживачів послуг, а вже потім – від реальних можливостей держави та/або місцевих органів самоврядування щодо спорудження необхідних об'єктів за умови їх відсутності. Однак навіть наявність у населеному пункті відповідних об'єктів соціального призначення не завжди гарантувала вирішення проблеми соціального обслуговування його жителів – потрібен підготовлений для роботи персонал та необхідне фінансування. Отже, проблема доступності діючих об'єктів сфери соціального обслуговування та/або пунктів надання адміністративних послуг якраз і вирішується через розвиток зв'язків з кожним із населених пунктів за умови, що в них є необхідні групи споживачів відповідних видів послуг. Тому відсутність необхідного об'єкту чи можливості отримання послуг за місцем проживання компенсується шляхом організації сполучення громадським, приватним чи власним транспортом між населеними пунктами.

Важливим елементом сільської соціальної інфраструктури є лікарняні заклади, а саме: лікарні, амбулаторії, фельдшерсько-акушерські пункти. Споживачами цих послуг є всі категорії мешканців сільської території. Вважаємо, що необхідність цього об'єкту є обов'язковою, однак якість послуг залежить від фаховості медичних працівників, їх ставлення до роботи та активності в територіальній громаді. Саме тому важливим завданням для керівників місцевого самоврядування ТГ є залучення та утримання медичних фахівців

у сільській місцевості, оскільки мешканці вибирають місце одержання якісних медичних послуг – в місті чи селі. У ситуації, якщо вибір не на користь сільського медичного закладу, то це характеризує недостатній якісний рівень його функціонування.

Відомо, що у «Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року» [11] було передбачено розвиток у сільській місцевості закладів первинної медичної (медико-санітарної) допомоги на засадах сімейної медицини. Зокрема, у програмі передбачено розвиток медичного обслуговування шляхом: формування та забезпечення на селі системи надання медичної допомоги населенню на засадах сімейної медицини; забезпечення рівного доступу до надання первинної медичної (медикосанітарної) допомоги сільським жителям шляхом створення фельдшерсько-акушерських пунктів у селах з населенням понад 500 осіб; реорганізації фельдшерсько-акушерських пунктів (ФАПів), які здійснюють обслуговування понад 1000 осіб в амбулаторії загальної практики сімейної медицини та їх належного оснащення.

Однак, сільська медицина фінансувалася за залишковим принципом, що не дозволило створити відповідні умови до їх функціонування, оскільки у двох третин з них не було водопостачання та водовідведення, були відсутні санвузли [12]. За таких умов важливо забезпечити доступність та якість медичного обслуговування у сільській місцевості. Вирішення цих проблем було покладено на прийнятий Закон України «Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості» [13]. Цей документ був частиною медичної реформи і передбачав створення сприятливих умов до залучення у села кваліфікованих лікарів, оснащення сучасним обладнанням амбулаторій та ФАПів, для чого було виділено 5 млрд грн на модернізацію інфраструктури сільської медицини. Однак, прийняття цього документу не покращило фінансування первинної ланки сільської медицини, якими є фельдшерсько-акушерські пункти, та не визначило суб'єкта, який повинен здійснювати їх фінансове забезпечення.

Реформа децентралізації передбачила відповідальність сільських громад за матеріально-технічне забезпечення ФАПів: медичним обладнанням, забезпечення приміщень (опаленням, електропостачанням, водовідведенням і т. ін.) та виплату заробітної плати фельдшеру. Щоб зрозуміти результативність

цих заходів, наведемо такі дані: у 2017 р. в Україні функціонувало 12 700 ФАПів, а у 2020 р. їх кількість скоротилася до 11 278 од., у 2021 р. – до 8708, у 2022 р. – до 7575 одиниць. Отже, за п'ять років відбулося зменшення ФАПів у сільській місцевості на 40 %, що може означати погіршення доступності для сільського населення до медичних послуг.

Війна внесла суттєві зміни до можливості одержання мешканцями не лише сільських територій базових медичних послуг. Так, за прогнозами Управління ООН з координації гуманітарних справ у 2024 р. понад 14,6 млн людей (майже 40 %) населення нашої країни потребує гуманітарної допомоги, особливо у східних та південних областях [14]. У прифронтових регіонах міське та сільське населення відчуває обмежений доступ до водопостачання, продовольства, житла, соціально-правового захисту та послуг з охорони здоров'я. Так, 7,8 млн людей у 2024 р. потребують допомоги в отриманні послуг з охорони здоров'я.

Іншою проблемою функціонування закладів охорони здоров'я у сільській місцевості є дефіцит медичного персоналу, особливо у районах, які були в окупації та наближені до лінії фронту. Основною причиною стала міграція у всередині країни або за кордон медичних працівників, внаслідок чого в країні скоротилася чисельність медичних працівників на 13,7 % (89 тис. осіб) у 2022 р. порівняно з 2021 роком. Крім того, відбувається мобілізація медичних працівників до Збройних Сил України, що є необхідною умовою збереження життя та здоров'я українських воїнів. Встановити чисельну величину мобілізованих медиків на сьогодні неможливо, оскільки в умовах воєнного стану окремі статистичні дані є недоступними з огляду на національну безпеку країни. Крім цього, випускники медичних закладів мають низький інтерес до роботи в закладах первинної медичної допомоги, що певною мірою посилює нестачу кадрового персоналу у медичних закладах сільських територій в майбутньому.

Як зазначено вище, ТГ відчували нестачу фінансових ресурсів на утримання медичних закладів, яка під час війни посилилася як для тих, які перебували у наближенні до фронту, так і тих, які приймали ВПО. Дані національної статистики свідчать, що до війни місцеві бюджети складали чверть доходів зведеного бюджету, ТГ зібрали 400 млрд гривень, але міграція населення та закриття бізнесу

суттєвого скоротила доходи. За даними опитування Київської Школи Економіки, у 2022 р. кожна четверта громада, що перебувала у зоні бойових дій, одержала на 50 % менше доходів від довоєнних планів. Серед ТГ, які перебували поза зоною бойових дій, дві третини відзначили падіння доходів [15], що ускладнило фінансування ними закладів освіти, медицини.

З метою формування привабливості роботи медичного працівника у сільській місцевості необхідно врахувати особливі умови їх праці та подолати існуючі неузгодженості, а також мотивувати заробітною платою. Так, медичний працівник надає послуги населенню, що мешкає у ТГ, радіус поселення яких може коливатися в межах 20-50 км, що вимагає відповідного стану доріг, транспортного засобу та витрат на паливо. Враховуючи ціну на паливо на сьогодні, це значні витрати, які повинні перебрати на себе ТГ, отже, потреба у фінансових ресурсах на організацію роботи закладів ПМД є вищою у сільській місцевості, ніж у містах.

Іншою невирішеною проблемою є те, що сімейним лікарям у сільській місцевості не вигідно утримувати понад встановлену норму обслуговування пацієнтів (2000 декларацій). У селах, де проживає понад 2000 осіб, існує ризик залишитися без декларацій окремим особам, оскільки це економічно не вигідно для медичного працівника. Вважаємо, що цю неузгодженість доцільно переглянути, оскільки ймовірність настання такої ситуації у сільській місцевості підвищується з урахуванням великої кількості ВПО, які зупинилися в селах.

Розглянемо особливості функціонування закладів освіти у сільській місцевості, які представлено двома основними складовими – закладами середньої освіти та дошкільними закладами освіти. Ці заклади освіти характеризуються специфічністю послуг, що ними надаються, основними споживачами яких є діти відповідного віку та їх батьки. На сьогодні основною проблемою функціонування закладів освіти у сільській місцевості є неукомплектованість їх як педагогами, так й учнями, що не сприяє якості освіти. Відомо, що на сьогодні в країні ухвалено стратегію на оптимізацію мережі навчальних закладів країни, якою передбачено створення опорних шкіл, які будуть приймати учнів із закритих чи реорганізованих закладів освіти.

Серед цілей, які переслідує реформа закладів освіти, є покращення якості освіти всіх

учнів, незалежно від місця їх проживання, що сприятиме забезпеченню рівного доступу до освіти. Результати зовнішнього незалежного оцінювання сільських випускників свідчать про нижчий рівень знань порівняно з учнями ліцеїв, гімназій і спеціалізованих шкіл міст. Водночас внаслідок пандемії та повномасштабної війни рівень якості учнів сільських шкіл значно знизився, що пояснюється низкою причин, серед яких слід виділити такі: відсутність технічних засобів для навчання в онлайні як у здобувачів освіти, так й вчителів, перебої з електропостачанням, відсутність інтернету тощо.

Іншою причиною є недостатнє фінансування та матеріально-технічне забезпечення закладів освіти у сільській місцевості для організації безпечного та відповідного освітнього процесу. Оскільки у малокомплектних школах видатки на одного учня перевищують цей показник у закладах, де велика чисельність учнів, що також не сприяє підвищенню якості освіти учнів малокомплектних шкіл. Очевидно, що в умовах демографічної кризи чисельність здобувачів освіти учнів у сільських школах буде скорочуватися, що призведе до стану малокомплектної, тому економічно доцільно сконцентрувати фінансові ресурси на забезпечення опорної школи. Крім того, опорна школа буде мати вищі можливості щодо залучення коштів субвенції, які виділяються залежно від кількості учнів у школі. Однак за таких умов виникає необхідність в організації транспортування учнів із віддалених сіл ТГ до опорного закладу освіти. Безперечно, щодо цієї новації у суспільстві є неоднозначні думки: що це не турбота про якість освіти, а оптимізація витрат на утримання освітніх закладів, підтримка тих керівників органів місцевого самоврядування, які не бажають підтримувати розвиток освітніх закладів тощо [16]. Вважаємо, що цілком зрозумілим є прагнення щодо оптимізації витрат бюджету в умовах війни, однак органам самоврядування необхідно раціонально підходити до питання оптимізації освітніх закладів, оскільки після їх закриття може відбуватися процес переселення родин у центри, де розміщені опорні школи, внаслідок чого буде відбуватися обезлюднення територій та їх деградація, що в кінцевому випадку призведе до зникнення з мапи ТГ.

Розглянемо розвиток закладів дошкільної освіти в країні за даними статистичного обстеження (табл. 2).

Таблиця 2 – Динаміка показників розвитку закладів дошкільної освіти в Україні

Показники	2015 ¹	2019 ¹	2020 ¹	2021 ¹	2022 ²	2023 ²
Кількість закладів, тис. ³	14,8	14,8	15,3	15,0	13,9	13,5
у сільській місцевості	9,1	9,0	9,2	9,0	8,2	7,7
в них місць, тис.	1 105	1 155	1 153	1 138	1 047	1010
у сільській місцевості	333	349	343	338	302	284
Кількість дітей у закладах, тис. осіб	1 291	1 230	1 151	1 111	934 ⁴	862
у сільській місцевості	310	294	266	264	223 ⁴	206
Охоплення дітей закладами, %	55	63	63	65	53 ⁵	...
у сільській місцевості	40	43	42	43	35 ⁵	...
Кількість дітей у закладах у розрахунку на 100 місць, осіб ⁶	114	105	98	96	88	84
у сільській місцевості	87	80	73	74	70	69
Чисті показники охоплення закладами дошкільної освіти дітей різних вікових груп сільська місцевість	28,0	31,2	30,0	31,9	26,9	...
0 - 2 роки	6,7	8,4	7,6	8,7	6,5	...
3 - 4 роки	55,6	62,7	61,2	66,6	55,8	...
5 років	57,4	54,4	54,3	54,3	47,1	...
3 - 5 років	56,2	59,7	58,8	62,2	52,7	...
6 років	4,4	2,9	3,3	3,6	4,1	...
3 - 6 років	43,4	44,6	43,2	46,1	39,4	...

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

¹Без урахування дітей закладів дошкільної освіти тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

²Без урахування дітей закладів дошкільної освіти тимчасово окупованих російською федерацією територій та частини територій, на яких ведуться (велися) бойові дії.

³У 2015 та у 2019 рр. враховано заклади, які працювали протягом року, з 2020 р. – також враховані заклади, які не працювали протягом року або більше з будь-якої причини.

⁴З урахуванням дітей, охоплених соціально-педагогічним патронатом.

⁵У розрахунку використано дані про чисельність постійного населення України на 01.01.2022.

⁶Без урахування дітей у групах короткотривалого перебування.

Наведені дані таблиці 2 доводять, що за період аналізу відбулося суттєве скорочення чисельності закладів дошкільної освіти на 15,4 %, кількість яких у 2023 р. склала 7,7 тис. одиниць. Така ситуація зумовила відповідне скорочення кількості місць у цих закладах. Хотілося б звернути увагу на невисоке значення показника охоплення дітей закладами дошкільної освіти у сільській місцевості, який у 2023 р. становив 35,0 %, або знизився за період аналізу на лише на 5 в.п. Це дозволяє зробити висновок про те, що діти у селах перебувають поза закладами дошкільної освіти, що може бути зумовлено як можливостями домогосподарства самостійно забезпечувати догляд дитини, так й ситуацією закриття закладу. Так, непоодинокими є випадки, коли в населеному пункті заклад дошкільної освіти закривається, де основним аргументом є високі витрати на його утримання, і у випадку відсутності можливості відводити дитину да

садочка родина приймає рішення знаходити можливість перебування дитини поза закладом дошкільної освіти. Такі рішення приймають органи місцевого самоврядування, коли в результаті об'єднання на території громади може бути декілька закладів дошкільної освіти, і, як правило, залишається один заклад, найчастіше в центрі надання адміністративних послуг, а інші просто закриваються. На сьогодні таке рішення може сприйматися як раціональне, однак воно може зумовити негативні процеси обезлюднення сільської місцевості. Саме тому необхідно дуже виважено підходити до прийняття таких рішення на локальному рівні та розглядати варіант закриття як такий, що зумовить ланцюгову реакцію у згортанні розвитку сільської території.

Крім того, низький відсоток охоплення дітей такими закладами віком від 0 до 2 років свідчить про відсутність можливостей надання послуг для ясельної групи дітей у сіль-

ських населених пунктах. Отже, можна констатувати прояви кризових явищ у розвитку закладів дошкільної освіти у сільській місцевості, оскільки за незначних темпів зменшення їх кількості має місце низький рівень охоплення дітей, тобто, на балансі ТГ потужності обліковуються, однак вони недоступні. Відомо, що якщо будівлі та обладнання дошкільного закладу не будуть використовуватися, то з часом вони будуть занепадати і руйнуватися, і, як наслідок, будуть втраченими.

Перейдемо до аналізу тенденцій розвитку закладів загальної середньої освіти в країні (табл. 3).

Наведені дані таблиці 3 свідчать, що кількість закладів загальної середньої освіти в сільській місцевості за період аналізу зменшилася на 36,3 % і становила у 2023 р. 7439 одиниць. За період дослідження встановлено тенденцію незначного зменшення чисельності учнів лише на 8,2 % і в 2023 р. склала 1099,3 тис. осіб. Така ситуація зумовила збільшення показника кількості учнів у

розрахунку на один заклад у 2023 р. на 44 %. Отже, різке скорочення кількості освітніх закладів середньої освіти збільшило навантаження на один освітній заклад, що є позитивним моментом. Однак, якщо необхідно досягнутий результат оцінювати з позиції понесених втрат, то вважається позитивним, якщо такі втрати перебувають в межах допустимих і не будуть посилювати негативні процеси в майбутньому. Очевидно, що подібного порівняння локальні органи самоврядування не проводили, оскільки в останні роки домінує підхід прийняття рішення без глибокого обґрунтування, з орієнтацією на вирішення однієї окремої проблеми, до прикладу, скорочення витрат на утримання, без врахування специфіки об'єктів соціальної інфраструктури. Вважаємо, що насамперед, менеджмент ТГ повинен усвідомлювати, чи об'єкти освіти є капіталомісткими, будівництво чи їх модернізація будуть потребувати значних капіталовкладень в перспективі, які будуть недосяжними для громади, то недоцільно допустити їх втрати.

Таблиця 3 – Динаміка показників розвитку закладів загальної середньої освіти в сільській місцевості України¹

Показники	2015/16 ²	2019/20 ²	2020/21 ²	2021/22 ²	2022/23 ³	2023/24 ³
Кількість закладів – усього, од	11 668	9 622	9 302	8 446	7 698	7 439
зокрема, засновані на власності державній та комунальній	11 657	9 596	9 271	8412	7 663	7 396
приватній	11	26	31	34	35	43
Кількість учнів – усього, осіб	1197208	1203515	1212247	1195679	1133997	1099282
зокрема, засновані на власності державній та комунальній	1196303	1200889	1209200	1191673	1130090	1094170
приватній	905	2 626	3 047	4 006	3907	5 112
Кількість учнів у розрахунку на 1 заклад	102,6	125,1	130,3	141,6	147,3	147,8
зокрема, засновані на власності:						
державній та комунальній	102,6	125,1	130,4	141,7	147,5	147,9
приватній	82,3	101	98,3	117,8	111,6	118,9

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

¹Денні та вечірні (змінні) заклади. З 2021/22 навчального року - заклади загальної середньої освіти усіх форм здобуття освіти.

²Без урахування учнів закладів загальної середньої освіти тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

³Без урахування учнів закладів загальної середньої освіти тимчасово окупованих російською федерацією територій та частини територій, на яких ведуться (велися) бойові дії.

⁴Крім того, 42 заклади загальної середньої освіти у міській місцевості та 148 закладів у сільській місцевості, заснованих на державній та комунальній власності, перебувають на капітальному ремонті та не працюють з інших причин, а діяльність 387 закладів загальної середньої освіти, заснованих на державній та комунальній власності, призупинена (125 закладів у міській місцевості, 262 - у сільській місцевості). Діяльність 18 закладів загальної середньої освіти, заснованих на приватній власності, призупинена (16 закладів у міській місцевості, 2 - у сільській місцевості).

Висновки. Доведено, що в результаті децентралізації відбулося закриття в окремих сільських населених пунктах об'єктів соціальної інфраструктури, це рішення базувалося на врахуванні економічної доцільності їх утримання. За таких умов актуалізується питання доступності діючих об'єктів сфери соціального обслуговування, що реалізується через розвиток зв'язків з кожним із населених пунктів за умови, що в них є необхідні групи споживачів відповідних видів послуг. Очевидно, що така тенденція зумовлює недостатній рівень охоплення сільських територій об'єктами соціальної інфраструктури та доступу до цих послуг сільського населення, що знижує його якість життя та життєдіяльності. Із урахуванням вищезазначеного, доцільно в малонаселених сільських населених пунктах надати можливість користування пересувною інфраструктурою (автолавки, шкільний автобус, пересувні фельшерські пункти, організації роздрібною торгівлі тощо) та обслуговування соціальною інфраструктурою через опорні населені пункти із урахуванням її просторово-часової доступності.

Недостатній рівень забезпечення медичними закладами та медичним обслуговуванням зумовлює погіршення соціальної ситуації на селі, що пов'язане з низькою якістю медичних послуг та нерівним доступом до них різних верств населення. У результаті проведеної медичної реформи у сільській місцевості за п'ять років відбулося зменшення числа ФАПів у сільській місцевості на 40 %, що може означати погіршення для сільського населення доступності до медичних послуг.

На сьогодні медичні заклади відчують дефіцит кваліфікованого медичного персоналу, низьке оснащення закладів сучасним обладнанням, нестачу якісних доріг та автомобілів швидкої медичної допомоги. З метою формування привабливості роботи медичного працівника у сільській місцевості необхідно врахувати особливі умови їх праці та подолати існуючі неузгодженості щодо невідного утримання понад встановлену норму обслуговування пацієнтів, а також мотивувати заробітною платою.

Визначено, що у сільській місцевості має місце невисокий рівень охоплення дітей закладами дошкільної освіти, який у 2023 р. становив 35,0 %, що в основному зумовлено закриттям таких закладів. Зроблено висновок, що до прийняття рішення про закриття закладів дошкільної освіти у сільських поселеннях необхідно підходити виважено, оскільки це може призвести до відтоку лю-

дей працездатного віку, що надалі зумовить деградацію сільської території.

Результати проведеного аналізу свідчать про скорочення кількості закладів загальної середньої освіти в сільській місцевості на 36,3 %, при цьому відбулося незначне зменшення чисельності учнів за період аналізу лише на 8,2 %, що зумовило підвищення показника кількості учнів у розрахунку на один заклад у 2023 р. на 44 %. Існує необхідність у налагодженні надійного підвезення дітей до шкіл у більш крупні поселення, що є складним завданням внаслідок ризику недофінансування, високої частки несправних та застарілих машин, нерозвиненість дорожньо-транспортної мережі, відсутності доріг із твердим покриттям.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. FAO. Ukraine: Note on the impact of the war on food security in Ukraine. Rome. 2022. 14 p. URL: <https://doi.org/10.4060/cb917en>
2. Романчук С. Деякі населені пункти «вмирають». Яка ситуація з населенням в Україні і чи є «попит» на життя в селі. URL: <https://zagittya.com.ua/deiaki-naseleni-pynkti-vimiraut-i-aka-sityaciia-z-naseleniam-v-ukrayini-i-chi-ye-popit-na-jittia-v-seli/>
3. Ковальська Л. Інфраструктурне забезпечення розвитку сільських територій. Актуальні проблеми економіки. 2022. № 8. <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2022-1-254-33-38>
4. Герчанівська С.В., Островська Н. Д., Гурська І. С. Соціальна інфраструктура як складова соціально-економічного розвитку сільських територій. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (економічні науки). 2022. №46, Т.1. <https://doi.org/10.31388/2519-884X-2022-46-37-43>
5. Сільський сектор Київської області в умовах суспільних трансформацій: колективна монографія / Даниленко А.С., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Гринчук Ю.С., Гринчук В.Ю., Утеченко Д.М., Артімонова І.В., Герасименко І.О., Драган О.О., Ткаченко К.В., Біла Церква: БНАУ, 2020. 310 с.
6. Nimal Sanderatne. Imperatives for economic development. Investing in social infrastructure: Education and technical skills. 2011. URL: <http://sundaytimes.lk/110327/Columns/eco.htm>
7. Sandbach J., Wills J., Huxford R. Our countryside: the future: a fair deal for rural England? A Government White Paper. ICE Proceedings Municipal Engineer. 2001. Vol. 145(1). <https://doi.org/10.1680/muen.145.1.81.39942>
8. Crowdfunding for community enterprises. A toolkit. URL: <https://www.hie.co.uk/media/4860/crowdfundingplusforpluscommunityplusenterprisesplus-plusaplustoolkit.pdf>
9. Regierungsprogramm 2020-2024. Bundeskanzleramt Österreich Druckerei Walla GmbH Wien,

2020. URL: <https://www.bmko.es.gv.at/Ministerium/Regierungsprogramm.html>

10. Стало відомо, як змінилась середня зарплата в аграрній галузі. URL: <https://agronews.ua/news/stalo-vidomo-yak-zminylyas-serednya-zarplata-v-agrarnij-galuzi/>

11. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 № 1158. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF>

12. Доступ до системи охорони здоров'я в сільській місцевості під час війни в Україні. Аналітичний звіт. Київ, 2024 р. URL: https://khisr.kharkov.ua/wp-content/uploads/2024/05/Analitichnyy-zvit_Dostup-do-systemy-okhorony-zdorovia-v-sil'skiy-mistsevosti-pid-chas-viyny-v-Ukraini_Medicos-del-Mundo-2024_ukr.pdf

13. Закон України: Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості // Відомості Верховної Ради (ВВР). № 5. 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2206-19#Text>

14. ООН: близько 40% українців потребуватимуть гуманітарної допомоги в 2024 році. URL: <https://suspi.me/media/657864-onn-blizko-40-ukrainciv-potrebuvatimut-gumanitarnoi-dopomogi-v-2024-roci/>

15. KSE. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. 2024. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf

16. Застрожнікова І.В. Створення опорних навчальних закладів в об'єднаних територіальних громадах. Публічне адміністрування: теорія та практика. 2019. № 2(22). URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2019-02\(22\)/8.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2019-02(22)/8.pdf)

REFERENCES

1. FAO (2022). Ukraine: Note on the impact of the war on food security in Ukraine. Rome. 2022. 14 p. Available at: <https://doi.org/10.4060/cb917en>

2. Romanchuk, S. (2024). Deiaki naseleni punkty «vmyraut». Yaka sytuatsiia z naselenniam v Ukraini i chy ye «popyt» na zhyttia v seli [Some settlements are «dying». What is the situation with the population in Ukraine and is there a «demand» for life in the countryside]. Available at: <https://zagitya.com.ua/deiaki-naseleni-pynkti-vimiraut-i-aka-situatsiia-z-naselenniam-v-ykrayini-i-chi-ye-popit-najittia-v-seli/>

3. Kovalska, L. (2022). Infrastrukturne zabezpechennia rozvytku sil'skykh terytorii [Infrastructure support for the development of rural areas]. Aktualni problemy ekonomiky [Current economic problems]. No. 8. Available at: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2022-1-254-33-38>

4. Gerchanivska, S.V., Ostrovska, N. D., Gurska, I. S. (2022). Sotsialna infrastruktura yak skladova sotsialno-ekonomichnoho rozvytku sil'skykh terytorii [Social infrastructure as a component of

the socio-economic development of rural areas]. Zbirnyk naukovykh prats Tavriiskoho derzhavnogo ahrotekhnolohichnoho universytetu imeni Dmytra Motornoho (ekonomichni nauky) [Collection of scientific works of the Tavria State Agro-Technological University named after Dmitry Motorny (economic sciences)]. No. 46, Vol. 1. Available at: <https://doi.org/10.31388/2519-884X-2022-46-37-43>

5. Danylenko, A.S., Varchenko, O.M., Krysanov, D.F. and others. (2020). Sil'skyi sektor Kyivskoi oblasti v umovakh suspilnykh transformatsii: kolektyvna monohrafiia [The rural sector of the Kyiv region in the context of social transformations: collective monograph]. Bila Tserkva: BNAU. 310 p.

6. Sanderatne, N. (2011). Imperatives for economic development. Investing in social infrastructure: Education and technical skills. Available at: <http://sundaytimes.lk/110327/Columns/eco.htm>

7. Sandbach, J., Wills, J., Huxford, R. (2001). Our countryside: the future: a fair deal for rural England? A Government White Paper. ICE Proceedings Municipal Engineer. Vol. 145(1). Available at: <https://doi.org/10.1680/muen.145.1.81.39942>

8. Crowdfunding for community enterprises. A toolkit. Available at: <https://www.hie.co.uk/media/4860/crowdfundingplusforpluscommunityplusenterprisesplus-plusaplustoolkit.pdf>

9. Regierungsprogramm 2020-2024. Bundeskanzleramt Österreich Druckerei Walla GmbH Wien, 2020. Available at: <https://www.bmko.es.gv.at/Ministerium/Regierungsprogramm.html>

10. Stalo vidomo, yak zminylyas serednia zarplata v ahrarnii haluzi [It became known how the average salary in the agricultural sector has changed]. Available at: <https://agronews.ua/news/stalo-vidomo-yak-zminylyas-serednya-zarplata-v-agrarnij-galuzi/>

11. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi prohramy rozvytku ukrainskoho sela na period do 2015 roku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 19.09.2007 № 1158 [On the approval of the State Target Program for the Development of Ukrainian Villages for the Period Until 2015: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 19.09.2007 No. 1158]. Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF>

12. Dostup do systemy okhorony zdorovia v sil'skii mistsevosti pid chas viyny v Ukraini. Analitichnyi zvit [Access to the health care system in rural areas during the war in Ukraine. Analytical report]. Kyiv, 2024 Available at: https://khisr.kharkov.ua/wp-content/uploads/2024/05/Analitichnyy-zvit_Dostup-do-systemy-okhorony-zdorovia-v-sil'skiy-mistsevosti-pid-chas-viyny-v-Ukraini_Medicos-del-Mundo-2024_ukr.pdf

13. Zakon Ukrainy: Pro pidvyshchennia dostupnosti ta yakosti medychnoho obsluhovuvannia u sil'skii mistsevosti» [Law of Ukraine: On increasing the availability and quality of medical care in rural areas]. Bulletin of the Verkhovna Rada (VVR). No. 5. 2018. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2206-19#Text>

14. OON: blyzko 40% ukrainsiv potrebuvaty-mut humanitarnoi dopomohy v 2024 rotsi [UN: About 40% of Ukrainians will need humanitarian aid in 2024]. Available at: <https://suspilne.media/657864-oon-blizko-40-ukrainsiv-potrebuvaty-mut-gumanitarnoi-dopomogi-v-2024-roci/>

15. KSE (2024). Zvit pro priami zbytky infrastruktury vid ruinuvan vnaslidok viiskovoi ahresii Rosii proty Ukrainy stanom na pochatok 2024 roku [Report on direct damage to infrastructure from destruction as a result of Russia's military aggression against Ukraine as of the beginning of 2024]. Available at: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf

16. Zastrozhnikova, I.V. (2019). Stvorennia opornykh navchalnykh zakladiv v obiednanykh terytorialnykh hromadakh [Creation of supporting educational institutions in united territorial communities]. Publichne administruvannia: teoriia ta praktyka [Public administration: theory and practice]. No. 2(22). Available at: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2019-02\(22\)/8.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2019-02(22)/8.pdf)

Analysis of the development of rural areas social infrastructure

Holovashenko Yu.

The article analyzes the current state and trends in the development of social infrastructure of rural areas, on the basis of which the difficulties of its development in martial law are highlighted. It is argued that the development of social infrastructure should be considered as a comprehensive provision of favorable conditions for human life based on the rational placement and effective use of territorially interconnected social facilities in order to preserve the rural structure of life and sustainable development of rural areas. The tools for supporting the development of

social infrastructure of rural areas in leading countries of the world are systematized and a conclusion is made about their implementation during the period of post-war reconstruction of the country.

It is revealed that as a result of decentralization, social infrastructure facilities were closed in some rural settlements, which led to an insufficient level of coverage of rural areas and access to their services by the rural population. The conclusion is made about the feasibility of developing mobile infrastructure in sparsely populated rural settlements and servicing the rural population through support settlements.

It is substantiated that the implemented medical reform in rural areas has led to a 40% reduction in the number of FAPs, which may mean a deterioration in the rural population's access to medical services. It is argued that medical institutions experience a shortage of qualified medical personnel, low equipment of institutions with modern equipment, a lack of high-quality roads and ambulances. The need to increase the attractiveness of the work of a medical worker in rural areas and to resolve disagreements regarding the unprofitable maintenance of patients in excess of the established norm of service, as well as to motivate them with wages, is emphasized.

It was found that the number of general secondary education institutions in rural areas is decreasing by 36.3%, while there was a slight decrease in the number of students by only 8.2%, which led to an increase in the number of students per institution in 2023 by 44%. It was concluded that it is necessary to organize reliable transportation of children to schools in larger settlements, which is a difficult task due to the increased risk of underfunding of these measures.

Key words: social infrastructure, rural population, standard of living, rural medicine, educational institutions, accessibility of social services.



Copyright: Головащенко Ю.В. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:

Головащенко Ю.В.

<https://orcid.org/0000-0001-7380-5879>

УДК 371:354

JEL H58; J28; Q40; Q41; Q43; Q48.

Розвиток партнерських відносин бізнесу і влади в системі сталої енергетичної безпеки України

Якимчук О.Ф. 

ТОВ «Рівненська обласна енергопостачальна компанія»



Якимчук О.Ф. E-mail: oleg.yakymchuk@roe.vsei.ua



Якимчук О.Ф. Розвиток партнерських відносин бізнесу і влади в системі сталої енергетичної безпеки України. Економіка та управління АПК. 2024. № 2. С. 162–170.

Yakymchuk O. Development of partnership relations between business and government in the system of Ukraine sustainable energy security. AIC Economics and Management. 2024. № 2. PP. 162–170.

Рукопис отримано: 11.09.2024 р.

Прийнято: 18.09.2024 р.

Затверджено до друку: 28.11.2024 р.

doi: 10.33245/2310-9262-2024-193-2-162-170

У статті обгрунтовано необхідність активізації розвитку партнерських відносин бізнесу та влади у напрямі забезпечення сталої енергетичної безпеки країни. Систематизовано наукові дослідження в області енергетичного забезпечення вітчизняних науковців та зроблено висновки про необхідність поєднання зусиль держави та бізнесу в забезпеченні енергетичної безпеки.

Дослідження проведено на основі системного підходу, використанні методу діалектики, аналізу і синтезу, індукції і дедукції.

Доведено, що війна в країні негативно позначилася на енергетичній безпеці та зумовила розуміння необхідності диверсифікації джерел одержання енергетичних ресурсів.

Узагальнено практику провідних країн світу з розвитку відновлюваних джерел енергії на основі прийнятих національних програм. Висвітлено інструменти підтримки українського бізнесу у розвитку альтернативних джерел енергії, реалізації проєктів з енергоефективності, яких є недостатньо для досягнення енергетичної безпеки країни.

Розкрито нормативно-правове забезпечення енергетичної політики України та напрями діяльності НЕК “Укренерго” з їх реалізації у практичній діяльності.

Проаналізовано джерела одержання енергетичних ресурсів у провідних країнах світу та Україні, що дозволило зробити висновки про необхідність їх диверсифікації у вітчизняних умовах. Автором особливу увагу приділено розвитку такого джерела як геотермальна енергія.

Наведено підходи окремих країн світу, які перебували в умовах ведення воєнних дій, в напрямі забезпечення стабільного енергопостачання: диверсифікація джерел одержання енергії, створення енергетичних систем, запровадження заходів та програм з енергозбереження.

Запропоновано реалізацію заходів з енергозбереження у вітчизняних умовах через навчання населення, внесення змін в освітні програми у закладах вищої та фахової освіти з включенням освітніх компонент з ресурсо- та енергоберігаючих технологій.

Ключові слова: енергія, безпека, державне управління, енергоспоживання, сталий розвиток.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. У сучасному світі питання енергетичної безпеки набуває все більшої актуальності для держав, оскільки енергетичні ресурси є стратегічними для розвитку економіки та забезпечення життєвого рівня населення. Україна є країною з багатими енергетичними ресурсами, такими як газ, нафта та вугілля, альтернативними джерелами енергії, що дає їй потенціал стати ключовим гравцем на енергетичній арені [1]. Проте для досягнення сталої енергетичної безпеки, окрім активізації інвестиційної діяльності в освоєнні енергетичного потенціалу, необхідно розвивати партнерські відносини між бізнесом та владою.

Існує чисельна кількість наукових публікацій з питань енергетичної безпеки. Більшість вітчизняних вчених досліджували сутність енергетичної політики, формування стратегій розвитку енергетичного сектору України, роль бізнесу в забезпеченні енергетичної безпеки, наприклад, О. Іванова, В. Петренко, Л. Ковальчук, І. Сидорова, А. Чернявський, О. Гриценко, А. Сохнич та багато інших. Проте недостань уваги було приділено саме розвитку партнерських відносин між владою й бізнесом щодо енергетичної безпеки. Все це сформувало актуальність теми цього дослідження, його предмет та мету.

Автори О. Іванова, В. Петренко досліджують енергетичну політику України з огляду на сучасні виклики та стратегії розвитку. Автори аналізують вплив політичних, економічних та соціальних чинників на формування енергетичної політики країни й розглядають можливі шляхи забезпечення сталої енергетичної безпеки [2]. Л. Ковальчук досліджує досвід взаємодії бізнесу та влади в енергетичному секторі країн Європейського Союзу та його можливе застосування в контексті України, проаналізовано різноманітні моделі партнерства між бізнесом й владою і визначено основні фактори, що впливають на їх успішність [3]. Науковці І. Сидорова, А. Чернявський наголошують на істотній ролі бізнесу у забезпеченні енергетичної безпеки країни на прикладі України. Автори аналізують вплив бізнесу на формування енергетичної політики та ефективність його участі в реалізації стратегій сталої енергетичної безпеки [4]. О. Гриценко пропонує стратегії розвитку енергетичного сектору України в контексті геополітичних викликів, аналізує вплив зовнішньополітичних факторів на енергетичну безпеку країни та розглядає можливості співпраці з міжнародними партнерами для забезпечення сталості енергетичного сектору [5].

Результати цих досліджень свідчать про важливість взаємодії між бізнесом та владою в сфері енергетичної безпеки. Розвиток партнерських відносин сприяє ефективнішому управлінню енергетичними ресурсами, забезпеченню сталості та незалежності енергетичного сектору, а також досягненню стратегічних цілей розвитку країни.

Мета дослідження: дослідити основні показники енергетичної безпеки України і розвинених держав світу та сформувавши засади розвитку ефективного партнерства між бізнесом та владою в сфері енергетичної безпеки.

Матеріали і методи дослідження. Вивчення сучасного стану та тенденцій національної галузі електроенергетики на прикладі розвитку української компанії «Укренерго» є багатогранним процесом, який охоплює як технічні аспекти, так і стратегічні підходи до забезпечення ефективної та безперервної роботи енергетичної системи країни. Головним завданням національного регулятора методології є не лише підтримка поточної стабільності енергомережі, але й впровадження новітніх рішень, що сприяють енергетичній незалежності та надійності системи, зокрема, в умовах зовнішніх викликів та загроз.

НЕК «Укренерго» прагне досягти цього через розроблення та впровадження інноваційних методів, які здатні змінити традиційні підходи до управління енергетикою. Сучасний підхід у роботі компанії спрямований на пошук нових шляхів оптимізації процесів генерації, передачі й розподілу електроенергії. Наприклад, використання сучасних цифрових технологій і автоматизації дозволяє виявляти й усувати проблеми в енергомережі в режимі реального часу, зменшуючи ризики перебоїв й підвищуючи енергоефективність.

Крім того, на сьогодні у фокусі пріоритетних завдань є розвиток альтернативних джерел енергії, що дозволяє зменшити залежність від традиційних, невідновлюваних ресурсів. Використання «зелених» технологій, зокрема, сонячної та вітрової енергетики, є важливим елементом стратегії «Укренерго». Це вимагає створення нових стандартів, які дозволять інтегрувати альтернативні джерела в загальну енергосистему країни.

У результаті, розвиток електроенергетики на прикладі «Укренерго» є не лише технічним інструментом для забезпечення роботи мережі, а й творчим процесом. Цей процес орієнтований на генерацію нових ідей та рішень, які сприяють розвитку енергетичного сектору, забезпеченню стабільності системи та збереженню навколишнього природного середовища.

Дослідження проведено на основі системного методу. Партнерські відносини між бізнесом і владою можуть відбуватися за різними формами, а саме: публічно-приватне партнерство, корпоративна соціальна відповідальність, інноваційні кластери й інкубатори. У системі публічно-приватного партнерства присутні суб'єкт (держава), об'єкт (бізнес) та предмет (відносини партнерські). Форма співпраці у вигляді публічно-приватного партнерства передбачає спільне фінансування й реалізацію різноманітних енергетично безпечних проєктів, які мають важливе соціо-економічне значення. В основу методології покладено принципи безпеки, що надзвичайно важливо в час воєнного стану. Поряд із системним методом застосовано діалектичний, аналізу і синтезу, методи дедукції та індукції. Саме ці методи покладені в основу дослідження.

Результати дослідження та обговорення. Забезпечення сталої енергетичної безпеки є одним з найважливіших завдань сучасних держав у зв'язку зі зростаючими потребами у енергії, змінами клімату та геополітичними факторами. Одним із ключових чинників досягнення цієї мети є розвиток партнерських відносин між бізнесом і владою в енергетичній сфері [6-9].

У сучасних умовах енергетичний сектор України переживає структурні трансформації, спрямовані на перехід до більш стійких, екологічно чистих та ресурсоощадливих технологій. Цей процес потребує значних інвестицій та інноваційних рішень як від бізнесу, так і від влади. Війна негативно позначилася на стані енергетичної інфраструктури після російських атак. Потрібні інноваційні рішення для швидкого відновлення всієї системи.

Одним з позитивних прикладів успішних партнерських відносин між бізнесом та владою в енергетичній сфері є програма з розвитку відновлюваних джерел енергії в Німеччині. За цією програмою, яка називається «Енергетична революція», бізнес та влада спільно працюють над створенням структур для підтримки й стимулювання розвитку відновлюваних джерел енергії. За даними Міністерства економічного розвитку та енергетики Німеччини, в 2020 році обсяг інвестицій у відновлювану енергетику становив понад 30 мільярдів євро, що свідчить про великий успіх цієї програми [10].

Партнерство між бізнесом і владою є ключовим чинником у досягненні стратегічних цілей у сфері енергетики. Воно дозволяє вирішувати складні проблеми енергетичного

сектору шляхом спільних зусиль та ресурсів. За допомогою ефективного партнерства можна забезпечити стабільність постачання енергії, підвищити енергоефективність та зменшити викиди парникових газів.

Існує низка пільг і преференцій для бізнесу щодо використання й запровадження альтернативних джерел енергетики у вітчизняній практиці. Зокрема, для таких підприємств 50 % прибутку, отриманого від реалізації енергоефективних заходів й енергоефективних проєктів, звільняється від оподаткування, включених до Державного реєстру підприємств, установ, організацій, що здійснюють розробку, впровадження та використання енергоефективних заходів та енергоефективних проєктів (п. 158.2. Ст. 158 Податкового кодексу Україна). Саме тому державна програма у сфері політики енергетики повинна охоплювати навчання населення щодо економії електрики, що особливо актуально в умовах локдауну (зокрема, введення уроків у школах щодо заощадження електроенергії, проведення інформативної політики з населенням, варто залучати державну підтримку освітніх програм у закладах вищої чи фахової передвищої освіти стосовно напрямку ресурсо- та енергозберігаючих систем, пристроїв, апаратів тощо), а також популяризації використання альтернативних джерел енергопостачання.

Нині Україна зазнає впливу різноманітних факторів, що впливають на її енергетичну безпеку. Серед них – війна, політичні конфлікти, економічні обмеження, зміна клімату та технологічний прогрес. Задля забезпечення сталої енергетичної безпеки необхідно впроваджувати стратегії, які б сприяли диверсифікації джерел енергопостачання та підвищенню енергоефективності. Відомо, що бізнес відіграє ключову роль у забезпеченні енергетичної безпеки через інвестиції в енергоефективність, розвиток альтернативних джерел енергії й модернізацію енергетичної інфраструктури. Компанії мають можливість впливати на формування енергетичної політики країни через діалог з урядом та участь у розробці стратегій енергетичної безпеки.

Співпраця між бізнесом та владою є важливою складовою для досягнення сталої енергетичної безпеки. Влада повинна створювати сприятливі умови для розвитку бізнесу в енергетичній сфері, а бізнес, своєю чергою, має брати активну участь у формуванні енергетичної політики та впровадженні інноваційних рішень. Розвиток партнерських відносин між бізнесом та владою в сфері

енергетичної безпеки відкриває нові перспективи для України. Шляхом спільних зусиль можна досягти зменшення залежності від імпорту енергоресурсів, підвищення енергоефективності та розвитку альтернативних джерел енергії.

Варто зауважити, що національною енергетичною компанією в Україні є «Укренерго», що відіграє ключову роль у формуванні та впровадженні енергетичної політики країни. Ця політика базується на законодавчих актах, які визначають правила та стандарти в галузі енергетики. Основними такими акти, які становлять основу енергетичної політики України є: Закони України «Про електроенергетику», що визначає основні принципи організації та функціонування електроенергетичної галузі України, включаючи облік, виробництво, транспортування, постачання та споживання електроенергії; «Про газопостачання», який встановлює правові та організаційні засади функціонування ринку природного газу в Україні, включаючи регулювання тарифів, забезпечення ефективної конкуренції та захист прав споживачів; «Про альтернативні джерела енергії», який регулює питання використання альтернативних джерел енергії в Україні, сприяючи їхньому розвитку та впровадженню шляхом надання підтримки та стимулювання інвестицій; «Про теплопостачання», що встановлює правила та умови

витку енергетичного сектора, спрямованих на забезпечення енергетичної безпеки та стійкості енергопостачання в Україні [11].

Задля порівняння енергетичних стратегій різних країн та обсягів інвестицій, що ними вкладаються у стале та раціональне використання енергоресурсів, дозволило проаналізувати та навести розподіл джерел енергії у різних державах світу, а також суму фінансування на розвиток енергетичних проєктів та програм у кожній країні (табл. 1).

Наведені дані у таблиці 1, які складено на основі матеріалів офіційної статистики демонструють огляд енергетичного ландшафту п'яти різних країн (України, США, Китаю, Німеччини, Японії) за частками використання різних джерел енергії, таких як вугілля, газ, нафта й відновлювальні джерела. Як видно, обсяги фінансування на розвиток енергетичних проєктів та програм у кожній країні є істотними, водночас лідерами є Китай (20 млрд дол. США) і США (15 млрд дол. США). Наприклад, в Україні частка вугілля становить 35 % від загального енергоспоживання, газу – 30 %, нафти – 20 %, а відновлювальні джерела енергії займають лише 15 % у загальному обсязі. Позитивним є те, що в Україні виділено 5 мільярдів дол. США на фінансування розвитку енергетичних проєктів впродовж останніх років. Як вказують дані таблиці, США активно розвивають свої вугільні та нафтові ресур-

Таблиця 1 – Частка розподілу джерел енергії у розвинених державах світу

Країна	Вугілля %	Газ %	Нафта %	Відновлювальні джерела %	Фінансування, млрд дол. США
Україна	35	30	20	15	5
США	45	20	25	10	15
Китай	60	15	10	15	20
Німеччина	30	25	30	15	10
Японія	20	40	25	15	8

Джерело: складено за [12-15].

надання послуг з міського теплопостачання, включаючи встановлення тарифів, контроль якості теплової енергії та захист прав споживачів.

Названі вище законодавчі акти визначають правила для регулювання енергетичного сектора України, а «Укренерго», як національна енергетична компанія, виконує їх вимоги та забезпечує їхню відповідність на практиці. Компанія виступає як ключовий учасник у розробці стратегій та програм роз-

си, проте одночасно посилену увагу приділяють розвитку відновлювальних джерел енергії, що підтверджується в обсягах вкладень в інвестиції у сумі 15 млрд дол. США. Водночас Китай є найбільшим споживачем вугілля у світі, але також активно інвестує у розвиток відновлювальних джерел енергії, зокрема сонячної та вітрової, і виділили для цього значні фінансові ресурси – понад 20 млрд дол. США. Німеччина веде політику поступового переходу від вугільної енергетики на користь

відновлюваних джерел, таких як сонячна та вітрова енергія. Для цього нею виділено розвиту до 10 мільярдів дол. США. Неоднозначним є досвід, де Японія зосереджує зусилля на розвитку газової й нафтової енергетики, а також відновлювальних джерел. Така стратегія стала актуальною, особливо після ядерної катастрофи в Фукусімі. За період аналізу інвестицій у ці сфери країною вкладено значні обсяги, які становлять майже 8 млрд дол. США. Наведені дані ілюструють відмінність енергетичних стратегій провідних країн світу та пріоритетність зусиль у розвитку відновлювальних джерел [14]. Зазначимо, що на сьогодні особливої актуальності набуває розвиток геотермальної енергії (рис. 1).

Відомо, що геотермальна енергія походить від теплової енергії, яка знаходиться під земною корою. Геотермальна енергія, отримана через воду та пару, що переносяться на поверхню Землі, може бути використана для виробництва електроенергії або для опалення чи охолодження. Для виробництва електроенергії часто бурять свердловини в підземних резервуарах, щоб отримати доступ до пари або гарячої води, які потім можуть приводити в дію генератори електроенергії.

Встановлена потужність геотермальної енергії поступово збільшувалася в усьому світі впродовж останнього десятиліття, досягнувши близько 14,9 гігават у 2023 році. Геотермальні технології є одними з найбільш зростаючих тенденцій відновлюваної енергетики в усьому світі, оскільки екологічно чисті технології користуються попитом через менші викиди. Так, США, Індонезія та Філіппіни є лідерами за кількістю встановлених геотермальних потужностей. Ці три країни все ще мають багато геотермальних проєктів на етапі розроблення, а також у них розміщені найбільші геотермальні станції у світі. Однак у 2020 р. Туреччина має найбільші обсяги геотермальних потужностей на 99 мегават після завершення кількох нових проєктів [14; 15].

Науковий і практичний інтерес становить дослідження споживання енергії на душу населення у різних країнах світу (рис. 2).

Як демонструють дані рисунку 2, Катар має найвище у світі споживання енергії на душу населення. Так, у 2022 р. жителі Катару використали майже 200 тис. кіловат-годин енергії, водночас вся ця кількість була отримана з викопного палива. Так, Ісландія, Норвегія та Канада мають істотну частку викопного палива у своєму енергетичному балансі. Багато провідних країн-споживачів також споживають великі частки енергії з видобутку нафти

або продуктів її перероблення. Наведені дані рисунку 2 дозволяють зробити висновок, що існує помітна різниця між найбільшими й найменшими споживачами енергії. Країни, багаті на ресурси за межами помірного кліматичного поясу, як правило, використовують більше енергії для обігріву чи охолодження будинків, а також, швидше за все, у майбутній перспективі споживатимуть більш обсяги енергії, оскільки витрати є набагато нижчими. Наприклад, ціни на електроенергію в країнах-виробниках нафти та газу, таких як Катар і Саудівська Аравія, становлять лише незначну частину цін у бідних на ресурси країнах Європи. Крім того, розбіжності у споживанні енергії є доказом коливання волатильності рівнів доходів у всьому світі, та, насамперед, пов'язані з економічним зростанням країни. Експерти зазначають, що споживання первинної енергії також може зменшитися під час економічної рецесії, як це спостерігалось в 2009 і 2020 роках [15].

В середньому у світі країни споживають 21,049 тис. кіловат-годин енергії на душу населення. Варто зауважити, що Україна має один з найвищих рівнів енергоспоживання на душу населення у Європі. Очевидно, що потреби в енергії зростають з розвитком індустрії та підвищенням життєвого рівня населення. Проте енергоефективність залишається однією з найбільших проблем, які необхідно вирішувати практично у всіх без винятку країнах світу, а особливо в Україні.

З початком війни і анексією Криму росією, Україні доводиться вирішувати різні виклики у сфері енергетики: зниження видобутку вугілля: багато шахт на сході країни знаходяться під контролем російських військ або зазнали збоїв у виробництві через війну. Це призвело до зменшення видобутку вугілля, що має велике значення для енергетичної системи України; залежність від імпорту енергоресурсів: у зв'язку з обмеженими ресурсами вугілля та газу, Україна стала більш залежною від імпорту цих ресурсів, зокрема, з країн-експортерів; підвищення цін на енергію: воєнний стан та постійна загроза від росії руйнування енергетичної інфраструктури призвели до нестабільності на енергетичному ринку, що вплинуло на підвищення цін на енергію для споживачів в Україні; необхідність диверсифікації джерел енергетичних ресурсів: незважаючи на війну, Україна активно працює над диверсифікацією джерел одержання енергії, зокрема, шляхом розвитку відновлювальних джерел енергії та підвищення енергоефективності.

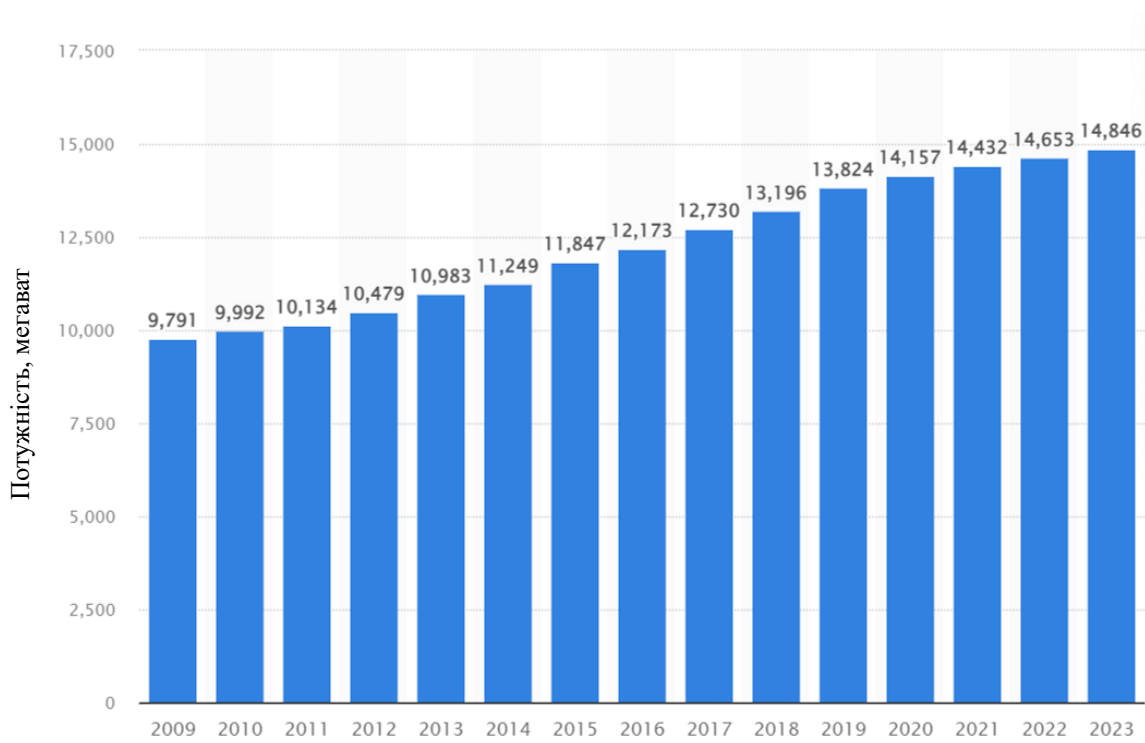


Рис. 1. Світова потужність геотермальної енергії, 2009-2023

Джерело: побудовано на основі [14].

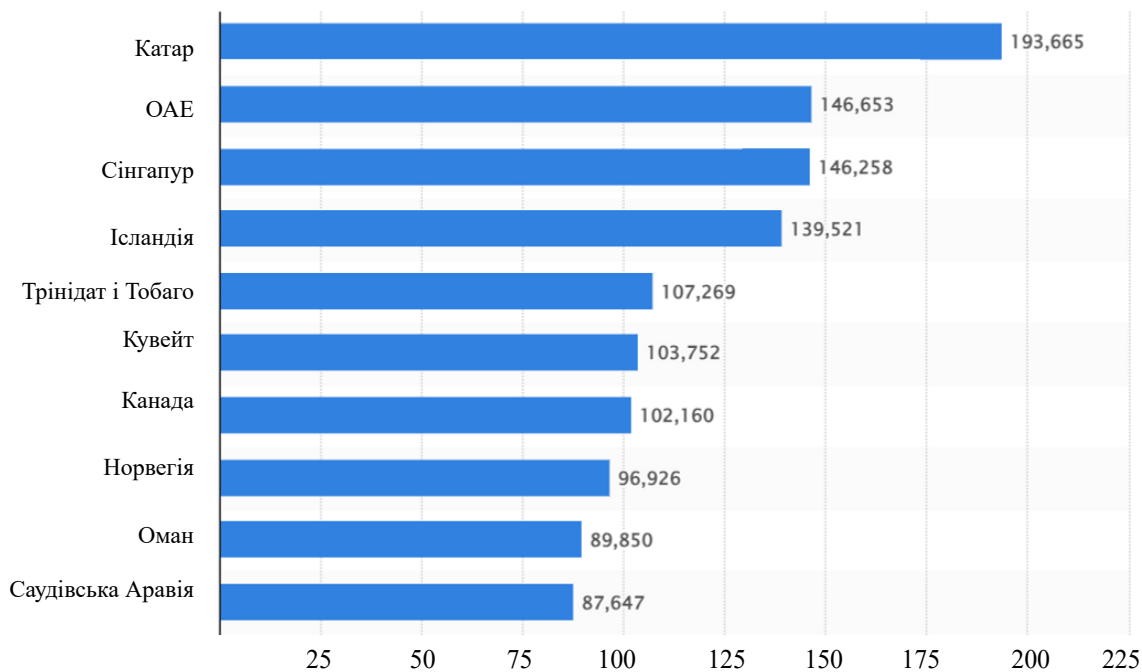


Рис. 2. Глобальне споживання енергії на душу населення у розрізі окремих країн у 2022 р., тис КВт-год

Джерело: побудовано на основі [15].

В цілому повномасштабна війна має значний вплив на енергетичну ситуацію в країні, спонукаючи уряд до пошуку нових шляхів забезпечення енергетичної безпеки та зниження імпортозалежності енергоресурсів.

Без перебільшення, війни і конфлікти у різних країнах зумовлюють проблеми з енергопостачанням, які можуть бути досить серйозними. Так, деякі з таких країн, як Ірак, Сирія, Афганістан та Лівія зіткнулися зі значними викликами у забезпеченні енергії своїх громадян через воєнні дії [1; 8; 14; 15]. Цікавими для вітчизняної практики є підходи, які вони застосовували для вирішення цих проблем, а саме: диверсифікація джерел одержання енергії: в умовах війни країни намагалися створити можливості використання різних з джерел енергії, аби знизити залежність від одного джерела; створення незалежних енергетичних систем: окремі країни розвивали незалежні енергетичні системи для місцевих споживачів, а саме: сонячна енергія, місцеві електростанції тощо; використання міжнародної допомоги: у багатьох випадках міжнародні організації та країни-партнери надавали допомогу в установленні й відновленні інфраструктури енергетики; здійснення заходів енергозбереження: щодо реалізації програм та впровадження технологій з енергозбереження задля оптимізації використання енергії та зменшення витрат.

Вважаємо, що досвід цих країн може бути корисним для сучасної України, яка перебуває у воєнному стані, і, як результат відчуває труднощі у забезпеченні стабільного енергопостачання. На сьогодні важливою для вітчизняної практики є підготовка планів енергопостачання на основі розвитку альтернативних джерел енергії й використання енергозберігаючих технологій з метою забезпечення стабільності енергопостачання в умовах війни. Також важливо наголосити про співпрацю з міжнародними партнерами та організаціями задля отримання допомоги та підтримки у вирішенні енергетичних проблем.

Основним завданням НЕК «Укренерго» у нинішніх умовах є забезпечення стабільності енергопостачання в усіх регіонах України. Варто зауважити, що ця компанія, як оператор системи передачі електроенергії, за кілька років повномасштабної війни має істотний досвід щодо відновлення електропостачання після російських обстрілів. Найважливіший ресурс компанії – це професійні енергетики, які впродовж війни пройшли непрості випробування, мають досвід роботи із специфічним обладнанням, що забезпечує сталу і неухильну

роботу енергосистеми України. Компанія активно здійснює пошук фінансування на будівництво третього рівня захисту енергооб'єктів спільно з Держагентством з відновлення, а також Міненерго України. Варто зауважити, що Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури ще на початку 2024 року повідомило про план звести трирівневий захист 22 об'єктів енергетики України. Станом на січень першим рівнем уже було захищено 103 енергооб'єкти у 21 регіоні держави.

Висновки. Отже, розвиток партнерських відносин між бізнесом і владою є важливою умовою для досягнення сталої енергетичної безпеки. Приклади успішних програм та ініціатив розвинених держав показують, що спільні зусилля можуть забезпечити значний прогрес у розвитку енергетичного сектора та досягненні стратегічних цілей в галузі енергетики. У результаті проведеного дослідження сформувано такі висновки та пропозиції.

Енергетична безпека в сучасному світі є надзвичайно важливою для економічного розвитку, стабільності та благополуччя країн. Партнерські відносини між бізнесом і владою сприяють ефективному використанню енергетичних ресурсів та впровадженню інноваційних технологій. Крім того, війна серйозно підірвала українську енергетичну інфраструктуру та забезпечення енергією, що вимагає ретельного планування та прийняття невідкладних заходів для забезпечення стабільності енергопостачання на основі розвитку альтернативних джерел енергії та впровадження заходів з енергозбереження.

Досліджено особливості функціонування української компанії «Укренерго», діяльність якої охоплює як технічні аспекти, так і стратегічні підходи до забезпечення ефективної та безперебійної роботи енергетичної системи. Головним завданням для компанії є не лише підтримка поточної стабільності енергомережі, але й впровадження новітніх рішень, що сприяють енергетичній незалежності та надійності системи, зокрема в умовах зовнішніх викликів та загроз. Сучасний підхід у роботі компанії спрямований на пошук нових шляхів оптимізації процесів генерації, передачі й розподілу електроенергії. Наприклад, використання сучасних цифрових технологій і автоматизації дозволяє виявляти і усувати проблеми в енергомережі в режимі реального часу, мінімізуючи ризики перебоїв й підвищуючи енергоефективність. Реалізувати перелічені напрями можливо лише на основі розвитку партнерських відносин з усіма стейкхолдерами, як національними, так і зарубіжними.

На сьогодні національна компанія «Укренерго» є не лише технічним інструментом для забезпечення роботи мережі, а й творчим процесом. Цей процес орієнтований на генерацію нових ідей та рішень, які сприяють розвитку енергетичного сектору, забезпеченню стабільності системи та збереженню навколишнього природного середовища. Крім того, у пріоритеті методології - розвиток альтернативних джерел енергії, що дозволяє знизити залежність від традиційних, невідновлюваних ресурсів. Використання «зелених» технологій, зокрема сонячної та вітрової енергетики, є важливим елементом стратегії «Укренерго», однак існує необхідність реалізації окремих технічних можливостей, які дозволять інтегрувати альтернативні джерела в загальну енергосистему країни.

Узагальнено набутий досвід інших країн, який переконує, що диверсифікація джерел енергії на основі розвитку альтернативних технологій та міжнародної співпраці можуть стати ключовими елементами успішного подолання енергетичної кризи під час воєнного стану. Отже, важливою є взаємодія між урядом, бізнесом та міжнародними організаціями для розробки й запровадження стратегій, спрямованих на забезпечення сталої енергетичної безпеки в умовах війни.

В Україні налагоджена певна система пільг і преференцій для бізнесу щодо використання й запровадження альтернативних джерел енергетики, зокрема, звільняється від оподаткування 50 % прибутку, отриманого від реалізації енергоефективних заходів й енергоефективних проєктів, включених до Державного реєстру підприємств, установ, організацій, що здійснюють розробку, впровадження та використання енергоефективних заходів та енергоефективних проєктів. Вважаємо, що доцільно розробити Національну програму у сфері політики енергетики, яка повинна охоплювати навчання населення щодо економії електрики, що особливо актуально в умовах постійних відключень світла (зокрема, введення уроків у школах щодо заощадження електроенергії, проведення інформативної політики з населенням, варто залучати державну підтримку освітніх програм у закладах вищої чи фахової передвищої освіти стосовно напрямку ресурсо- та енергозберігаючих систем, пристроїв, апаратів, тощо), а також популяризувати використання альтернативних джерел енергопостачання.

Очевидно, що в умовах воєнного стану існує певна обмеженість бюджету країни щодо використання інструментів прямої держав-

ної підтримки, а тому в період повоєнного відновлення доцільно мотивувати приватних інвесторів вкладати капітал в енергетичну галузь на принципах приватно-державного партнерства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Беляєв О. О. Соціально-економічна безпека: навч. посіб. / О.О. Беляєв, Л.П. Бортнікова, В.І. Кириленко та ін. – К.: КНЕУ, 2010. – 316 с.
2. Іванова О., & Петренко, В. (2019). Енергетична політика України: виклики та стратегії. *Енергетика та екологія*, №3, 45-57.
3. Ковальчук Л. (2020). Взаємодія бізнесу та влади в енергетичному секторі: досвід країн Європейського Союзу. *Економіка та управління*, №2, 30-42.
4. Сидорова І., & Чернявський, А. (2018). Роль бізнесу в забезпеченні енергетичної безпеки країни. *Енергетична економіка*, №1, 12-25.
5. Гриценко О. (2019). Стратегії розвитку енергетичного сектору України в контексті геополітичних викликів. *Геополітика та економіка*, №4, 55-68.
6. Закон України «Про електроенергетику», № 2019-VIII від 13.04.2017, ВВР, 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575/97-%D0%B2%D1%80>.
7. Закон України «Про ринок природного газу», Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text>.
8. Закон України "Про альтернативні джерела енергії", Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>.
9. Закон України "Про теплопостачання", Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 28. URL: <https://tm.chervonograd.net/index.php/2012-06-13-07-12-41?showall=&start=3>.
10. Німеччина має новий план: 80% відновлюваної енергії до 2030 року (2022). URL: https://lb.ua/world/2022/07/09/522684_nimechchina_maie_noviy_plan_80.html.
11. ТОВ «Укренерго». Офіційний сайт. (2024). URL: <https://ukrenergo.in.ua/>.
12. Державна служба статистики України (2024). URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
13. Енергетичний баланс України (2024). URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
14. Лобальна потужність геотермальної енергії 2009-2023 <https://www.statista.com/statistics/476281/global-capacity-of-geothermal-energy/>.
15. Energy Consumption in Selected countries (2024). URL: <https://www.statista.com/statistics/268151/per-capita-energy-consumption-in-selected-countries/>.

REFERENCES

1. Byelyayev, O. O. (2010), Social`no-ekonomichna bezpeka: navch.posib. [Socio-economic security]. O. O. Byelyayev, L. P. Bortnikova, V. I. Ky`rylenko ta in. K.: KNEU, Ukraine.

2. Ivanova, O., & Petrenko, V. (2019). Enerhetychna polityka Ukrainy: vyklyky ta stratehii. Enerhetyka ta ekolohiia, №3, 45-57.

3. Kovalchuk, L. (2020). Vzaiemodiiia biznesu ta vlady v enerhetychnomu sektori: dosvid krain Yevropeiskoho Soiuzu. Ekonomika ta upravlinnia, №2, 30-42.

4. Sydorova, I., & Cherniavskiy, A. (2018). Rol biznesu v zabezpechenni enerhetychnoi bezpeky krainy. Enerhetychna ekonomika, №1, 12-25.

5. Hrytsenko, O. (2019). Stratehii rozvytku enerhetychnoho sektoru Ukrainy v konteksti heopolitychnykh vyklykiv. Neopolityka ta ekonomika, №4, 55-68.

6. Pro elektroenerhetyku: Zakon Ukrainy, № 2019-VIII vid 13.04.2017, VVR, 2017. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575/97-%D0%B2%D1%80>.

7. Pro rynek pryrodnoho hazu: Zakon Ukrainy, Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2015, № 27. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text>.

8. Pro alternatyvni dzherela enerhii: Zakon Ukrainy, Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2003, № 24. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>.

9. Pro teplopостachannia: Zakon Ukrainy, Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2005, № 28. URL: <https://tm.chervonograd.net/index.php/2012-06-13-07-12-41?showall=&start=3>.

10. Nimechchyna maie novyi plan: 80% vidnovliuvanoi enerhii do 2030 roku (2022). Available at: https://lb.ua/world/2022/07/09/522684_nimechchina_maie_noviy_plan_80.html.

11. TOV «Ukrenerho». Ofitsijnyj sajt. (2024). Available at: <https://ukrenergo.in.ua/>.

12. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2024). Available at: <https://www.ukrstat.gov.ua>.

13. Enerhetychnyi balans Ukrainy (2024). Available at: <https://www.ukrstat.gov.ua>.

14. Lobalna potuzhnist heotermalnoi enerhii 2009-2023 Available at: <https://www.statista.com/statistics/476281/global-capacity-of-geothermal-energy/>.

15. Energy Consumption in Selected countries Available at: (2024). <https://www.statista.com/statistics/268151/per-capita-energy-consumption-in-selected-countries/>.

Development of partnership relations between business and government in the system of Ukraine sustainable energy security

Yakymchuk O.

The article substantiates the need to intensify the development of partnership relations between business and government in the direction of ensuring sustainable energy security of the country. Scientific research in the field of energy security by domestic scientists is systematized and conclusions are drawn about the need to combine the efforts of the state and business in ensuring energy security.

The study was conducted on the basis of a systemic approach, using the method of dialectics, analysis and synthesis, induction and deduction.

It is proved that the war in the country had a negative impact on energy security and led to an understanding the need to diversify sources of energy resources.

The practice of leading countries in the world in the development of renewable energy sources on the basis of adopted national programs is summarized. The tools for supporting Ukrainian business in the development of alternative energy sources, implementation of energy efficiency projects, which are insufficient to achieve the country's energy security, are highlighted.

The regulatory and legal support for Ukraine's energy policy and the directions of NPC UKrenergo for their implementation in practice are revealed.

The sources of energy resources in leading countries of the world and Ukraine are analyzed, which allowed us to conclude that they need to be diversified in domestic conditions. The author pays special attention to the development of such a source as geothermal energy.

The approaches of individual countries of the world that were under the conditions of military operations to ensure stable energy supply are presented: diversification of energy sources, creation of energy systems, introduction of energy saving measures and programs.

The implementation of energy saving measures under domestic conditions is proposed through education of the population, changes in educational programs in higher and vocational education institutions with the inclusion of educational components on resource and energy-saving technologies.

Key words: energy, security, public administration, energy consumption, sustainable development.



Copyright: Якимчук О.Ф. © This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.



ORCID iD:
Якимчук О.Ф.

<https://orcid.org/0000-0002-0960-8835>

Наукове видання

Економіка та управління АПК

Збірник наукових праць

№ 2 (193) 2024

Редактор О.В. Славінська
Комп'ютерне верстання: В.С. Мельник

Зареєстрований у сфері друкованих медіа
(ідентифікатор R30-03971, затверджено рішенням Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення №1425 від 25.04.2024 р.).

Формат 60x84^{1/8}. Ум. др. арк. 19,9. Тираж 300.

Підписано до друку 28.11.2024 р.

Видавець і виготовлювач:

Білоцерківський національний аграрний університет,
09117, Біла Церква, Соборна площа, 8/1, тел. 33-11-01,
e-mail: redakciaviddil@ukr.net

Свідоцтво внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
№ 3984 ДК від 17.02.2011 р.